

METAPHYSICA.

ÍRTA

DR PAUER IMRE,

A SZOMBATHELYI FOGYMNASIMUM IGAZGATÓJA, ÉS U. O. A BÖLCÉSÉSZET NYILV. REND.

TANÁRA

PEST,
EGGENBERGER-FÉLE AKAD. KÖNYVKERESKEDÉS.
(HOFFMANN ÉS MOLNÁR.)
1871.

Pest, 1871. Nyomatott az „Athenaeum”-ban

ELŐSZÓ.

Jelen füzettel a philosophiai tudományoknak irodalmunkban legkevésbé művelt részét adom át a nyilvánoságnak. Kiváló feladatomban volt egyfelől a felsőbb tanodái ifjúságnak s a műveltebb közönségnek oly kézikönyvet nyújtani, melyben a nevezetesebb philosz. kérdések iránt biztos tájékoztatást nyerjen; másfelől meg szétosztani azon előítéleteket, melyekkel a metaphysica iránt még műveltebb közönségünknek is nagy része viseltetik.

A művet két főrésztre osztottam; általános részre vagy ontológiára, melyben az értelem alapfogalmairól, az u. n. categoriákról van szó; s különös részre, melyben az ke-restetik: mit tudhat az ember a természeti létezőkről, a lélekről, az Istenről? – Az ontológiában lehetőleg röviden, de világosan és érthetőleg törekedtem megismertetni a categoriák mibenlétét, jelentőségét; mert tapasztalat után úgy győződtem meg, hogy különösebb súlyt kellé fektetnem az életre inkább kiható kérdésekre, mint a; -zá-raz elvontabb fejtegetésekre, melyek csekélyebb haszon-nal is kötvék egybe a tanuló ifjúságra nézve. De nem is vagyok barátja azon felfogásnak, mely pusztán elvont fo-galmi fejtegetésekre szorítja a philosophia feladatát. Bö-

IV

vebben tárgyaltam a különös részben előforduló kérdéseket – itt különös gondot fordítottam arra, hogy a tudományok által napfényre hozott tények kellő méltánylatban részesüljenek. Egymás mellé állítottam a különféle alapon felállított elméleteket, ezek főbb tételeit és érveit; egyszersmind elfogulatlan bírálatnál kísértem érveléseiket és következtetéseiket. A tudományos fejlődés mai álláspontját sehol sem tévesztettem szem elől; mert jól ismert feladatom nem lehetett a tények meghamisítása, hanem az igazságnak előtűntetése.

Nem csekély öröömre s jutalmul szolgálna, ha a nehéz feladatot, mely e mű elé tűzve van, – alkalmas kézikönyvül szolgálni a tanuló ifjúságnak s a műveltebb közönségnek – sikerült volna legalább megközelítőleg megoldanom.

Az ítéletet szakértők elfogulatlan bírálatára bízom.
Szombathelyen, 1871. január hóban.

Pauer Imre.

ELŐISMERETEK.

1. §.

Egyetlen tudomány sincs, a melyről oly nehéz lenne világos és kimerítő fogalmat alakítani, mint a sajátlagos bölcsészeiről, vagyis a metaphysicáról. Bizonyos homály borítja emez ismereteket, a melynek elhárítása után lehet csak biztos eligazodásra jutni.

Legzélszerűbb: párhuzamot vonni a mathematica – mint a bölcsészettel leginkább rokon tanulmány – s a m e t a p h y s i c a között, hogy különbségek és rokonságuk alapján tűnjék ki a metaphysicai ismeretek sajátsága.

Különbözik amathematica a metaphysicatól, amennyiben a mathematicai ismeretek biztosak, minden kételyt kizárok – a metaphysicaiak ellenben bizonytalanok s kétségesek. Amott világosság és tisztaság – emitt homály uralg.

Rokon ellenben a két tudomány a módra nézve, mely szerint ismeretekhez jut. A math. ismeretek nem származnak kizárólag a tapasztalásból, a metaphysicaiak sem; hanem gondolkodás által. Mindkettő ész l e g . e s tudomány s mint ilyen elveken s nem tényadatokon nyugszik; mindkettő c o g n i t i o e x p r i n c i p i i s és nem c o g n i t i o e x d a t i s .

2. §.

Egészen más természetűek a math. és metaph. ismeretek, mint az u. n. tapasztalatiak. Philos. és math. ismereteknél nem elégséges a pusztá szemlélés, látás

vagy hallás –; ezeket nem is lehet egyszerűen elsajátítani, hanem érteni kell; ezeket nem úgy veszi észre az ember mint, tényadatokat hanem gondolkodás által találja.

A phil. ismeretek ép úgy mint a mathematicaiak egyetemesek és szükségesek, nem egyesek kizárólagos sajátjai, hanem minden egyes ember birtokát képezik, amennyiben minden helyen és időben bírhatjuk azokat. Es nem is úgy szereztetnek, hanem gondolkodás által keletkeznek, mikor azt a mi de facto – a tapasztalás előfeltéte mellett – úgyis bennünk van, öntudatra hozzak. Mire nézve a főnehézség a phil. ismereteknél nem is azok eredeti birtoklásában, hanem azok öntudatra hozatalában keresendő – nem abban, hogyan kelljen a phil. ismereteket megszerezni, hanem abban, miként kell öntudatra hozni. A phil. ismereteket nem lehet tanulni oly módon, a mint pl. megtanulja az ember a tapasztalati tudományok újabb felfedezéseit vagy a nyelveket, – hanem csak érteni s világosságra hozni. A phil. ismeret mint homályos képzet eredetileg bennünk van, de különös világosságra van szükség, hogy e homályt eloszlassuk. E világosság az értelem világossága – a gondolkodás.

Philos. ismeret tehát az, mely csak e világosságnál jö öntudatra; mely tehát csak az értelem fogalmaiban él. Miért is a phil. ismeretek tiszta világosságra hozatala sokkal több nehézséggel van egybekötve – mint bármely más ismeret elsajátítása. Ismerő tehetségünk szerkezeténél fogva – a phil. ismeretek legeirejtettebbek összes ismereteink között.

3. §.

A nehézségek, melyek kiváltképen útjában állanak a phil. ismeretek biztos alapra helyezésénél, két, forrásra vezethetők vissza: 1. egyik a, phil. ismeretek sajátosságos, 2. másika nyelv.

Felette nagy hátránya az a phil. ismerésmódnak hogy ismereteit nem szemléltetheti olyképen, mint ez a math. ismerésmódnál történik. A math. fogalmakat szemléltetés által megvilágosíthatni, a philosophiaiakat nem. A math. ismeret tehát közvetlenül világos, – a philos. ellenben eredetileg homályos. A math. ismeret már természetlénél fogva szembetűnő – a philosophiai ismeretnél esz közölni kell a szembetűnést (evidentia). A math. elvei, biztosak s magukban világosak, – a phil. elveit előbb felkeresni s biztosakká tenni kell.

A mathematica két különmemű eszközzel rendelkezik ismereteinek közlésénél, melyek kölcsönösen támogatják – s kiegészítik egymást, ezek a nyelv s a szemléltetés. Ha valamely mértani alakot értelmezek, de szavak által nem könnyű megértetést esz közölni – a magyarázatnál még a rajzoláshoz, vagy az illető mértani idom alakjának (modell) megmutatásához is folyamodhatom. Míg a phil. ismeretek tárgyai nem szemléltethetők, hanem csak fogalmak által gondolhatók. Mára fogalmak csak szavak, nyelv által jelezhetők és közölhetők másokkal – a philosophia tehát ismereteinek közlésénél kénytelen csak a nyelvet használni.

Hol azután tekintetbe véve, hogy a nyelv mind ere tére, mind használatára nézve mindenféle esetlegességeknek és határozatlanságoknak van alávetve; hogy a nyelvhasználat változó – a szavak más és más jelentőséget nyernek stb.: könnyen belátható, mily nagy mérvben függenek a phil. gondolatok a nyelvtől, s azzal összekötött esetlegességektől. Következik egyszersmind: hogy a phil. ismeretek biztos alapra való helyezhetesére nézve legfőbb feladat, megszabadítani a phil. fogalmakat ezen függéstől. Ez tehát az első teendő, hogy biztos és alapos ismeretek birtokába juthassunk.

4. §.

Második teendő a phil. ismeretek természetéhez mért sajátos eljárási-mód megalkotása; vagyis azon módszer felkeresése, melynek segítségével legbiztosabban fejthető ki a phil. tudás. Miután módszer nélkül nem juthatni tudományra.

Már Des Cartes tanulmánya tárgyává tette az igazi bölcselés módját; a mathematica és philosophia összehasonlításából indult kis jutott azon meggyőződésre, hogy a philosophia csak az által nyerhet szigorúan tudományos alakot, ha tartalmának kifejtésénél a math. módszer (methodus mathematica) alkalmaztatik. Utódai: Spinoza, Leibnitz, Wolff szintén osztották e nézetét. Ellenben Kant kimutatta: hogy a mathematica nem az alkalmazott módszer log. szigorú következetessége alapján jut biztos ismeretekre: ellenkezőleg ismerésmódjának sajátja teszi lehetővé azon módszer alkalmazását. Nem tartja alkalmasnak a math. módszert a bölcsészetben.

A phil. ismeret eredetileg nem világos ismeret, azaz olyan, melyről közvetlenül tudjuk, hogy bírjuk (= szemlélet); hanem eredetileg homályos ismeret, azaz olyan, melyet bírunk a nélkül, hogy közvetlen tudatával bíránk, hogy bírjuk (= fogalmak által gondolt ismert.)

A math. ismeret szemléleti és gondolt ismeret egyzersmind. A philosophiai csak gondolt ismeret. A mathematica fogalmait közvetlenül szemléltetheti, vagyis a fogalmait szerkesztheti, s így fogalmainak valódiságát, helyességét és érvényességet kimutathatja. Egyszersmind alapfogalmaiból alaptételt, axiómákat képezhet. Ellenben a philosophia tárgyait lehetetlen szemléltetni. A philosophia alapigazságai eredetileg homályosak s csak gondolkodás által s gondolkodásban világosíthatók meg. Mi lényeges különbséget kell hogy okozzon a két tudomány tartalmának kifejezésénél.

A math. elvek a legszembetűnőbb, s közvetlenül legvilágosabbak.

A math. tehát minden további vizsgálódás nélkül állíthatja elveit s bővítheti ezek alapján ismereteit. Összes igazságai a szemléletesség és szükségesség kettős jellegével bírnak – megmutathatók és bebizonyíthatók egyúttal. Ellenben a philosophiának fel kell keresni elveit. Mire nézve amott a progressiv emitt a regressiv módszer alkalmazható legcélszerűbben a kifejtésnél.

A mathematica fogalmait egyszerű meghatározás, *terminatio* által nyeri, – a *philosophia* elvonás, *abstractio* által. Például: a hajtalék úgy származik, hogy bizonyos pontot bizonyos pont- és vonaltól egyenlő távolságban mozgatunk. Itt a fogalom más fogalmak önkényes összekötése által származott: *s y n t h e s i s* által. Nem bírom a *dennitio* előtt – hanem abból származtatom. Míg a *phil.* fogalmak nem a *deíniitio*ból keletkeznek, hanem már az előtt advák, csakhogy zavartan, homályosan. Itt tehát a fogalmat kell világossá és tisztává tenni azáltal, hogy jegyeit, alkré-zeit felkeresem, s ezek alapján másoktól megkülönböztetem. A *phil.* fogalmakat eszerint, más fogalmaktól, melyekkel zavartan összefügg, elkülöníteni. magát a fogalmat – ha lehetséges – szétbontani kell; s csak így lehet megvilágosítani. A *philosophia* fogalmainak megvilágosítását szétbontás, a *n a l y s i s* által nyeri.

A *mathematica* szemléletileg bizonyítja be egyik állítás összefüggését a másikkal; a *philosophia* elvonatkodik gondolataiban a különöstől az általánoshoz: a *concret* esetekben ismételt általános és *abstract* igazságot vonja el.

A *mathematicai* módszer tehát alapelvekből levezető és kifejtő; a *philosophiai* ellenben elsőben azon alapfogalmakat és tételeket fejtí ki, melyek ismereteinkben homályosan foglalják. Ezeket úgy találjuk föl, hogy ismere-

teink köréből kiemeljük és in abstracto vesszük át. Mire nézve magukat ismereteinket is különös megfigyelés tárgyává kell tenni – szétbontani, analysálni. A philosophiai módszernek analyticainak kell lenni.

5. §.

Ez azon út, mely a phil. igazsághoz vezet Ez úton kell haladni a metaphysicai ismeret nyomainak felkutatására.

Azt láttuk, hogy a metaph. ismeret tartalma eredetileg bár homályosm bennünk van; s hogy ezen tartalomnak a többi ismeretek köréből való kifejtésére ismereteinket szétbontani, analysálni kell. Csak ez által válik ki a metaphysicai ismeret, mint egy különös alkatrész.

Ha már ismereteinket elemezni akarjuk, szükségkép minden más előtt azon jellemző ismertető-jegyét kell megállapítani, mely által a metaph. ismeretet, mint ilyent, minden más ismére lünkthől megkülönböztethetjük. Meg kell határoznunk a metaphysica sajátos lényegét és fogalmát.

A metaphysica fogalma és lényege.

6. §.

Bármely tudományt a többi tudománytól kétféleképen lehet megkülönböztetni: subjective és objective. Objective vagyis a tárgynál, tartalomnál fogva, melylyel foglalkozik. Subjective: vagy az ismeretforrás (Erkenntnisquelle), vagy az ismerésmód (Erkenntnisweise) által.

Mi a metaphysicai tudomány sajátlagos tárgya?

Minden tudmánynál könnyen meghatározható e tárgy, csak a metaphysicánál non. A metaphysica tárgya nem körvonalózható szabatosan. Tárgya az érzéki és ér-

zékefeletti egyaránt. Minden dolog felett lehet philosophálni; innen már Cicerónál a definitio: a philosophia az isteni és emberi dolgokról szóló tudomány. A metaphysikának nincs különös tárgya – épen ez oknál fogva a tartalom vagy tárgy nem is szolgálhat kiváló megkülönböztető-jegy gyanánt a többi tudományoktól. A másik két módhoz kell tehát fordulnunk: az ismeretforráshoz és ismerésmódhoz.

7. §.

A forrás, melyből a tiszta metaph. ismeretek erednek (mivel – mint kifejtők – a metaph. ismeret nem tapasztalati, de észleges ismeret): a tiszta ész. A metaphysica tehát tiszta észtudomány.

Miben áll az észismeretek sajátsága?

Ha valamely ismeret a tiszta észből származik, úgy bizonyos, hogy nem meríthető azon tárgy közvetlen észrevételéből, amelyre vonatkozik. Nem tapasztalás folytán nyer érvényességet, hanem a tapasztalás él ott tiszta észbelátás által.

Az észismeretek tehát a priori ismeretek. Azon forrásnak vizsgálata tehát, melyből a metaph. ismeretek erednek, ezen ismeretek egyik fontos sajátságával ismeret meg.

E sajátság az észismeretek a p r i o r i t á s a,

A priori ismeret az, midőn előlegesen, mielőtt még a dolog bekövetkezett s általam észleltethetett volna, tudom, hogy annak így kell történnie. Így Levenier a priori tudta, hogy az Uranuson túl kell még egy bolygónak lenni, mely okvetlenül látható lesz, ha erős táveső irányoztatik a kérdéses helyre.

Láthatni, hogy az ilyen ismeret nem meríthető a tapasztalásból, sőt a tiszta észben birja gyökerét. Ez esetben, hogy valami be fog következni, onnan tudjuk, mert

átlátjuk, hogy szükségkép be kell következnie. Mire nézve az ilyen – priori – ismeretek eo ipso egyetemesek és szükségképesek. Szigorú egyetemesség és szükségesség azon csálhatatlan jegyek, melyek folytán az a priori ismeretek a tapasztalati – a posteriori – ismeretektől megkülönböztethetők. Mert ha valamely ítélet a priori érvényes, úgy abban a praedieatumnak az alanyával szükségkép össze kell függnie vagyis az ilyen ítélet ellenkezőjének lehetetlennek lennie. S megfordítva, ha valamely állítás szükségkép érvényes, a tapasztalásból semmi esetre sem merithető, miután a tapasztalás csak azt mutathatja, hogy valami így van, s nem hogy szükségkép így kell lennie. A szükségképeség nem alapulhat tapasztaláson hanem csak észkényszeren; mert nem érezhető, csak értelemmel felfogható

Tekintve tehát az ismeretforrást, végeredmény: hogy a metaph. ismeretek a priori jelleműek azaz egyetemesek és szükségesek s mint ilyenek lényegileg különböznek a tapasztalati ismeretektől.

8. §.

Azonban a mathematica is tiszta észtudomány. Ennek tételei is a priori tételek, tehát egyetemesek és szükségképesek S így az ismeretforrás kijelölése által csak oly jegyet birunk, mely a metaphysicát a tapasztalati tudományoktól ugyan megkülönbözteti, de nem választja el a az észleges tudományoktól, különösen a mathematicától.

A metaphysicai tudomány sajátágos természetének megismerhetése tekintetéből tehát a fenébb jelzett megkülönböztető jegyek harmadikához kell folyamodnunk; az ismerés ódjához.

Miben különböznek a metaph. és math. ismeretek? miben áll emez ismeretek kiváló sajátága? Ezen kérdésekkel kell foglalkoznunk.

Ismereteink általán kétfélék: analyticaiak és syntheticaiak. Amazoknál az állítmány már implicite benfoglaltatik az alanyban – emezeknél nem. Mire nézve amaz ismeretek nem is bővítik a tudást – míg emezek igen. Innen: mind a mathematicai mind a metaphysicai ismeretek syntheticai ismeretek. Epontra nézve tehát mindkét tudomány megegyez. Azonban a syntheticai ismeretek ismét kétfélék: syntheticai a posteriori és syntheticai a priori ismeretek. Amazoknál a két fogalomnak összetartozását tapasztalati lag észleljük, – emezeknél ellenben az észben rejlő kényszer követeli a fogalmak összekötését.

Már mind a mathematica mind a metaphysica észleges tudomány: tehát tételeik is szükségkép syntheticai a priori tételek. S így epontra nézve sincs különbség a két tudomány között.

Csak az ismerésmód van tehát még hátra, melylyel kísérlet teendő; s melyre nézve már szembetűnő különbséget vehetni észre a mathematica és metaphysica között. A különbség abban áll, hogy a mathematica synth. a priori ítéleteinek megalapítását szemléltetés által eszközli, s azok érvényességét szerkesztés – constructio – által mutatja meg; míg a metaphysica – fogalmait sem nem szemléltethetvén, sem nem szerkeszthetvén – ismereteit pusztán a fogalmakra alapíthatja. Innen:

A mathematica syntheticai a priori fogalmak rendszere a fogalmak szerkesztéséből.

A metaphysica ellenben syntheticai a priori fogalmak rendszere pusztá fogalmakból. Tárnya tehát az ens reále, vagyis a létező tárgyalagos valódiságában; nem a mennyiben a jelenetekben nyilatkozik, hanem lényege, lényeges határozományai, vonatkozásai, törvényei s végső okai szerint.

A mit a metaphysicában felkutatni kell, az érzék-

feletti, ami a jelenetek mögött rejlik, s amit épen azért csakis gondolkodással lehet felismerni. Innen a név is: *metaphysica* (*τὰ μετὰ τὰ φύσιχα*) azaz olyan tudomány, mely nem a jelenetek értelmezésével, hanem az ezen jelenetek mögött és felett rejlő, érzéklés nem eső lényeg felkutatásával foglalkozik.

Mire nézve az összes philos. tudományok központja gyanánt is tekintendő, mint a melyhez vagy előkészítőleg viszonyulnak az egyesek'krészek, milyenek a tapasztalati lélektan és gondolkodástan; vagy már feltételezik ismeretét s mintegy alapul birják, milyenek a jog- és erkölcsbölcészét; *aesthetica*, *padagogia* – melyek csak is metaph. alapon állithatják fel tantételeiket és alapelveiket. Innen az elnevezés: *metaphysica* = *philosophia prima sive principális*; „*Scientia principiorum.*”

Felosztatik: általános és különös részére. Az általános részben a létezőkről általában, a megismerhetés általános feltételeiről van szó; tehát az kerestetik, mit tudhat az ember a létezőkről általában. Míg a különös részben a kifejtett eredmények alkalmazása mellett az kerestetik, mit tudhat az ember különösen a világról, lélekről, Istenről. Mely tehát ismét három főrészt foglal magában: a metaph. cosmológiát vagyis természetbölcészetet; a metaph. psychológiát és theológiát.

Általános Rész vagy Ontológia.

9. §.

Az ontológia – szóértelmezésileg lénytan, *ὄν-οντος* és *λογος* görög szavaktól – mint fenébb már említettet, azon kérdéssel foglalkozik, mit tudhat az ember a létezőkről általában? Különös feladata tehát azon általános nézpontokat, alaphatározmányokat vezetni le és ismertetni meg, melyek nélkül a létezőket nem gondolhatni, vagyis az u. n. *categoryákat*. Mely *categoryák*

vagy lénytani fogalmak alatt a lények tulajdonságainak főnevei értendők, tehát oly fogalmak, melyek az emberi ismerőtehetség sajátos szervezetéhez képest az összes létezők általános határozmányai gyanánt gondoltatnak. – Az értelem csak úgy szerezhethet tiszta áttekintést a létezés végtelenül különböző alakjairól (= létalakok), ha eme létű lakoktól elvont jegyek alapján osztályokat alakít, nézpontokat vesz fel, melyek által mintegy irányoztatik a gondolkodás. Ily nézpontok a lények tulajdonságainak lőnevei, a categoriák.¹⁾

10. §.

Aristoteles volt az első, ki a categoriákat fölvette, mint az értelem oly fogalmait, melyek alá az összes létezők subsummálhatók. Tíz categoriát különböztetett meg, ezek: a substantia (εἶδη), a mennyiség (ποσόν), a minőség (ποιόν), a viszony (πρόσκει), a hely (ποδ), az idő (τορε), a helyzet (κεισθησ), az állapot (εἴχη), a tevékenység (ποιεῖν), s a szenvedés (πάσχησ). Azonban nem tekintette e categoriákat pusztán subjectiv gondolási formáknak – mely felfogás realismusával merőben ellenkezett volna – sem pusztán log. viszonyoknak; hanem a valódi létezők különböző (általános) határozmányainak, melyek maguktól a létezőktől elvonás által származnak.

Utána különösen a scholasticusok foglalkoztak e tannal Topica című iratukban; azonban szórszálhasogató kicsinyes fejtegetéseik a tudományra nem voltak kiható jelentőségűek. S csakis Kant fellépte okozott nagyobb mozgalmat s adott új lendületet e tannak.

Kant: „Kritik der reinen Vernunft” című munkájának második részében a transcendentalis Logicában „Transc.

¹⁾ A categoria név a görög κατηγορία szótól ered, kezdetben a görög törvényszéknél használtatott bevádolás, accusatio értelemben; a bevádoltak t. i. bizonyos kategóriákba osztattak, hogy elítélthessenek. Később ez elnevezés a philosophiába is átszármazott a létezők tulajdonságainak jelölésére. Ez érteményben használtatik ma is.

Deduction der r. Verstandesbegriffe” fejezetben fejti ki elméletét a categoriákról. Főbb tételei a következők:

1. A categoriák a tapasztalásnak feltételei az értelem részéről, s mint ilyenek az értelem tiszta fogalmai. Mert a képzetek pusztán subjectiv vagy esetékes összekötése nem vezethet valódi ismeretre, az összekötésnek szükségképesnek kell lenni, hogy reális ismeret jöjjön létre – ez pedig csak az értelem eredeti, nem tapasztalásból levont fogalmai által lehetséges; a categoriák tehát nem tapasztalati, hanem tiszta fogalmak, a képzetek összekötésére s nem a tárgyak jelenítésére – felfogására – irányozvák. Épen azért

2. A categoriák az ítéletek nemei szerint is vezethetők le, olyképen hogy az ítéletektől a tapasztalati elemek elvonatnak. A categoriák az ítéletalakok tiszta elemei. – Előszámlálván Kant az ítéletek lehető alakjait, a categoriák következő tábláját állítja fel:

Az ítéletek alakjai:

Quantitas.	Qualitas.	Relatio.	Modalitás.
Atalános	Állító	Feltétlen	Fejtményes
Különös	Tagadó	Feltétes	Határozott
Egyes	Korlátozó	Szétválasztó	Szükségképes.

Ezekből az értelem categoriái:

Mindenség	Valódiság	Substantia	Lehetség
Többség	Tagadás	Okság	Lét
Egység	Korlátozás	Közösség	Szükségesség.

Mik után szembetűnő, hogy Kant szerint a categoriák subjectiv gondolati formák, azaz oly fogalmak, melyeket az értelem a tapasztalást megelőzőleg, sőt attól függetlenül önmagából merít, hogy általuk a létezőket gondolhassa. ¹⁾

¹⁾ L. Pcucr: A philos. Tört. II. füzet pag. 53-58.

11. §.

Mi sajátos álláspontunkhoz, s az ismeretekről ki-
 lejtett elmélethez képest ¹⁾ – egészen másként fogjuk fel
 a categoriákat. Nem tekinthetjük Kanttal pusztán subjek-
 tiv gondolási formáknak, melyek függetlenül minden ta-
 pasztalástól, sőt a tapasztalást megelőzőleg tisztán érte-
 lünk kifolyásai; sem tapasztalati fogalmaknak, melyeket
 az értelem tapasztalás után szerez, a létezőktől való egy-
 szerű elvonatkozás – abstractio – által: hanem olyan
 általános nézpontoknak, alapfogalmaknak, melyek a ta-
 pasztalás előfeltétele és közvetítése mellett értelmi működés
 folytán deducálhatók.

A deductio következő módon eszközölhető:

Kétségtelen, hogy nem gondolkodhatik, öntudatra
 nem ébredhet az ember anélkül, hogy álétfogalma ér-
 telmében fel ne merüljön; amit az ember gondol, annak
 már létezni kell (valóságban vagy gondolatilag); midőn
 öntudatra ébredünk – tudjuk hogy létezőnk.

A lét fogalma tehát oly alapfogalma gondolkodó ér-
 telmünknek, mely lelkünk tudatos működésének első nyil-
 vánulatakor már birtokunk, s mely nélkül lehetetlen a
 gondolkodás. A lét alapja, nélkülözhetlen feltétele minden
 tulajdonságnak – alaptalajdonság. Egyszerűsöd első
 nézpont, a l a p c a t e g o r i a .

Mint ilyen azonban épen nem elégséges arra nézve,
 hogy általa a létezőkről csak némi ismeret, áttekintés is
 szerezhetőség; erre nézve szükséges, hogy a létező vala-
 mi módon meg legyen határozva, mert csak ezáltal ala-
 kíthat az értelem o s z t á l y o k a t , melyekbe a különböző
 létezőket – tisztább áttekinthettség végett – szétosztja s
 róluk ismeretet szerezhet. Értelmünk második alapfogalma
 tehát a m e g h a t á r o z o t t s á g c a t e g o r i á j a .

¹⁾ L. Pauer: Logica v. Gondolkoilástan pag 157, 159..

Már a meghatározottság szükségkép különféleséget (a meghatározások különféleségét) feltételez. Mert bármely létező csak annyiban van meghatározva, amennyiben más létezőktől különbözik. Ha minden létező egyenlően lenne meghatározva – egyáltalán nem lenne meghatározva. A meghatározottság categoriája eszerint szükségkép új categoriákhoz vezet; ugyanis kétségtelen – a mondottak után – hogy a sajátos meghatározottság a határozmányok sajátos egységében áll, mi által a létező az a mi, és nem más. A határozmányok illetően sajátos egysége *l é n y e g n e k* nevezetik – tehát eljutottunk a *l é n y e g* categoriájához; s a menyiben a létező ilyen állandó lényeggel bírván mint *áll a g* – substantia – jelenkezik, ellenlétben az *e s e t e k k e l* – accidens – előszármazik, egyszersmind a substantia és esetek categoriája.

Mely alapfogalmak ismét új categoriák forrásai.

Miután ugyanis a substantia főjellege az önállóság és tevékenység, melyek folytán jelenetekben nyilvánul; s a gondolkodó értelem kénytelen ezen jeleneteket mint okozatokat a substantia tevékenységére mint okra visszavezetni: az ok és okozat közti ezen viszonynak észlelése szükségképes eredmény gyanánt hozza létre az *o k s á g* categoriáját. S mert az oksági viszony nem gondolható anélkül, hogy a létezőket egyúttal folytonos egymásra hatásban ne gondoljuk, s a kölcsönös egymásra hatás a létezők oly összeköttetésére is utal, melyben egymást céljaik elérésében elosegitik: előszármaznak végre a *k ö l c s ö n h a t á s* és *c z é l s z e r ú s é g* categoriái, mint oly végső alapfogalmak a gondolkodó értelemnek, melyeket fejlesztő eljárással még szükségkép felkel vennie, hogy a létezőkről világos áttekintést szerezhessen.

Mire nézve mi hét eategoriát veszünk fel. melyek: a lét, a meghatározottság, a, lényeg, az állag és esetek, az okság, a kölcsönhatás és célszerűség kategóriái.

1. A lét-fogalom.

12. §.

A létfogalom értelmünk első és legfelsőbb, ugyanezért legegyszerűbb fogalma. Mindent maga alatt foglal, amit csak gondolhatunk; mert mindannak, amit gondolás által felfogni tudunk – létezni kell, valóban vagy gondolatilag. Oly nézponthoz tehát, mely nélkül tárgy nem képzelhető, – mert mielőtt a tárgyról ismeretet szerezhethetnénk, azt már gondolatilag felvenni kell. Miért általán véve nem is tulajdonság, hanem alapja minden tulajdonságnak – alapcategoria.

Mint ilyen öntudatunkban közvetlenül nyilatkozik – az öntudat épen abban áll, hogy tudjuk, hogy léte-zünk. Innen van, hogy mint legfőbb iránypontja a gondolkodó értelemnek szorosán véve meg sem határozható. A meghatározásnak jegyek által kell eszközölni, – már pedig a lét fogalma minden más jegyet megelőzőleg van értelmünkben, általuk tehát nem is értelmezhető. Mire nézve helytelen azok felfogása is, kik a tevékeny-séget szeretik úgy tekinteni, mint amely által a lét meghatározható; mert hogy valami tevékeny lehessen, már léteznie kell – a tevékenység tehát csak ismertető-jele, de nem határozománya a létnek. Értelmünk úgy van alkotva, hogy csak annak tulajdonítunk létet, a mi tevékeny – ami létét hatás, tevékenység által érvényesíti.

Nemeit illetőleg: a lét vagy való lét, vagy gondolati. Emez a gondolkodás eredménye, mert ha nem gondoljuk – nem létezik s közönségesen leli ets égn ek neveztetik, mely azután többféle, – így megkülönböztethetni logikai, absolut, physical és morális lehetőséget. Logicaileg lehetséges az, ami gondolható, tehát a gondolkodás törvényeivel nem ellenkezik; absolute lehetséges, a mi nek jegyei ellent

nem mondók; ami a természet rendével megfér az physicali, – ami pedig az erkölcsiséggel, az erkölcsi lehetőségnek neveztetik. Például: aranyhegy gondolatilag létezhetik, mert nem foglal magában gondolati képtelenséget, míg ellenkezőleg a négyszögletes kör logice is képtelen, mert nem gondolható. Hogy éjjel jégeső legyen, absolute nem lehetetlen; physicalilag lehetséges a földrengés; moraliter: hogy ha közjó követeli, életünket is áldozatul hozzuk.

Míg a való lét (reális lét) a gondolástól teljesen független, létezik, ha nem is gondoljuk. Kétféle: belső és külső lét; belső létezők lelkünk állapotai: a gondolkodás, érzés, akarati elhatározás, melyek a lelki tevékenység kifolyásai s attól el nem válnak. Küllétezők: testünk és ennek állapotai, szervezete, életműködései; melyek külsőleg jelenkeznek s érzéki észrevezés alá is esnek; továbbá mindazon tárgy, mely hatása által jelenkezik és a gondolkodó értelemtől függetlenül áll fenn; vagy ami ilyen való létezővel szükséges viszonyban áll, ha egyébként közvetlen észrevezés alá nem is esik. Mert ha több tárgy között oly szoros összeköttetés van, hogy egyik sem létezhetik a másik nélkül; akkor ha az egyiket létezőnek tudjuk, szükségkép a másikat is létezőnek kell gondolnunk, ha közvetlen észrevezésünk alá nem is esnék. Mire nézve a létezőt kétféleképen ismerhetjük fel: közvetlenül, ha érzéki észrevezés alá esik; és közvetve, ha ilyen tárggyal szükséges viszonyban áll.

13. §.

Mindkét esetben a létezőnek létét külső tett által kell nyilvánítani, mely mint a létező tevékenységének eredménye jelenkezik; mintán – mint fenébb már emiitők – értelmünk úgy van alkotva, hogy a létet csak annyiban ismerjük fel, amennyiben az tevékeny, tesz, hat. Tnnen: minden létezőnek egyszersmind sajátos tevé-

k o n y s é g i f o l y a m a t o t (processus) is kell tulajdonítani, melyben kezdetet és véget különböztethetni meg; kezdetet, melyben a létezőt eredni látjuk; és véget, melyben a létezőt enyészni tapasztaljuk.

A létező ered, ha tevékenységét nyilvánítani kezdi, miáltal egyszersmind a létezőkkel összeköttetésbe lép; enyészik, ha megszűnik működni, miáltal a létezők sorából kilép. Hol azonban megjegyzendő, miképp eredet és enyészet csak relatíve, ránk nézve létezik s nem a valóságban. Csak véges, korlátolt elménk gondolja a létezőket eredni és enyészni, midőn a létezők új összeköttetésekbe lépven más és más létalakot öltenek; a valóságban sem eredet, sem enyészet nincsen, csak á t a l a k u l á s (transformatio): termés és romlás a termékekre nézve; születés és halál az élőkre nézve.

14. §.

Mindezen értelmezések alapján a létre vonatkozólag következő elvek állapíthatók meg:

1. Egyetlen létező sem enyészhetik el teljesen, hanem csak alakul, amint a létezőkkel más és más összeköttetésekbe lép.

2. Minden létezőnek birnia kell sajátos meghatározottsággal, miáltal más létezőktől megkülönböztethető legyen. E meghatározottságról a következő fejezetben lesz szó.

2. A meghatározottság categoriájáról.

15. §.

A létfogalom – melyről eddigelé szóltunk mint legegyszerűbb s ugyanezért legtartalomszegényebb fogalom nem kimerítő nézpontra nézve, hogy általa a léte-

zóról tiszta áttekintést szerezhessünk. A létalakok végtelen különfelesége nem ismerhető meg, ha nem keressük e létalakok elkülönítő pontját, a sajátos meghatározottságot, mely által a létezők megkülönböztethetők legyenek. Legközelebbi alapfogalma tehát gondolkodó értelmünknek a lét után – a meghatározottság fogalma.

Kifejtésénél a létfogalomból kell kiindulnunk. Mert csak azáltal, hogy meggyőződünk, miként a lét végtelenül különböző alakjai csak a sajátos meghatározottságban bírhatják alapjukat,- jutunk a meghatározottság fogalmához.

Nemei: a minőségi és mennyiségi meghatározottság. Amaz a tárgyak minőségét, tulajdonságait vizsgálja; emez a mennyiséget vagyis a részeket, melyekből a tárgy összetevő van.

16. §.

1. A minőségi meghatározottság a létezők tulajdonságait, jegyeit veszi tekintetbe, hogy eként a sajátos jegyek által egymástól e! különített létalakokat könnyebben áttekinthesse. Kétségtelen, hogy a tárgyakat meg nem ismerhetnők, ha egymástól nem különböznének; e különbséget a tulajdonságok, jegyek képezik.

A jegyek igenleges és nemleges, úgy sajátos és közös jegyekre osztályozhatók. Az igenleges vagy állító jegy való tulajdonsága a tárgynak, olyan tulajdonság, melylyel a tárgy bír; pl. a szervesség a növényben, érzékség az állatban, kiterjedtség átalán minden testben; míg a nemleges vagy tagadólagos jegy t u l a j d o n s á g h i á n y jelez, oly tulajdonság, melylyel a tárgy nem bír, pl. az ásvány nem bír szervezettel, a növény nem érez stb. Valódi határozmány gyanánt csak;iz igenleges jegyek szolgálnak, mert csak ezek által fejeztetik ki, hogy mi a tárgy, csak e jegyek által eszközölhetni szorosabb meghatározást.

Míg a, tagadólagos jegyek csak annyiban szolgálhatnak határozmányokul, a mennyiben szűkebb korlátok közé szorítják a létezőt, midőn kifejezik, hogy ezen vagy azon tulajdonsággal nem bír.

Ami pedig a sajátóságos és közös jegyeket illeti: sajátóságos jegy vagy tulajdonság az, mely által a létező más létezőktől különbözik, tehát jellemző, megkülönböztető jegy. Ilyen jellemző tulajdonság pl. az emberben az eszesség. Közös jegy vagy tulajdonság pedig, melylyel más létezők is bírnak, mely tehát rendező jegy, mivel általa hozzuk a létezőket más létezőkkel egyesülésbe, vonatkoztatjuk egymásra. Ilyen közös tulajdonsága az embernek az állattal az érzékiség.

Ha a létezők saját tulajdonsággal nem bírnának, nem lehetne őket egymástól megkülönböztetni; s ha közös tulajdonuk nem lenne, nem lehetne őket egymásra vonatkoztatni. Csak e jegyek alapján alakíthat tehát a gondolkodó értelem egyes osztályokat, melyekbe a létezők szétoszthatók; nemeket, melyekre nézve egymástól megkülönböztethetők, s melyek alapján rólok tisztább áttekinthetés szerezhető.

17. §.

2. A mennyiségi meghatározottság a részeket veszi tekintetbe: mindaz, aminek részei vannak, mennyiségnek (quantum) nevezetik: a mennyiség több egység complexuma; mire nézve az egység és többség fogalma a mennyiség fogalmában már befoglaltatnak; valamint a mérték és szám fogalmai is. Később pedig: miután a mennyiség több egység complexuma, természetesen következik, hogy e benne foglalt többség ki is fejezhető vagyis megmérhető, – miáltal a mérték fogalmához jutunk. A mérés abban áll, hogy valamely ismeretlen mennyiség ismert

mennyiség – mérték – által fejeztetik ki. Azon mennyiség, mely e viszonyt kifejezi: a szám.

A szám eszerint a többségnek egysége, mely azt jelenti, hogy hány az egység. Annak meghatározása: hány az egység, emez egységek egybefoglalása által történik, mi s z á m l á l á s n a k neveztetik.

Ami pedig a mennyiség neveit illeti: különvált vagy szakozott és folytonos mennyiséget lehet megkülönböztetni. Különvált a mennyiség, ha részei szétválaszthatók, pl. egy halmaz pém, kő; folytonos, ha részei szét nem választhatók, milyenek a térmennyiségek: a vonal, sík stb.

A meghatározottság categoriája felette fontos nézpont a gondolkodó értelemre nézve, miután ez alapfogalom nyomán osztályozza az értelem a különféle létezőket, alakit nemeket, fajokat s különbözteti meg a tárgyakat, mint egyenlőket és nem-egyenlőket. Egyszersmind következő elvekhez vezet:

1. Minden létezőnek kell bírni sajátos és közös tulajdonokkal,
2. Minden mennyiség egyenlő részeivel összevéve.
3. Ha két mennyiség egy harmadikkal egyenlő egymással is egyenlők.

3. A l é n y e g fogalma.

18. §.

A lényeg fogalma a meghatározottság fogalmából fejleszthető. Mert bármely létező csak annyiban van meghatározva, amennyiben sajátos határozmányokkal bír, melyek által az ami és nem más.

A batározmányok ilyenén sajátos egysége a lényeg. A lényeg nyilvánulata pedig, miáltal belső sajátóságát ki-tünteti s a létezők körében mint sajátosan megalapított lét jelenekzik: a j e l e n e t.

Lényeg és jelenet szoros viszonyban állanak egymáshoz: 1. A lényeg a jelenet alapja, mely nélkül jelenet nem képzelhető; a jelenet ellenben a lényeg nyilvánulata, miáltal a lényeget megismerjük. 2. A lényeg a létezőnek belseje: a létező erői, törvényei, céljai képezik a létező lényegét; míg a jelenet a létező külsejét, vagyis a létezőt, amennyiben külsőleg jelenekzik, terjeszti elő. 3. A lényeg, miáltal a létező az ami és nem más, állandó, változatlan és szükségképes; a jelenet ellenben, mint nyilvánulata a lényegnek – miután egy-ugyanazon lényeg más és más alakokban is nyilvánulhat – különféle, változó és esetékes.

Ami pedig a lényeg nemeit illeti: általában kétféle lényeget lehet megkülönböztetni, gondolati és valóságos lényeget. A gondolati lényeg a tárgy mibenlétének csak gondolata; a való lényeg a tárgy valóságos mibenléte.

És e megkülönböztetés felette fontos az ismeretekre nézve; miután ismereteink megszerzésénél legfőbb feladat a gondolati lényeget a való lényeggel összeegyeztetni. Ismeretünk a létezőkről csakis az esetben lehetvén teljes és megfelelő, ha a gondolati lényeg azonos a valóival, azaz ha a létezőket csakugyan úgy gondoljuk, a mint valóban vannak. Nem mindenkor az a létező, aminek gondoljuk, – ismereteinkben előhaladás észlelhető, mit a tudományok történelme eléggé bizonyit: a régieknek egészen más fogalmuk volt a földről, a fény-, hó-, delezességről stb., mint amilyen fogalommal a tudomány mai álláspontján birunk e dolgokról. S ez előhaladás azáltal eszközöltetik, hogy a dolgok mibenlétéről alakított gondolatainkkal (= gondolati lényeg) mindinkább megközelítjük

a dolgok való mibenlétét, mígnem teljesen felismerjük mibenlétüket. Innen van, liogy e fogalom is felette jelentékeny a gondolkodó értelemre nézve; a tárgyak lényegé¹ nek, mibenlétének nyomozása feladata minden kutatásnak, s a törekvés: felismerni e lényeget, forrása és alapja minden fejlődésnek. Egyszersmind e fogalom vezet a substantia és esefeli fogalmaihoz; miután kétségtelen, hogy a lényeg mint a határozmányok sajátos egysége, e határozmányok sajátos egységének végső elvére, alapjára utal; mely ultimum principiumra substantia.

4. A substantia fogalma.

19. §.

Szóértelmezésileg: substantia az, ami valaminek alapul szolgál (substat); mely meghatározásból a metaphysicai értemény is lehozható. Metaphysicai értelemben substantia alatt a tulajdonságok vagy jegyek alapja értendő – a létező létalapja, miáltal létét sajátos módon érvényesíti; oly létező, mely mint tulajdonság nem fordulhat elő, mely az a valóság körében, ami az alany (subjectum) az ítéletben. Ami nem substantia, az esetéknél – accidens – neveztetik. Mire nézve a substantia főjellege az önállóság: hogy létezhetik anélkül, hogy más létezőnek tulajdonságát, jegyét tegye; s a tevékenység, melynél fogva erővel bír létének érvényesítésére.

Míg az esetek – accidens – nem bír önálló léttel, hanem a substantiának tulajdonsága, mint a melyen és mely által létezik. Honnan az állag és esetek között épen azon viszony van, mely a lényeg és jelenet, a létal ip és nyilvánul a t közötti. Az állag a létezőnek belsejét, az esetek külsejét teszi; az állag maga a, létező egész, az esetek az egésznek jelenésmódja.

Nemeiket illetőleg közönségesen kétféle substantiát

különböztethetni meg: gondolati és valóságos substantiát; valamint kétféle eseteket is: szorosabb és tágabb értelem-
Inai vett eseteket. Gondolatilag vagyis elvontan tekintve a snbstantia, alany, snbjectum, melynek jegyeket tulajd-
nit nnk; míg a való substantia a valódi tulajdonságok való
létalapja. – Ami pedig az eseteket illeti: tágabb érte-
lemben esetéknek nevezünk minden határozmányt, mely
valamely létezőhöz tartozik; míg szorosabb értelemben véve
az esetek oly határozmány, mely hozzátartozhatik a léte-
zőhöz vagy el is maradhat attól anélkül, hogy a létező
megszűnjék az lenni, ami.

Láthatni, hogy a substantia-fogalom is jelentékeny
alapfogalma értelmünknek; mi még inkább szembstünő,
ha figyelembe vesszük, hogy épen e fogalomra vonatkozó
meghatározások szolgáltattak alkalmat jelentékeny rend-
szerek felállítására. Des Cartes, Spinoza, Leibnitz rendsze-
reiben e fogalom játsza a főszerepet. Spinozát a Cartesius
által adott definitio: substantia az, ami úgy létezik, hogy
létére nézve másra nem szorul, vezette a pantheismus meg-
alapítására, midőn e meghatározáshoz következetesen ki-
fejténé, hogy csak egyetlen substantia létezhetik, hogy
m i n d e n egy. Leibnitz ismét Spinoza rendszeréből in-
dulva ki, s a Spinoza által adott substantia-meghatározás
megjavítását tűzve feladatul szerkesztette össze spiritualis-
mtisát és elméletét a monasokról.

Egyszersmind e fogalom, úgy a lényeg fogalmának
alapján következő elvekhez jutunk:

1. Minden létező az, ami; mely elv az azonság vagy
teljes egyenlőség ekjének nevezetik (princípium identita-
tis) s főleg a logicában nyer alkalmazást.

2. Nincs két teljesen egyenlő lény. Ezen elv a külön-
bözés elve (princípium indiscernibilium).

3. A tulajdonságok nem létezhetnek önállólag, hanem csak a substantián és általa.

E fogalom által jut értelmünk az okság fogalmához.

5. Az okság fogalma.

20. §.

Kifejtők, hogy a substantiát kiváltképpen az önállóság és tevékenység jellemzik; miáltal létét tettek által nyilvánítja s sajátos lényegét külső jelenésmódok által tünteti szembe. E jelenésmódok a síbstantiában birják alapjokat, mint amely nélkül létre nem jöhetnének, úgy hogy eszerint a substantiát mint létrehozó erőt, okot; a külsőleg nyilvánuló jeleneteket pedig mint létrehozott okozatokat kell tekinteni. S előáll az okság fogalma, mint az ok és okozat közti viszony eredménye.

Kellékei: az egymásra következés és függés. Mert hogy a létezők körében az oksági összeköttetés felvételhessék, nem elég hogy egyik jelenet a másikat kövesse, tehát a pusztán egymásra következés; hanem szükséges, hogy az egymásra következő jelenetek között szoros belső összefüggés is legyen. Sok jelenet következhetik egymásután, melyek közül egyik sem oka a másiknak, mert belsőleg nem függenek össze, illetén belső összefüggés nélkül pedig okság nem képzelhető. Okságra hatás, működés kívántatik, mely az oknak lényegét teszi.

21. §.

Nemeit illetőleg: általában az ok vagy gondolati, vagy való ok. A gondolati ok oly gondolat, melyre mint alapra valamely jelenetet visszavezethetőnek gondolunk; a valóságos ok pedig valódi, reális alapja a jelene-teknek. A gondolati ok tehát nem szülőoka az okozatnak,

hanem csak ismereti ok, azaz olyan, amiből valamit megismerünk, s mely a valóság körében többnyire az okozatot képezi; mert a szülő okot hatásából vagy eredményéből, szóval az okozatból lehet leginkább felismerni. Például a hőmérsék nagyobb vagy kisebb fokát a testek kiterjedése ismerteti meg velünk, ez tehát az ismeret-ok, mely pedig a valóság körében okozatot képez, mert a testek kiterjedési jeleneit a nagyobb vagy kisebb fokú hőmérsék hozta létre.

Különösebben: megkülönböztethetni még feltétes és feltétlen; elégséges és elégtelen; benmaradó és átható okot.

Feltétes az ok, ha működhetése bizonyos kellékekhez van kötve, melyek nélkül lehetetlen. Az ilyen ok másképpen tehetségnek nevezetik. Így az ember bír tehetséggel a külbehatások elfogadására s valóban fel is fogja azokat, ha a felfogás törvényes kellékei nem hiányzanak; a villamgép is csak bizonyos feltételek mellett hozza létre a villamosság jeleneit. Míg a feltétlen ok, minden feltét nélkül, önmaga által hozza létre a szükségképes okozatot. Bizonyos mennyiségű s kellő hatású mérge bevétele feltétlen oka a halálnak.

Elégséges az ok, ha más ok közreműködése nélkül, magára hagyatottan is képes valamely okozatot létrehozni; ellenkező esetben elégtelen. Például az agyvelő nagymérvű megsértése elégséges oka az öntudat megszűnésének; a szorgalom magában nem elégséges a tudomány-szerzésre, mert erre még jó tehetség is kívántatik. Az elégtelen okhoz tehát más segédokoknak is kell járulniok, melyek mintegy kiegészítsék működését s elégségessé tegyék okozatok létrehozatalára.

Végre benmaradó az ok, ha a létrehozott okozat magára az okra vonatkozik, tehát azon ok, mely által az önálló lény önmagán hoz létre változásokat. A létezők

ilyetén benmaradó ok által fejlődnek. Míg az átható ok működése kiható, oly tevékenység, miáltal egyik létező a másikon hoz létre változásokat, így hoz létre a különféle tápszer vagy orvosság különféle változásokat a lényen, mely azt magába veszi.

22. §.

Az okság fogalom nagy jelentőségű alapfogalma a gondolkodó értelemnek, mert migegegyfe'öl a létezők belső összeköttetését alapítja, másfelől az ismeretek és tudományok körében is nevezetes szerepet játszik. A tudományok legfőbb feladata az okok nyomozása, így a physica a természeti jeleneteket, az anthropologia a testi élet állapotait, a történelem a népek életét, a társadalmi alakulásokat stb. az okok és okozatok felkutatása által törekszik felvilágítani.

Továbbá ez alapfogalom is nevezetes rendszerek forrása; Hume angol bölcész egész figyelmét e fogalomra fordította s erre vonatkozó észleletei nyomán alapította meg scepticismusát, mely ismét a sensualismust és materialismust eredményezte.

Vége ez alapfogalom folytán alakítja meg az értelem következő irányelveit:

1. Minden okozatnak kell hogy oka legyen. Ezen elv az okság elve – principium eausalitatis – s azt jelenti, hogy okozat nem gondolhat) ok nélkül; értelmünk úgy van szervezve, hogy mindennek, ami ered vagy változik, ható okot kell tulajdonítani.

2. Ha van elégséges ok, úgy okozatnak is kell lennie; mely elv az elégséges okság elve principium rationis sufficientiis s azt fejezi ki, hogy ható okot nem gondolhatni okozat nélkül. Képpen ellentéte az előbbi elvnek.

3. Az ok és okozat között összhangzatnak kell lenni; vagyis az okozatban sem több sem kevesebb nem foglal-

tathatik, mint amennyi az okban foglaltatik. Mely elv az okok összhangzatának elve- principium harmoniae causalis. Eszerint amilyen az ok, szükségkép olyan az okozat és megfordítva.

4. Hasonló okozatoknak hasonló okok felelnek meg. Ezen elv a hasonló okok elve – principium causarum malogicarum – s arra utal, hogy ahol hasonló vagy egyenemű eredmények jelentkeznek, azokat egynemű okokra is vezessük vissza.

5. Az okok rendében szükségkép fel kell venni egy első okot, mely mintegy bezárja az okok sorozatát. Mert ha ily első ok nem léteznék, úgy csak okozatok léteznének, mi pedig ellentmondás. Kzen elv az alárendelt okok elve – principium causarum subordinatarum – s egy végső főök felvételére kénytet, mint amely nélkül az okozatok sora véget nem érhet.

E fogalom vezet a kölcsönhatás alapfogalmához.

6. A kölcsönhatás fogalma.

23. §.

Ha az okság értelmében a létezőket szakadatlan oklánczolatban kell gondolnunk, melyben minden létező ok és okozat egyszersmind; csak természetesen következik, hogy ez alapon a létezők között folytonos kölcsönhatást is kell felvenni, mint amely nélkül amaz oklánczolat sem jöhetne létre. S így fejlődik a kölcsönhatás catgoriája.

Szintén nevezetes fogalma értelmünknek, mert általa gondoljuk a létezők összességét egy erőszeti egész (totum dynainicum) gyanánt, melyben minden önálló lény hat és szenved egyszersmind, s melyben az ellenkező erők

szakadatlan küzdelemben állanak egymással. E fogalom értelmében tekintjük az életet az erők küzdelemének.

Legszembetűnőbb példája pedig a létezők illetően kölcsönhatásának a szervezet. A szerves testben az egyes részek úgy függenek egymástól, hogy mindegyik a többiek eszközlése által létezik, mindegyik hat és szenved; ok és okozat.

Az ezen fogalom alapján leszámítható elvek meg e következők:

1. A létezőket folytonos együttműködésben kell gondolnunk, mert létük csak ez alapon érvényesülhet.

2. A kölcsönhatásban álló létezők hatásának mindenkor ellenhatás felel meg; és pedig arányos ellenhatás, úgy hogy minél nagyobb a behatás, annál nagyobb az ellenhatás.

3. A létezők egy összefüggő egészet képeznek. Mely elv egyszermind egy új categoriának forrása a célszerűség fogalmáé.

7. A célszerűség fogalma.

24. §.

Kölcsönhatás folytán – mint kifejtettük – a létezők közlekednek egymással, hogy ezen közlekedés folytán nyilvánítsák sajátágaikat és teljesítsék feladatukat. E működés egyfelől a lények belső szervezetén alapuló módokat vagy törvényeket; másfelől célzott tetteiket, mely a létezőt tevékenységre indítja, s a felindított tetterőt vezesse: miáltal a létezőknek oly alkotást kell tulajdonítanunk, mely szerint képesek életfeladatukat vagy hivatásukat teljesíteni, így származik a cél szerűség fogalma.

Kétféle célszerűséget különböztetünk meg: belső és külső, azaz subjectiv és objectiv célszerűséget.

A belső ezélszerűség az önálló létezőknek azon alkotása, melynél fogva képesítvék sajátos feladatukat teljesíteni, életezeljlokat megvalósítani. Minden létező bír illetén ezélszerűséggel, azaz olyatén belső alkotással, melynél fogva úgy irányozza tevékenységét, hogy létét fentarthassa

Ezt fejezi ki a régiek mondása is: *omnis natura est conservatrix sui.* – Míg a külső ezélszerűség a létezőnek azon alkotása, melyhez képest valamely létező nemcsak saját feladatát teljesítheti, de rajta kívül álló célok megvalósításánál is közreműködhetik s eszközül szolgálhat.

Eszköz az, ami célhöz vezet; tehát a ható ok, mely mint ilyen különbözik ugyan a ezéltől, de vele egyszersmind a legszorosabban összefügg. Különbözik: amennyiben a ható ok azon tevékenység, miáltal történik valami, a ezél pedig azon ok ami végett tevékeny a létező, s amit elérni akar. Például ismereteink szerzésének célja a tudás, eszköze a jó tehetség és szorgalom. De másfelől meg cél és eszköz (ható ok) szorosán összefüggnek, mert a cél indítja a létezőt tevékenységre s vezetí működésében, mire nézve a cél szintén ok a ható okra nézve, és ez következménye a célnak. Például a jó cselekvések célja az erkölcsi nemesedés, eszköze az akarat; mire nézve az akarat ható ok, s az erkölcsi nemesedés annak eredménye. De az akaratot az erkölcsi nemesedés vezetí tevékenységében, az erkölcsi nemesedés tehát alap, ok egyszersmind az akaratra nézve. Miből világos, hogy a ható ok vagy eszköz s a cél között kölcsönös hatás, viszontagos okság létezik. Az eszköz a ezéltől feltételezetik, viszont a cél megvalósítása eszközt feltételez, mely szükséges, ha nélküle el nem érhető a cél; hasznos, ha a cél elérését könnyebbé teszi. Továbbá: belső, ha a ható ok köréhez tartozik, külső ha kívülre létezik. Például ismeretszerzésre a jó elme és szorgalom szükséges eszközök, a vagon csak hasznos. – Az önálló létezőknek

belső eszköze a tevékenység, mely kisebb vagy nagyobb fokban jelenkezik; külső eszköze a közlekedés más létezőkkel, ezek közremunkálása, tehát a különböző segédokok, kellékek, körülmények.

25. §.

Mindezek alapján, nem tévesztve szem elől a czélszerűség fogalmáról kifejtett tételeket önkényt következik, hogy a létezők átalán két szempont alatt eshetnek tekintet alá: ktilsejőknél és belsejőknél fogva. A létezők belsejét a sajátos tevékenység, vagyis a létező erői, törvényei, céljai képezik, melyek a létezők eszmei hatalmát alapítják, külsejét pedig a különféle jelenésmódok.

Egyszersmind a következő elvek származhatók:

1. Bármily cél csak eszközök által valósítható meg; aki tehát célzt akar érni, annak a célra vezető eszközöket is kell használnia.

2. A czélosság és törvényszerűség eszességet feltételez.

A tér- és időről.

26. §.

Az eddig előadottak az értelem alapfogalmaira, az úgynevezett categoriákra vonatkoztak; melyek, mint kifejtők a létezők megismerhetésének első feltételei. – De nem egyedüli kellékei – miután, mint a logicában az ismeretek kutforrásainál elő adatott¹⁾, – nemcsak az ész vagy értelem, szóval a gondolkodás, de az érzék is nélkülözne tlcn tényezője az ismereteknek; s így a categoriakon kívül, melyek az ismereteknek az értelem részéről való feltételei, még az érzék részéről való feltételek

¹⁾ L. Puer: Logica 146 lap. xxx.

is szükségesek. Melyek a megismerés feltételei a z é r z é k r é s z é r ő l ? e kérdéssel kell a következőkben foglalkoznunk.

Mi Kanttal egyértelműleg a megismerhetés feltételei gyanánt az érzék részéről a t é r t és időt tekintjük; és pedig azon oknál fogva: hogy a tárgyakat csak térben és időben foghatni fel, mik nélkül tehát meg sem ismerhetők.

Kérdés: mi a tér és idő?

Már a régieknél találkozhatni e kérdésre vonatkozó fejtegetésekkel: Plató, Aristoteles; később Leibnitz, Wolff sokat foglalkoztak e tannal. Fejtegetéseik azonban csekély érdeknek és jelentőségűek. S csakis Kant fellépése, mely e kérdésre nézve is gyökeres reformnak nyitott utat, érdemel kiválóbb figyelmet és említést. Kant „Kritik der r. Vernunft” cz. munkájának első részében a transzcendentalis Aestheticában tárgyalta e kérdést; főbb tételei a következők:¹⁾

1. A tér és idő nem szerzett, de eredeti képzet, azaz olyan, mely nem észrevevésből származik talán elvonás által, sőt inkább minden tapasztalásnak előfeltéte s eredetileg van bennünk. A tér és idő tapasztalati deductiója, semmitmondó értelmezés, mert az ész kívülről semmikép sem kaphatja a tér és idő képzetét, hanem önmaga által bírja; nem a tapasztalás productuma, hanem feltétele, nem a posteriori, de a priori képzet.

2. A tér és idő oly mennyiségek, melyek minden hárt túlhaladnak, tehát végtelen mennyiségek, s mi eredetileg a végtelen tér és idő képzetével binmk, nem pedig az egyes véges tér- és időképzettel. Mert a részképzet mindig utóbbi mint az egész képzet, attól származván abstractio által. A tér- és időrész már felteszi az egyél) t é r t és időt, sőt csak annak határolása által lehetséges.

¹⁾ L. Pauer: A philosophia Történelme II. füz. 50, 53. lap.

3. A tér és idő nem általános, hanem egyes képzet; nem fogalom, mely az egyesektől származik, hanem szemlélet, és pedig nem tapasztalati, de tiszta szemlélet, a) Nem fogalom, mert mint ilyennek a tér- és időrészt jegyét kellene képezni, már pedig a tér és idő egész, nem pedig jegye az egésznek. Csak egyetlen tér és idő képzelhető. Továbbá ez esetben abstractio által kellene származnia, s így az egyes tér- és időrészeknek jegyekkel birni, melyek az egyes térben nem foglaltatnának. Pedig gondolható-e oly jegy, mely által egyik tér a másiktól különböznék? Végre, ha a tér és idő fogalom, kell hogy egyszermind meghatározható legyen. De lehet-e a tért definiálni? Egyik tér a másiktól nem különböztethető meg fogalom által, hanem szemlélés folytán. – b) Nem tapasztalati, de tiszta szemlélet, azaz olyan, melynek tárgya nincs, melyet nem tapasztalás által, de magunkban bírnunk. A tér- és időmennyiségek ugyanis hol vannak a tapasztalásban? Hogy lehet tapasztalás által előállítani a mathem. pontot, vonalt stb.?

Mik után szembetűnő, hogy Kant különös súlyt a tér és idő aprioritására helyez, holott kétségtelen, hogy amaz alanyi alapon kívül, mely ismerő tehetségünk azon alkotásában rejlik, hogy a létezőket csak térben és időben lehet felfognunk, van még a tér- és időnek tárgylagos alapja is, s emez alap: a lét, melynek hatnia kell érzékünkre, hogy a tér és idő képzeteket tiszta tudatra emelhessük. Valamint általában minden megismerésnek első *conditio*ja a tapasztalás, s ezen alapon fejlődnek ki még értelmünk apriori fogalmai is, úgy áll a dolog a tér és idő képzetekre nézve is.

Mely állítást még Kantnak azon ellenvetése sem döntheti meg, mely szerint a t é r é s i d ő a p r i o r i t á s á t megtagadni annyit t enne, mint a mathem. tudomány egyetemes érvényét vonni két-

ség b c ; miután a mathem. fogalmak, úgy a mathematica igazságai nem a tapasztalati tért és időt, de a végtelen tért és időt bírják alapul, hogy pedig emez alapon egyetemesek és általánosak lehetnek – az kétségtelen.

27. §.

Mindezeket tekintetbe véve önkényt következik, hogy a tér és idő csak annyiban tekinthető az érzék részéről a megismerés feltételének, amennyiben alanyi alappal bír, amennyiben t. i. ismerőtehetségünknek oly szervezete van, hogy a létezőket csak térben és időben foghatja fel; de következik az is, hogy a tér és idő nem tekinthetők tisztán a priori képzeteknek, mert tárgyiagos alapjuk is van, melyhez képest csak a küllétezők behatása folytán jöhetnek öntudatra. Ez az oka, hogy kétféle tért és időt is szokás megkülönböztetni: gondolati vagy képzeleti, és valóságos tért és időt. Emez úgy származik, hogy a létezőket egymáson kívül és egymás mellett szemléljük; amaz hogy eltekintünk a létezők egymásra vonatkozásaitól, miáltal elménkben szükségkép valamely üres kiterjedésnek képzelete marad fel, s ez az elvont vagy képzeleti tér, melyet egyszersmind végtelennek és határtalannak gondolunk; vagy végtelenig terjesztjük az egymás után következő események sorát, miáltal a képzeleti idő keletkezik. A képzeleti tér és idő csak lehetsége a valóságosnak, mire nézve közelebből csakis a valóságos tér és idő jeleneteit kell tekintenünk.

28. §.

Ismerőtehetségünk szervezete alapján csak azt foghatjuk fel, ami térben és időben jelenkezik; ránk nézve eszerint minden tér-, vagy időbeli jelenet. – Ha a jeleneteket tüzetesebb figyelembe vesszük. kitűnik, hogy terjedékeny mennyiséget képeznek, úgy hogy egyik a má-

siknak mértékéül szolgálhat. S ez a tér- és időbeli jelenetek fő s közös sajátága. Mértékül a kisebb kiterjedésű mennyiség vétetik, mely által a nagyobb kiterjedés összehasonlítás által határoztatik meg. Ha például két testet összevetünk, s úgy találjuk, hogy az egyik háromszor, négyszer foglaltatik a másikban, ez utóbbit háromszor, négyszer nagyobbak mondjuk, mint a mely háromszor, négyszer nagyobb tért foglal el. Így hasonlítunk össze két eseményt is, s határozzuk meg, hogy az egyik kétszer, háromszor több ideig tartott a másiknál.

A térmennyiségek általánosan elfogadott közönségebb mértékei a mérföld, öl, láb stb.; az időmennyiségeké: az év, nap, óra, perez stb.

Jellemző jegyek: a terjedtség és összetettség; mert ami mérhető, annak részekkel is kell bírni, melyek terjedtségét eszközlik. Ha a kiterjedtséget semmi határ által sem korlátozzuk, a végtelen fogalmához jutunk. Ami nem terjedt és összetett – az terjedetlen- s egyszerűnek nevezetik, s mint ilyen egyszersmind oszthatatlan és megmérhetlen. Oly fogalmak, melyek a tér és idő képzetnek értelmezéséből önkényt folynak, s melyekhez még csak a tér- s időbeli jelenetek sajátásai folytán leszármaztatható képzeteket kell adnunk, hogy az ezen képzetekre vonatkozó fogalmak teljes rendszerét bírjuk. Ezek a térre vonatkozólag: az alak, hely, helyzet, mozgás és nyugvás; az időre nézve: a tartam, kezdet, vég, örök, kor. És pedig: az alak a kiterjedés határa, tehát alakkal minden létezőnek szükségkép kell bírnia. Ha akiterjedés csak egy irányban történik t. i. hoxzaságban úgy a származott alak vonalnak nevezetik; ha két irányban t. i. hosszúságban és szélességben, úgy síknak mondatik; ha végre három irányban, hosszúságban, szélességben és magasságban, úgy testnek nevezetik. – Hely azon tér, melyet valamely test, elfoglal; helyzet: a térbeli létezőknek viszonya,

egymáshoz. A hely és helyzet változtatása; a mozgás; állandó megtartása: a nyugvás.

Ami pedig az időbeli jelenetekből leszámaztatott képzeteket illeti: a tartam (duratio) a létező állandó lélczése, az időnek azon meghatározott része, melyben valami történik, tart. – A kezdet, (a bizonyos alakban) nem-létnek létbe való átmenete, vagy mint a régiek kifejezték; transitus futuri in praesens; a vég ellenben a bizonyos alakú létezésnek más létalakba, tehát amaz elsőre nézve nem-létbe való átmenete, a régiek szerint: transitus praesentis in praeteritum. – A korszak a nevezetesebb események közti idő; míg a korszakok közti idő az időszak. Végre az öröklét kezdet és vég nélkül való tartam.

KÜLÖNÖS RÉSZ.

ELSŐ SZAKASZ.

Cosmologia vagy Metaph természettan.

29. §.

A cosmologia feladata azon kérdést fejtegetni: mit tudhat az ember a természeti létezésről? Mely kérdés behatódabb elemzés által következő különös – speciális – kérdéseket tartalmaz: Mi módon értelmezhető a létezők eredete? Észlelhető-e összeköttetés a létezők között? Mily alakokban nyilvánul a természet-élet? S melyek jellemző tulajdonságai? E kérdésekkel kell tehát a következőkben tüzetesen foglalkoznunk.

1. A természeti létezés eredetéről.

30. §.

Hogy a természeti létezést első eredetére visszavezetni, a nehéz problémát: miként jött létre a nagy mindenség tudományosan igazolható módon, érlíetőleg meg-

fejteni a tudomány mai álláspontján lehetetlen: szembe-
tűn öreg bizonyítják az évégett felállított kísérletek, me-
lyek egyikét sem lehet kétségbe nem vonható igaz gya-
nánt tekinteni. Sőt hogy az emberi észre nézve minden-
korra alig kivihető feladat leszen e tekintetben valami ha-
tározott eredményre jutni, csaknem bizonyosnak tekint-
hető, ha meggondoljuk, hogy a végtelen eszméjét szük-
ségkép bele kell vonni a magyarázatba; mit pedig értel-
münkkel felfogni képesek soha sem leszünk. Innen van,
hogy nem is lehet feladatunk újabb, természetesen ered-
ménytelen theorémák felállítása, hanem csak a már felál-
lított kísérletek történeti ismertetése.

Azon teoriák, melyek a természeti létezés eredetének
értelmezésére a legrégebb időtől felállítottak, két osztály-
ba sorozhatók: az egyik szerint az öszslét örök; mely-
nek kezdete nem volt, s vége sem leszen; a másik szerint
időben hozatott létre, tehát véges és eredetét egy
felsőbb oknak köszöni. Amaz az antik dualismusban, a
materialismus- vagy naturalismusban és a pantheismus-
ban van kifejezve, más és más alakban; emez az u. n.
creatianismusban, vagyis teremtési elméletben.

1. A dualismus alaptétele: hogy az öszstermé-
szetet, a mindenséget szükségkép mint önmagától való,
nem időben származott, örök-létezőt kell tekinteni. Így
különösen Anaxagoras, Plató, Aristoteles. – Anaxagoras
örök létalapok gyanánt, melyekből az öszses létala-
kok kifejlődnek, az egyedileg meghatározott testek ré-
szecskéit vette fel (csont-, ásvány-, kőreszecsek); Plató
szerint valami szabatosan meg nem határozható, de az
ideáktól, melyek minden létezés főtényezői, teljesen külön-
böző, sőt velük ellen tett *έναντιον* a természeti létezés örök
létalapja; míg Aristoteles szerint örök anyagot kell fel-
venni, hogy a létezést értelmezhesük. – Tételek, me-

lyckben elég élesen ki van fejezve a természeti létezés, a mindenség örökkévalósága.

Ugyanezen gondolat található 2. A materialismus- vagy naturalismusban is, mégis azon különbséggel, hogy míg a dualismus az örök anyag mellett valamely örök okságot is vesz fel, mely mintegy intézze az örök anyag alakulását: a materialismus tagadja az illetén felsőbb s az anyagtól különböző okság létét s kizárólag az anyagtól származtatja a képződést. Főbb tételei a következők: a) anyag és erő szétválaszthatlanul egyesülvék; anyag nem gondolható erő nélkül és erőt nem vehetni fel anyag nélkül; honnan következik b) hogy az anyag létére nézve nem eredhetett, nem hozathatott létre, miután erre nézve szükségkép egy az anyagtól független erőt kellene felvenni, mi pedig nem gondolható, képtelen, c) Csak az örök anyag örök erői által értelmezhetni a természeti létezőket. így az ókori bölcsészek közül Thales és követői, az atomisták: Leucippus és Democritus; újabban a materialisták.

Ami 3. a pantheismust illeti: eszerint is valamint lényegében minden egy, úgy Örök is egyszersmind. Csak az örök természet (natura), mely azonban az istenfogalommal egy (Deus sive natura), létezik, s a létezők nem egyebek, mint amaz örök substantia nyilvánulatai vagy jelenésmódjai.

E gondolattal először az eleatáknál: Xenophanes-Parmenidesnél találkozunk, kik elsőik állították fel a *ἕν καὶ πᾶν-féle* elvet, kimutatván hogy lényegére nézve minden csak egynek gondoltathatik. Később a stoicusok s aneoplatonicusok vették fel e tant, midőn minden létezést egy őslényre, mely működő erő egyszersmind, törekedtek visszavezetni. Mégis legteljesebb kifejtője ez elméletnek Spinoza; az ő rendszere által lett a pantheismus sajátlag megalapítva.

Végre 4. a creatianizmus vagyis a teremtési theoria a mindenséget, az összlétezt, egy a természeti létezőktől lényegileg különböző s folet.tnk álló – transcendent – okságtól származtatja; és pedig olyképen, hogy emez okság mindenható erejénél fogva semmiből hozta létre vagyis teremtette a mindenséget. Az anyag – mondják emez elmélet védői – nem lehet önmagától való – ens a se – örök; mert e feltevés mellett, miután az anyag részekből összetett, vagy azt kellene állítani, hogy e részek mindegyike külön is ens a se, vagy hogy az anyag csak mint egész örök – pedig e feltevések mindegyike képtelen. Első esetben t. i. az egyes anyagrészeknek is teljesen feltétleneknek kellene lenniök, mi pedig a rész fogalmával ellenkezik; második esetben azon képtelenség áll elő, hogy részekből, melyek nem a se léteznek, egy önmagától való egész származhatik.

De ha az anyag nem örök, úgy létrehozatnia kellett, és pedig valamely felsőbb okság, létrehozó ok által, mely nélkül okozat nem gondolható; s mert ismét a létrejövés nem értelmezhető az isteni lényegből való kiömlés – emanatio – által; sem olyképen, hogy azösszlétvalamely kizárólag létező substantia nyilvánulata gyanánt tekintesék: semmiből való teremtés az egyedül lehető magyarázat. Isten mindenható ereje semmiből hozta létre az egész mindenséget.

31. §.

Mindezek után szembetűnő, mennyire nem képes az emberi véges ész a természeti létezt legelső eredetére visszavezetni. Bármelyikét tekintsük az ismertett elméleteknek, nem lehet félreismerni a felmerülő hiányokat, s ezek alapján az adott értelmezés elégtelenségét.

Midőn pl. a dualismus pártolói két örök létet, egy örök anyagot és emellett még egy örök erőt, mely azonban az anyagtól egészen független, vesznek fel; érthető-e

kél, egyiránt végtelen létezőnek egymás mellett létezése? Vagy midőn a materialisták az anyagnak tulajdonítanak örök létet, s a pantheisták egy lényegében meg nem határozható substantiát vesznek fel eredeti léalap gyanánt; felfoghatjuk-e, miként létezhetik az örök anyag, a megliatározhatlan substantia? Amint végre a teremtési elmélet által adott azon magyarázat is, hogy Isten teremtette a létezőket semmiből, csakúgy érthetetlen és megfoghatlan mint az előbbieket bármelyike!

Mire nézve önkényt következik, hogy e kérdés megoldása túlhaladja az emberi ész határait, miután ott, hol a végtelen eszméjét bele kell vonni a magyarázatba, értést eszközölni lehetetlen. – Lássuk már a kérdés másik részét, mely a természeti létezés kifejlődésének és alakulásának történetére vonatkozik.

32. §.

Hogy e kérdés egyfelől a természettudományok mind nagyobb és nagyobb mérvben való fejlődése, másfelől az eszközölt kutatások folytán nyert eredmények alapján napjainkban már a legérdekesebb tudományos kérdések egyikévé fejlődött, s így a metaphysica körén belül is bír jogosultsággal, eléggé bizonyítja a geognosia és geológia mai fejlettsége és álláspontja, mely tudományok egész történetét állítják fel a világalakulásnak.

Már a legrégebb korban találkozhatni ide vonatkozó magyarázatok nyomaival. Az ókori cosmogoniák e kérdést tárgyalták; csakhogy természetesen azon idő felfogásához és tudományos álláspontjához képest hitrege - mythos – alakban. Önállóbb kutatás Thalessel kezdődik kinél már félreismerhetlen a törekvés megszabadulni a • képzelet mythiscus felfogásától, s nyomozó gondolkodással keresni fel a természetélet tényezőit. Utódai közül pedig főleg Empedocles és az atomisták, Anaxagonas, Plató,

Aristoteles, a stoicusok foglalkoztak rendszeresebben e kérdéssel. Elméleteik természetesen meghaladott álláspontok a geológia mai fejlettségéhez s az újabb kutatások folytán talált eredményekhez képest, melyek egészen új irányt jeleltek a gondolkodásnak. Emez új irány Laplace teoriájában van kimerítőbben kifejezve.

Eszerint naprendszerünknek ős állapotában megmérhetlen gás-gomolynak (Gasball) kellett lennie, melyben lassankint az elemek concentratioja folytán egy központ, s később egy szilárdabb gyök képződött. Ez bizonyos külső erő, valószínűleg más hasonló gyöktől származott vonzás (attractio) által tengelye körüli mozgásba hozatott, melyben lassan-lassan az egész gás-tömegnek részt kell vala vennie, miáltal az egész gás-gomoly vagy teke ön maga körül mozgóvá vált. A keringésnek természetesen mindig gyorsabbá kellett válnia aszerint, amint sűrűbbek lettek a tömegek, s így növekednie a központfutó erőnek is (Centrifugalkraft), mely, midőn bizonyos időben túlsúlyt nyert a központhozói erőn (Centripetalkraft), szükségkép ki kellett válni az egészből egy gyűrűalakú résznek. E gyűrű később reá gyakorolt hatások következtében hézagokat nyert, mik folytán lassankint több részre szétszakadt, melyek mindegyike egy gömbbé képződött. Így keletkeztek a különböző gas-gömbök, melyek midőn mindjobban és jobban megsűrűdtek, végre oly testekké lettek, a miket mi planétáknak nevezünk; azaz kettős mozgással bíró testekké: saját tengelyök körüli mozgásuk azon egyenetlen lökerőnek eredménye, melylyel a gás-gyűrűnek külső és belső oldalán kellett bírnia; a, központi test körüli mozgásuk pedig onnan értelmezhető, hogy mint részei ama központi testnek, annak mozgásában is részt kellé venniök. Így jött létre naprendszerünk. Ugyanez állítható a többi naprendszerekről is a midőn az összes világ-testek eredete vázolva van.

Ha már most e teoriát földünkre alkalmazzuk, ki-tűnik, hogy eredetileg a föld is (mint a nap bolygója) egy gás-gomoly volt; melynek gyöke azonban, miután e gás-gomoly tengelye körül való forgása következtében mind jobban és jobban megsűrűdött, egy izzó folyó tömeggé képződött, míg a többi gás-alkrészek e gyököt boríték gyanánt fogták körül. – Földünk eszerint mint egy izzó gyök tűnt fel, körülvéve egy igen sűrű légkörrel.

Azonban a melegnek állandó kisugárzása folytán a világtérbe fokozatosan vesztett hőmennyiségéből, minek eredménye azután az lett, hogy a nehezebben olvadható anyagok – összeköttetések – fíomlevelű jegeczek alakjában kiváltak s folytonos meghülés következtében a föld-gyök felületére rakodtak – a felett gyöngé kérget képezvén, mely egyszersmind elválasztá a földgyököt a körüle levő gőzkörtől. S így keletkezett a földkéreg, mely innentől hirtelen szilárdulhatott, miután a belső hő vissza volt tartva, a külső gőz-összeköttetések pedig legalább részben mint folyadék leverődhettek a földkéregre.

Így történt, hogy innentul a tűzön kívül, mely a föld belsejében volt, a földkéregre leverődő viz is befolyt kezdett a további alakításokra, miáltal kétféle képződmény jött létre: tűz-, és vízképződvények (vulkanischen oder Feuer-, und neptunischen oder Wasserbildungen). És pedig: midőn a földkéreg mindjobban való megkeményedése folytán szükségkép összehúzódott, s rajta természetesen repedések keletkeztek; ezeken keresztül behatolt a víz a belső izzó tömeghez, miáltal a föld belsejében felette nagy mennyiségű víz-gőz keletkezett. Ezen gőz nagy erejénél fogva, melynek a földkéreg ellent nem állhatott, itt-ott átszakította a földkérget, egyszersmind a származott nyilason nagy mennyiségű tüzes folyó tömeget hajtott ki, mely az, áttörés nyilasa körül összetorlódván, meghülés után az u. n. ő s h e g y e k e t képezte.

E közben a földkéregre lecsapódott víz is megkezdte működését, szétbontván a földkéreg egyes alkatrészeit, s ezekből a víz fenekén új képződményeket (sedimentare Massen), üledéket képezvén. Az üledék, midőn a tűzképződmények által létrehozott őshegyek kiemelkedtek, s így a vizet is mélyebb helyekre szorították, az ősliegyek alja körül rakodott le, alkalmas alapul szolgálván a szerves élet képezésére; mely csakhamar létre is jött olyan élő lények (növények és állatok) alakjában, melyek a föld és víz magasabb hőfokához képest megélhettek.

Később hasonló okokból származott újabb és újabb alakulások folytán új hegyek emelkedtek ki, s a víztömeg ujjal mélyebb helyekre szorítottatott le miáltal egyfelől a visszahagyott üledék által megtermékenyített helyen új növényi és állati élet fejlődött, másfelől meg azon helyeken, hová az iszapos víztömeg ömlött, az egész növényi és állati élet megsemmisítettett, illetőleg az iszapba beásva kövületekké változott. így jöttek létre mindig nagyobb számban és tökéletesebb alakban a különféle növények és állatok napjainkig.

Az időközök, melyeken belül e változások történtek, a föld képződési időszakainak (Bildungsperioden) nevezetnek, a származott alakok pedig képződvényeknek (Bildungen o. Formationen). Ezek minden időszakban kétfélek: tűz- és vízképződvények; az utóbbiak egymás fölött terülő rétegekként tűnnek elő, s korábbi vagy későbbi keletkezésökhöz képest elsőd-, másod-, harmad-, és diluvial képződvényekre osztatnak (Primare, secundare, tertiare und Diluvial formationen).

Az elsőképződvényekhez tartoznak: a pala-, szürke sziklakő-, szén-, kavicsképződvények; a másodformatiókhoz: a trias-, jura- és krétaképződmények; a harmadformatiókhoz: a molasz-csoportok; melyek felett végül a diluvial-képződvény (a leülepedett föld) kerül el. Kövületek

csak a vízképződvényekben találhatok és pedig annál tökéletesebbek, minél újabbak e képződvények.

Ezek a Laplace-féle theoria főbb pontjai; hogy egy-
lől-egyig bevégzett tények lennének – a geológia sem vitatja, midőn folytonos kutatásaival részint megerősíteni, részint módosítani törekszik az egyes részleteket. De hogy a különféle alapon eszközölt értelmezések közül a tudomány mai álláspontjának leginkább megfelel, az kétségtelen.

2. A természeti létezők összeköttetése.

33. §.

Ha csak futó tekintetet is vetünk a természet-élet alakulásaira és jeleneteire, lehetetlen észre nem vennünk, hogy az összes létezők a legszorosabb viszonyban, szakadatlan összeköttetésben állanak egymással. Nem is kell mélyebben vizsgálódnunk, hogy egy lánczolat gyanánt tűnjék fel előttünk az egész mindenség; oly lánczolat gyanánt, melynek egymásba fűződött részeit a természeti létezők képezik; s amelynél minden alkrész lényeges feltétele az egész liarmonicüs egységének.

És pedig kétféle összeköttetést vagy viszonyt lehet megalapítani: oksági- és czélszerűségi összeköttetést; mint ez a következőkből kitűnik:

1. Oksági viszony alatt a létezőknek azon összeköttetése értendő, melyhez képest oly kölcsönös hatást gyakorolnak egymásra, hogy mindegyikük ok és okozat egyszermind, hat és szenved, változik és változást eszközöl; önlétét fentartja és mások mibenlétérc is gyakorol befolyást.

Hogy ily viszony csakugyan van a létezők között, tapasztalatilag is könnyen igazolható. Az égi testek mozgását a nehézkedés – gravitatio – okozza; a fény- és jeleneteket az aether rezgő mozgása hozza létre, valamint a szerves természet alakulásait általában a vonzó és taszító erő. A szerves természet a szerves természetet bírja alapul

– ezáltal létesül s külbet'olyások szerint módosul. A levegő, víz, meleg jelentékeny okok gyanánt szerepelnek a szerves életben; amint a tápszerek különféle hatását sem tagadhatni. Sőt a lelki élet külön félesége is okok eredménye; e tekintetben csak a vérmérsék-, élelem-, éghajlat-, nevelésokozta változásokat kell megfigyelni, hogy kitűnjék állításunk igazsága. Nem bizonyít-e mindez a létezők leg-szorosabb oksági összeköttetése mellett?

Amint 2. azt is könnyű kimutatni, hogy a létezők célszerűségi összeköttetésben is állanak egymással. Célszerűségi viszony alatt a lények azon összeköttetése értendő, melyhez képest oly alkotással bírnak, hogy nemcsak saját feladatukat oldják meg, hanem még más létezők céljainak érvényesíthetésére is eszközökül szolgálhatnak. Hogy minden létező cél és eszköz egyszersmind; öncél (finis sui) amennyiben létét érvényesíti, és eszköz, amennyiben külső célok valóstítására közremunkál.

S ez összeköttetés valódiságát igazolja az egész természetélet. Az összes tenyészás, élet és mozgás megsemmisülne, ha a naptól nem nyerne földünk meleget és világosságot; s ha e világosság sajátságos erejénél fogva nem lenne képes a vegytani és villamossági folyamatokat eszközölni. A szerves lények nem tarthatnák fenn életüket a szervetlen természet elemei nélkül, melyek úgy szervezők anyagát, mint tápszereket is képezik. Valamint a szerves élet különböző alakjainál is oly közreműködés észlelhető, mely félreismerhetlenül célszerűségi összeköttetésre utal¹⁾.

34. §.

Ellenkezik e felfogással a f a t a l i s t á k é s c a s u i s t á k elmélete.

¹⁾ És csakis ily értelemben ve.szszük:i, ezélszcriiségét.; nem pedig mintha minden létező eleve megszabott e/élokot töltene be, mint ezt a theologismus vitatja.

1. A fatalisták szerint nem létezik a természeti létezők között célszerűségi összeköttetés, hanem mindenütt örök kénytelenség uralg. A természet- és szellemélet egyiránt öröktől megállapított vak szükségességnek hódol, honnan ki van zárva minden célszerűség.

Már a legrégebbi időben feltalálhatni nyomait emez elméletnek; mely azonban aszerint, amint más és más forrásra lett visszavezetve, ama vakon működő kénytelenség, más és más alakot is nyert. – Különösen: a chaldausok, aegyptek az égi testektől származtatták az összes létezők változásait (= fatum astrologicum); a stoicusok az isten kénytelen akaratából, mely változhatlan (= fatum stoicum); a mohamedánok az isten örök határozatából a világi lények sorsáról (fat. Mohamedanum); a pantheisták a természettel azonos isten lényegétől elválhatlan törvényekből, melyek szükségkép és vakon működnek. – Alapja pedig azon téves felfogás, mely a létezők oksági összeköttetését nem célzatos, hanem vak működés kifolyásának tartja.

2. A casuisták éppen ellenkező állásponton állítják fel elméletüket. Szerintük a természet életalakulásait és jeleneit nem megállapított törvények, hanem csak a külső okok véletlen közremunkálása hozza létre nincs célszerű okság, hanem a ható okok esetleges összetalalkozása forrása minden jelenetnek vagy eseménynek. Ilyen véletlennek tulajdonította Epicurus a világ keletkezését az atomok összeütközéséből. – Alapja azon felületes felfogás: hogy aminek okát nem ismerjük, vagy ismerhetjük, az csak véletlen által jöhetett létre.

Láthatni, mennyire hiányos alapra van fektetve mindkét elmélet; s hogy éppen ez oknál fogva nem is elégségesek a létezőknek a tapasztalás által is oly készelfogható tényadatokkal igazolt oksági és célszerűségi összeköttetését megdönteni.

35. §.

De ha valóban van oksági és czélszerűségi összekötetés a létezők között, úgy önkényt következik, hogy határozott és állandó módoknak is kell lenniök, melyek szerint a létezők alakulnak; változatlan törvényeknek, melyek vezessék a ható okokat s eszközöljék az észlelhető rendet. E törvények természet-törvényeknek neveztetnek.

Létezésöket állandó tapasztalás igazolja, s a természettudományok lépten-nyomon bizonyítják; midőn a jelenetek elmezésénél egész határozottsággal rámutatnak a törvényre, mely szerint azon jelenetek állandóan létrejönnek. Felosztatnak: általános vagy fő törvény ékre, és különös törvényekre; amazok az egész világ-egyetemre, tehát az össztermészetre vonatkoznak, emezek csak egyes jelenetekre; ilyen különös törvény pl. a fény sugártörés törvénye. Ennek tüzetes értelmezése a természettan körébe tartozik; a metaphysica csak az általános törvényeket ismerteti. Ezek a fentartás- és fejlődés törvényei, melyekből még a folytonosság és takarékoság törvényei folynak.

1. A fentartás törvénye – *lex conservationis* – azt fejezi ki, hogy a természetben nincs megsemmisülés – *in natura non datur annihilatio* – tehát egyetlen alapelem vagy erő sem enyészhetik el végképen, hanem természeténél fogva létét szükségkép fentartja – *omnis natura est tonservatrix sui*. – Eszerint a természetben csak átalakulás van, melyhez képest a létezők alkrészeikre oszlanak ugyan, tehát alakot változtatnak, de alkrészeik, az alapelemek el nem enyésznek, hanem új létező elemeivé lesznek. Nem létezik absolut halál – mint Leibnitz helyesen megjegyzi – hanem állandóan ugyanazon mennyiségű marad a természeti anyag; nem fogyható, de nem is szaporítható.

2. A fejlődés törvénye szerint minden létező oly al-

kotással bír, melynél fogva képesítve van sajátos tevékenységgel létét érvényesíteni, feladatát megvalósítani, s ez által természetéhez képest tökéletesedni. E fejlődést két tényező eszközli: a létező sajátos belső szervezete, tehát erői, törvényei és céljai; úgy a létező közös tulajdonai, melyek által más létezőkkel összeköttetésekbe lép. Mindkettő lényeges feltét; mert amint az első nélkül nem lenne erő, mely által; állandó mód (törvény), mely szerint, és cél, mi végett a fejlődés eszközöltessék; úgy a második feltét nélkül hiányoznának a közreműködő okok, melyek nélkül pedig szintén nem juthatni célhoz. Például az ember lényege az érzéki és eszes természetben van kifejezve; e lényeg a gyermekben fejletlen s csak kedvező viszonyok között érvényesül; melyek hiányában az ember nem tökéletesedhetik s nem fejlődhetik valódi emberré. – E törvény eszközli, hogy a természet-élet körén belül magasabb és alsóbb fokú hatványokat – létalakokat – lehet megkülönböztetni, melyek mindegyike a felsőbbnek alapul szolgál. így az anyagi elemek alapul szolgálnak a szerves természetnek, a szerves-élet alsóbb formái a magasabb életalakoknak; melyek amaz elemeket mint eszközöket használják fel feladatuk megfejtsére és tökéletesedhetősökre.

3. A folytonosság törvénye azt fejezi ki, hogy a természet-élet körében minden alakulás vagy változás, eredet és enyészet szakadatlanul egymásra következőleg történik; mit a régiek így fejeztek ki: a természetben nincs ugrás – *in natura non datur saltus* – vagyis: míg valamely alsóbb fejlődésfok elérve nincsen, addig felsőbbre emelkedni lehetetlen; mivel minden felsőbb fokozat az alsóbbat bírja fejlődhetése alapjául és feltételéül. Alapja a fejlődési törvény, melyben szorosán véve benn is foglalta tik; mert ez eszközli a létezők fokozatos fejlődését, tehát a különféle alakulások szakadatlan egymásra következősét is.

I. Végre a takarékoság törvénye azt jelenti, hogy a természetben az okozatok és létrehozó okok között a leg-határozottabb összhangzat létezik; hogy tehát csak épen annyi erő fordítatik valamely okozat vagy jelenet létrehozására, amennyi szükséges, s a természetben semmi fölösleges sincs. Alapja a folytonosság törvénye, mert ha a természetben minden az okok és okozatok szakadatlan egymásra következése folytán alakul, úgy szükségkép összhangzatnak kell lenni az ok és okozat között, nem foglaltathatván sem az okban több mint az okozatban, sem megfordítva.

3. A természet-élet alakjairól.

36. §.

Azon jellemző tulajdonságokat véve alapul, melyek által a természeti létezők egymástól merőben különböznek, úgy ama sajátos formákat és nyilvánulatokat, melyekben a természet-élet jelenkezik; a létezőket általában két osztályba sorozhatni: olyanokra, melyek a létezés legalsó fokán nem bírnak észrevehető szervekkel létök fentartására, és olyanokra, melyek határozott belső tevékenységgel és sajátos szervekkel is ellátvák életök esz-közlésére és feladatuk teljesítésére. Elsők a szervetlen-, utóbbiak a szerves természetet képezik.

a. Szervetlen természet.

37. §.

A szervetlen természetre vonatkozólag a metaphysicának kettős feladata van: egyfelől a szervetlen testek tulajdonságait és erőit ismertetni; másfelől meg azon elméleteket tekinteni át, melyek e szervezetlen testek lényegének vagy mibenlétének értelmezése végett felállítottak.

38. §.

A szervetlen testek tulajdonságai két osztályba sorozhatók: általános tulajdonokra, melyekkel minden test kivétel nélkül bír, és különös tulajdonokra, melyek által egymástól különböznek, s melyek csak némely testek sajátjai.

1. Az általános tulajdonok kétfélék, vagy lényegesek, melyek nélkül testet képzelni sem lehet; vagy esetlegesek, melyek minden testen észlelhetők ugyan, de szükségkép még sem tartoznak a test fogalmához, mint amely nélkülök is gondolható. Az elsőkhöz számíttatnak: a terjedtség, melyhez képest minden testnek szükségkép tért kell foglalnia s az áthatlanság, melynél fogva minden test úgy tölti be a tért, melyet elfoglal, hogy abban más test ugyanegy időben nem létezhetik. Az utóbbiakhoz pedig: a mozghatóság, vagyis minden testnek azon képessége, mely szerint egyik helyről a másikra áthelyezhető; a tehetetlenség, melynél fogva egyetlen test sem képes nyugvási vagy mozgási állapotát önmagától változtatni, hanem csak külerők hatása következtében; az oszthatóság, melynél fogva minden test kisebb részekre osztható külerő alkalmazása által; a likacsosság, mely szerint egyetlen test sincs, melynek részei között hézagok – likacsok – ne találhatunk; az összenyomhatóság és térjedékenység, melyekhez képest bármely test térfogata kisebbíthető vagy nagyobbítható; s a nehézség, melynél fogva minden test, sőt annak minden legkisebb részecskéje mindenütt és mindenkor a föld felé esni törekszik.

2. A különös tulajdonok vagy természettani azaz physicalai, vagy vegytani azaz chemiai természetűek; mire nézve a szervetlen testek is physicalai és chemiai tekintetben kii lődöznek egymástól. És pedig: physicalai te-

k i n t e t b e n súlyos és súlytalan testeket lehet megkülönböztetni; súlyosak azok, melyek a nehézség törvényének alávetvék s halmazállapotuk szerint mint szilárd, cseppfolyós és légnemű testek jelenkeznek; súlytalanok ellenben, melyekről azt teszszük fel, hogy nem vetvék alá a nehézség törvényének, s melyek a fény-, hő-, villamosági és delejességi jeleneteknek szolgálják alapul. Vegytani tekintetben pedig a testek vagy chemiailag egyszerű, vagy chemiailag összetett testek. Elsőkhöz oly testek számittatnak, melyek chemiailag csupa egynemű alkrészekből állanak s fémekre s nem-fémekre osztályoztatnak; az utóbbiakhoz olyanok, melyek chemiailag nem-egynemű részekből vannak összetéve s alkrészeikre fel is bonthatók. Ezek mint elő-, másod-, harmadrendű vegyületek jelenkeznek, aszerint amint vagy elemek egyesülnek elemekkel (= elsőrendű vegyületek); vagy elsőrendű vegyek egyesülnek egymással (= másodrendű vegyületek), vagy ismét ez utolsók lépnek összeköttetésbe egymással (= harmadrendű vegyületek).

39. §.

A szervetlen testek erőit véve tekintetbe a természettudomány át alán következő erőket veszi fel: p h y s i c a i és chemiai erőket, azaz olyanokat, melyek közül az első csak külső változásokat eszközölnek; míg az utóbbiak belsőket hoznak létre. Tömeg- és t ö m e c s e r ö k e t, vagy mechanikai és dynamicai erőket; tömeg-erőkkel az összetett testek bírnak, melyeknél az egymásra hatást emez erők eszközlik; a tömecserők (Molekular-kräfte) ellenben a testek részecseinek sajátjai, melyek által nagy közelségben egymásra hatnak. Végre pillanatnyi és folytonos erőket; amazok csak pillanatnyira, emezek folytonosan működnek. K ü l ö n ö s e b b e n pedig: vonzó-, taszító-, fény-, hő-, villamosági és delejességi erő-

kel. különböztethetni meg. A vonzóerőkhöz számítatnak: a nehézség erő, mely szerint minden test tömegének egyenes, s a távolság négyzetének fordított viszonyában a föld középpontja felé törekszik; az ö s s z e t a r t á s i e r ő, melynél fogva a testek egynemű részei összetartatnak,- s a vegytani rokonsági erő (Chem. Affinitat), melyhez képest chemiailag különemű testek különféle vegyszerek szerint vegyítettvén, chemiai folyam által új testté alakulnak. Taszító erők pedig: az ellentállási erő, mely szerint minden test ellenhatást gyakorol a reá ható testre,- a taszító erő, melynél fogva a testek részei állandón bizonyos távolban tartatnak; s a ru'galmassági erő, melyhez képest a testek reájok gyakorolt nyomás után előbbi térfogalukat visszaszerezni törekszenek. Végre az u. n. világossági, hő-, villamossági és dejelességi erők azok, melyek a fény-, hő-, villamossági és delejességi tüneteményeket hozzák létre.

Ennyit a szervesetlen természet tulajdonságairól és erőiről; mik után feladatunkhoz képest a szervesetlen testek lényegének vagy mibenlétének értelmezése végett felállított elméletek ismertetésére kell áttérünk.

40. §.

A szervesetlen testek mibenlétének – principia essen-di – értelmezésére három jelentékenyebb elmélet állított fel, ezek: a d y n a m i s m u s, a morphologismus, s az atomismus.

A dynamismus alapgondolata, hogy a természeti létezők végső lételvei egyszerű erők; ez egyszerű erőkben áll a testek lényege oly formán, hogy általán csak egyszerű substantiák léteznek minden anyag nélkül. Honnan ez elmélet physikai idealismusnak is neveztetik.

Első megalapítói a pythagoráiták, kik azon tételből indulva ki, hogy minden összetett végelemzésben egysé-

gekre vezetendő vissza; a létezők alkotó elemei gyanánt bizonyos egységeket vettek fel, mint amelyekből egymás mellé tevés által keletkeznek az összetett dolgok.

Rendszeresebben és tudományosabban azonban Leibnitz monadológiájában van kifejtve ez elmélet. Leibnitz azon alapon, hogy mivel összetett lények vannak, egyszerű elemeknek (létalapoknak) is kell lenniök, a természeti létezés végső alapja gyanánt végtelen sok egyszerű, tehát részekre oszthatlan substantiát vett fel. Kifejti aztán, hogy e felvett princípiumokat mint tevékeny erőket kell gondolni, mert csak mint ilyenekből lehet értelmezni a természet-élet összes jeleneteit; hogynemegy, de végtelen sok substantianak kell létezni, mert ha csak egyetlen erő léteznék, lehetetlen az egyes lények által véghezvitetni tapasztalt sajátos tevékenység (*actio enim sine vi agendi esse non potest*); s végre hogy ez erők mindegyike önálló, eredeti erő, mert mivel minden tevékenység egy meghatározott cselekvés, úgy e tevékenység alanya is csak egy meghatározott egyed – individuum – lehet, és pedig minden mástól teljesen különböző, természeténél fogva meghatározott individuum vagyis monas, mely eredeti tehetséggel bír magát individuális tevékenységre indítani; teljesen anyagtalan, oszthatlan egyed, valódi egység metaphysicai értelemben véve (mint Leibnitz kifejezi: *unités reelles veritables, points metaphysiques, points de substance*).

Innen Leibnitz szerint a természeti létezők végső lételve, a szervetlen testek lényege, mibenléte a teljesen egyszerű monasokra vezetendő vissza; egyszersmind ez alapon értelmezendő minden természet-nyilvánulat. így az anyag nem egyéb mint a monasokba eleve beoltott „*vis resistendi*” eredménye; minden monasnak van áthatlansági ereje – *matéria prima*, – melynek kifolyása a kiterjedés vagyis az, hogy a monadok mint testek

lelcnkéztiek. Az anyag nem is egyéb mint phaenomenon bene fundátum. Az összes tenneszetélcet pedig a monadokba eleve beoltott perceptio és appetitus folytán kell értelmezni. Minden monas bír eredetileg perceptióval és perceptio után törekvéssel vagyis appetitussal. A perceptionak fokozatai vannak, mely fokozatok, illetőleg homályosabb vagy tisztább perceptio szerint keletkeznek a létezők különféle osztályai. A létezés legalsó fokán azon monasok állanak, melyek a leghomályosabb perceptióval bírnak, ahol a képzetek egymást neutralizálják, s öntudat létre nem jöhet, Ez a szervesetlen természet. Felsőbb osztályt azon monadok képeznek, melyeknél a perceptio már mint szervező életerő lép fel; ez a szerves természet. Még magasabb életfokon az érzés és emlékezésre emelkedett monasok állanak; míg legmagasabb létosztályt az öntudatos perceptióval (apperceptio) bíró monasok képeznek. így értelmezte Leibnitz a létezőket.

Míg legújabban ismét Herbart újította fel ez elméletet. Szerinte minden test egyszerű substantiákból azaz realékból áll; melyek csak egyetlen működéssel bírnak, az u. n. önfentartással minden lehető külső behatás ellen, kiható erejük nincsen.

Mivel azonban egyszerűek, egymáson keresztül-hatolhatnának, hacsak mindegyikök azáltal, hogy magát fenntartani képes, a folytonos ellenhatásra vissza nem hatna. De épen ezáltal a realék között az attractio és repulsio bizonyos nemének kell szükségkép keletkeznie, amennyiben t. i. a behatás mint attractio, s a visszahatás mint repulsio tekinthető; s ezek egy súly a hozza létre az anyagot. Az anyag eszerint nem egyéb, mint a realék összege; de nem folytonos mennyiség, ilyenén jelenkezése pusztá látszat.

Így Herbart szerint a szerves testek lényege – principium essendi – a realék.

41. §.

A morphologismus az anyag és alak fogalmait véve fel alapul értelmezi a szerves testek természetét és mibenlétét. Megalapítói: Aristoteles s a peripatetico-scholasticus iskola. Főbb tételei a következők:

1. A szerves természet lételeve általában az anyag és alak: mert nem képzelhető test, legyen az bármily mennyiségű, vagy tartozzék bármily fajhoz, mely ne lenne anyagból és alakból összetéve. Csakhogy megjegyzendő, hogy alak alatt nem a testek anyagi elemeinek vegyülete által nyert alak értendő, hanem azon sajátos létalap, mely a testek alkotó eleme, s mint ilyen ép oly feltétele az anyagi létnek mint maga az anyag.

2. Anyag és alak úgy viszonylanak egymáshoz, mint a meghatározandó és meghatározó; potentialitas és actualitas. A z alak határozza meg az anyagot, mely ismét substratuma az alaknak. Mire nézve a testek különfélesége is az alaktól feltételeztetek; ez eszközli a minőségi határozmányokat, míg az anyagtól a mennyiségi határozmányok függnék.

3. Az anyag a szenvedői egeesség principiuma, az alak a ható tevékenységé, az activitása. Az anyag alapja a tétlenségnek, az alak pedig az állandó tevékenységnek. Amaz az anyagi, emez a dynamicus elv a testben.

4. De különváltan egyikök sem létezhetik; s valamint az alak csak az anyagon és anyag által létezik s nélküle fenn nem állhat; úgy viszont az anyag sem képzelhető alak nélkül, mert csak ez által válik reális létezővé. S ha történik is, hogy a test természeti alakulások folytán eredeti alakját elveszti; az anyag azért nem marad alak nélkül, hanem ugyanazon procedúra folytán, mely által

eredeti alakját elvesztette, új alakot is nyer, új testté lesz. Épen ebben áll az eredet és enyészet. – Szembetűnő, hogy a morphologismus a szervetlen testek lényegét az alak és anyag fogalmakra vezeti vissza.

42. §.

Az atomismus alapgondolata – végre – hogy az anyagi természet kizárólagos végső lételvi az atomok.¹⁾ Minden test – úgymond az atomismus – részekre osztható; de ezen oszthatóság nem terjedhet a végtelenig, tehát végre is el kell jutni oly részekhez, melyek többé nem oszthatók, s ezek sz atomok. Ez atomokra kell végelemzésben az összes természeti létezőt visszavezetni. De megjegyzendő, hogy nem tekintendők physicaileg egyszerű substantiak- vagy monadoknak, hanem inkább testecskének, melyek bizonyos kiterjedéssel is bírnak. S egyszerűeknek Csak oly értelemben tekintethetnek, hogy physicaileg részekre nem oszthatók, nem pedig mintha physicaileg valóban egyszerűek lennének.

Elsők az atomisták – Leucippus, Democritus – alapították meg ezen elméletet kifejtvén, hogy minden létezés végső létalapjai az atomok. Az atomokat minőségileg egyenlő, de mennyiségileg különböző alapelemeknek tartották, melyek változatlanok, kiterjedtek és mégis oszthatatlanok; egyszerűek, amennyiben semmi tartalmi különbség sincs közöttük, de azért nagyságra, alakra, súlyra nézve különbözők. S emez atomokból származtatták az összes létezőket olyképen, hogy az atomok örök mozgása következtében létrejött összealakulások hozzák létre a természeti létezés különféle alakjait. Ez atomismus antik vagy régi atomismusnak nevezetik.

¹⁾ „Ezért nevezetik atomismusnak physikai materialismusnak pedig azért, mivel anyagi elemeken kívül semmiféle lételvet sem ismer el.

Újabb alakot Gassendi, Newton által nyert e theoria s abban különbözik az előbbtől, liogy az atomoknak testekké való összealakulását egy az atomoktól különböző felsőbb okra vezeti vissza.

E felsőbb okság eszközli a mozgást, és pedig bizonyos törvények szerint, miáltal az atomoknak testekké alakulása is állandó törvényekhez van kötve. Ezen atomismus az újabb atomismus.

Legújabb az u. n. természet tudományi atomismus, mely az atomoknak testekké való alakulását nem külső okoktól származtatja, hanem az atomok lényegéhez tartozó s attól elválhatlan erőkre vezeti vissza. Rövid vázolata a következő:

Az atomok kétféle nemét kell megkülönböztetni, az u. n. súlyos és súlytalan atomokat (ponderabeln u. imponderabeln Atomen); az elsők a súlyos, az utóbbiak a súlytalan testeknek alapjai; melyek folytán egyszersmind értelmezésöket nyerik. Es pedig.

1. A súlyos testek következőleg magyarázhatók: a) Gondoljunk valamely súlyos testet legkisebb részeire szétosztva olyképen, hogy e részek legalább nagyító segélyével észrevétethessenek: úgy a testeknek tapasztalatikig legkisebb részeit, az u. n. moleculákat fogjuk nyerni eredményül. Melyekből ismét további osztás által az atomokat nyerjük mint végső létalapokat, így minden test moleculákból és atomokból áll. b) Az atomok kétfélék: egynemű (homogén) és különemű (heterogén) atomok. Ugyanis: kétféle osztást lehet általában megkülönböztetni; mechanikai és chemiai osztást; az első által a testek physical, az utóbbi által chemiai alkrőszeikre osztatnak, s mivel a testek physical részei egyneműek, chemiai részei ellenben különeműek – az első által egynemű, az utóbbi által pedig különemű alkrészekhez jutunk. Mire nézve általán kétféle alkrészeket lehet megkülönböz-

tetni: egynemű és különmemű alkrészeket. β) A chemia-
lag egyszerű testek vagyis elemek csak mechanice oszt-
hatók, tehát csak egynemű alkrészekből állanak; míg a
chemiailag összetettek amint egyfelől nem-egynemű ato-
mokból, úgy másfelől egynemű moleculákból vannak
összetéve.

Mert ha egy chemiailag összetett testet chemiailag
osztunk, az így nyert atomoknak különmeműeknek kell
lenniök, miután a chemiailag összetett test heterogén ele-
in okból áll, melyek csak heterogén atomok kifolyásai
lehetnek. Ha pedig mechanicailag osztjuk részeire, az u. n.
moleculákra, ezek egyneműek lesznek. De egyszersmind
szükségkép különmemű atomok kifolyásai; mert csak így
lehetséges, hogy mind egymással mind az egészszel egy-
neműek legyenek. Tehát csakugyan kétféle: homogén és
heterogén atomokat kell felvenni c) Hogy ezekből test
alakulhasson, erőssel kell birniök, ezek az u. n. tömecs-
erők (Molecularkräfte): a vonzó és taszító erő. Minden
atomnak kell tehát vonzó és taszító erővel bírnia, d) A
vonzó erő mint összetartó erő és chemiai rokonsági erő
(Cohasionskraft und chem. Affinitat) nyilatkozik; amaz
által a chemiailag egyszerű testek homogén atomjai, s az
összetett testek egynemű moleculái tartatnak össze, míg
emez által a különmemű atomok eo-vesülnek chemiailag
összetett testekké, e) A taszító erő működése pedig abban
áll, hogy általa az egyes atomok némileg eltávolíttatván
egymástól, köztük bizonyos ür hozatik létre, f) Miket
összefoglalva, azon eredmény állapitható meg, hogy a tö-
mecserektől feltételeztetik az atomoknak összealakulása.
Vonzó erő által egyesülnek az atomok egymással: taszító
erő által pedig egymáson kívül tartatnak és egymásmellé
helyeztetnek – így jó létre a test mint összetett és kiter-
jedt productum.

2. A súlytalan testeket illetőleg: a) A

fény-jelenetek értelmezésére ez elmélet egy az egész világ-
 térben szétterjedő és súlytalan atomokból álló aethert
 vesz fel, melynek rezgő mozgása eszközölje a fény-benyo-
 mást (rezgési elmélet, Vibrations- oder Undulations-
 theorie). A fény elterjedés atomról atomra történik, a fény
 különféle színváltozatai pedig a lebegés-számok különbségé-
 től függnnek; fénylő test az, mely képes az aethert folyto-
 nos rezgésbe hozni; homályos vagy sötét test ellenben
 mely csak a fénylő testtől jövő fényhullámok visszaveré-
 sére bír képességgel. – Hasonlag magyaráztatnak b)
 a hőjelenetek egy hő- fluidum felvétele által, mely csu-
 pa súlytalan atomokból álljon; c) a delejességi jelenetek
 egy delejes fluidum léte által, mely a delejes test tömegé-
 ben van szétterjedve mint positiv és negatív fluidum. Ezek
 természetes állapotban egymást neutralizálják; szétválasz-
 tatásuk eszközli a delejes tüneteket. Végre d) a villamos-
 sági jelenetek két ellenkező villamos fluidum felvétele ál-
 tal, melyek a test természetes állapotában olyképen köt-
 vék össze a testben, hogy egymást nentralizálják. Míg
 bármely ok által szétbontatván a villamos állapotot esz-
 közlik. – Láthatni hogy az u. n. természettudományi
 atomismus a szervesetlen testek lényegét az eredetileg von-
 zó és taszító erőkkel ellátott atomokra vezeti vissza.

Egyszermind ez azon elmélet, mely a természettudo-
 mányok mai álláspontjához s az eszközölt kutatások alap-
 ján mert eredményekhez képest legokoszerűbbnek tekin-
 tendő a szervesetlen természet jeleneteinek értelmezésére,
 hogy azonban minden tekintetben megalapított és bevég-
 zett igazság gyanánt, mely már további kutatást nem szük-
 ségei, nem tekinthető; maga a természettudomány is elis-
 meri, midőn mint hypothesis használja a szervesetlen ter-
 mézet jeleneteinek értelmezésére.

β Szerves természet.

43. §.

Szerves természet alatt általában azon létezőket értjük, melyek bizonyos szervekkel és határozott belső tevékenységgel bírnak létök fentartására és eszközlésére. Ilyenek a növények és állatok. – E természetet értelmezendők: a szervas és szervetlen természet megkülönböztető jegyeiről, a szervező életelv mibenlétéről, a szerves természet különféle alakjairól és eredetéről fogunk szólni.

44. §.

A szervezeten és szerves természet megkülönböztető jegyei kémiai, alaki vagy morfológiai és élettani vagy physiologiai tekintetek mellett állapíthatók meg. Éspedig:

1. Kémiai tekintetben bár a szerves testek is ugyanazon elemekből állanak, melyekből a szervetlen természet, abban mégis különböznek az utóbbtól, hogy képzésükhöz csak néhány elem járul; hogy a szervetlen vegyék a megfelelő elemekből vegyítés által állíthatók elő, a szerves vegyék ellenben, ha néha műileg készíthetők is, az alkotó elemek vegyítése által soha sem képezthetnek. Továbbá a szerves testek kivétel nélkül szén-tartalmuak miéért szén-vegyéknek is nevezetnek, s ami még inkább megkülönbözteti őket a szervetlenektől az, hogy nálok bizonyos összetett anyagok (= összetett gyökök) ép oly szerepet játszanak, mint a szervetlen vegyékben az elemek.

2. Morfológiai tekintetben: a szerves test sejtől keletkezik, s az első gyök, melyből az organismus előszármazik, a gyök-sejt. Ennek átalakulása, nngyobbodása által vesz különféle alakokat a szervezet s képezi a legkülönbélebb szerveket. Már ezen működési folyamhoz hasonlót

a szervetlen természet körében nem található. – Azután a szerves test csupa különböző részekből áll, melyek a legkülönfélébb functiok teljesítésére rendelvek, egyszersmind a legbensőbb összefüggés észlelhető e részek között: míg a szervetlen testek részei egyneműek s nem is állanak oly szoros összefüggésben az egészszel és egymás közt, hogy különváltan ne létezhetnének. Végre a szerves természet alakzatai meghatározott külső formákban nyilvánulnak, mely lény égőkhöz is tartozik; a szervetlen természet körében ellenben nincs határozott külső alak.

3. Végre *physiologiai* tekintetben következő megkülönböztető jegyek észlelhetők: hogy a szervetlen testek kívülről, a részeknek egymás mellé való helyezkedése (*juxta-positio*) által nagyobbodnak, míg a szerves testek magukból s az alkrészeknek belülről való felvétele (*intus-susceptio*) által növekednek és pedig csak bizonyos, természetök-szabta határig. Hogy – továbbá – a szervetlen testek alkrészei összetömörülvén, nyert alakjukban állandóan megmaradnak, ha csak külső behatások folytán nem módosíthatnak: míg a szerves testek élete az áthasonítás (*assimilatio*) és kiválasztás (*excretio*) szakadatlan folyama által érvényesül, de csak határozott időig, melyen túl magától romolnia és onyésznie kell. Végre a szervetlen természet körén belül nincs nemzés és tenyészés; itt csak chemiai vagy physikai utón származik minden míg a szerves testek nemzés által keletkeznek és tenyésznek tovább – ezen alapul a fajok főn maradása is.

45. §.

De ha a szerves természet tényleg oly lényegesen különbözik a szervetlen természettől, önkényt felmerül a kérdés: mi lehet ez éles különbség alapja? miben állhat a szervező é l e t e l v lényege? Mely kérdés fejtegetése az illető elméletek áttekintését teszi szükséges-

se. Azon elméletek pedig: a vitalisták theoriája, sa természettani nézet a szervezetről (Phy-sikalische Ansicht vom Organismus.)

1. A vitalisták alap gondolata, hogy a szervezet alapja, tekintve azon lényeges különbséget, mely által a szerves természet a szervetlentől elüt, nem lehet ugyan-egy az élettelen természetével, mely a szervetlen teste-
ket alakítja, hanem szükségkép felsőbb rendű hatvány u. n. életerő, mely amaz erőket csak eszközökül használja fel-
adatának teljesítésére.

Főbb tételeik a következők: a) Nem lehet kétségbe vonni – mert maga a vegyészet is bizonyítja – hogy a szerves testekben az anyagi elemek oly különös összetételt nyilvánítanak, melyet a szerves testek sajátágának kell tartani már csak azért is, mivel a szervetlen testekben nem fordul elő. Már ha ez így áll, úgy az élettelen természető-nél szükségkép felsőbb rendű hatalomnak kell lenni, mely e különmemű szervezést létrehozza. E felsőbbrendű erő: az életerő (vis vitális), b) El nem vitázhatni, hogy, bár a világosság, hő, delejesség és villamosság s különösen a vegyiolyam jelentékenyen közreműködnek a szerves tes-
tek alakításánál, magukra hagyatva mindazáltal elégtelen-
nek a szervezet létrehozatalára, s így szükségkép kell len-
ni egy magasabb hatványnak, mely a gépészeti és vegyé-
szeti folyamatokat rendeltetésszerűleg vezesse és irányoz-
za, mit, ha egyéb nem is bizonyítana, az kétségtelenné
tesz, hogy bármely élő lénynek keletkezése más élőnek
létét feltételezi, s hogy egyáltalán nem sikerül szerves lé-
nyeket mechanikai vagy chemiai utón előállítani, c) Ha
be kell ismerni, hogy a szerves élet-folyam különmemű
természettörvények szerint megy végbe, melyek alapját
azonban sem az anyagi elemekbe, sem ezeknek összeállít-
ásába nem helyezhetni; nem amazokba, mert önmagukban
nem állitbatnak elő szerves lényt, nem azok összeállítá-

sára, mert pusztá összetétel nem adhat új erőt: úgy kétségtelen, hogy azon sajátos törvények alapja csak egy külön, s az anyagi erőktől lényegileg különböző erőben keresendő, mely egészen külön s a szerves test lényegében gyökerező czélokhoz képest szabja a sajátos működés-módot vagyis törvényt, d) Végre elfogulatlan vizsgálás sőt tapasztalat alapján nem lehetvén tagadni, hogy a szerves és szervetlen természet között nem csupán fokozati, de lényeges különbség van, mint ezt a chemiai, morphologiai- és physiologiai különböztető jegyek is mutatják s kétségtelen, hogy a szervezet nem lehet a pusztá természetű, physical és chemical erők combinatiójának eredménye, mert ez esetben csak fokozati különbség jöhetne létre a szervetlen és szerves természet között; valamint az életműködések s a szervetlen testek működései között sem lehetne oly éles ellentét.

2. A *physicalis theoria* pártolói egészen ellenkező álláspontról bölcészkednek. Alapfeltevésük, hogy a szerves természet értelmezésére a vitalisták által kigondolt életerő folytán nemcsak hogy meg nem magyarázhatnak a szerves élet jelenetei, sőt bonyolultabbakká tétetnek; miután egy oly magasabb erőnek léte, mely a természeti erőket kénye szerint használja fel mint eszközöket bizonyos jelenetek létrehozására, nagyobb csoda lenne a szerves természet összes jeleneteinél. Az életerő nem egyéb mint: *asylum ignorantiae*.

Főbb tételeik pedig a következők: a) Azon tényadat, hogy a szerves élet jelenetei s a szervetlen természet jelenetei között lényeges különbség van, még épen nem hozza magával, hogy a szerves természet körében azért ugyanazon erők és törvények ne uralkodhassanak; sőt ellenkezőleg csakis a különféle viszonyokban és feltételekben, melyek szerint az általános természettörvények érvényre emelkednek, keresendő a szerves élet sajátos jele-

neteinek alapja. Ugyanazon mechanikai, physical és ohemiai erők és folyamatok szerint történik tehát a szerves élet körében is minden alakulás, és semmi új életelv, vagy új, a természeti erőktől különböző magasabb hatvány vagy erő nem tulajdonítható a szerves természetnek, mint amely ama természeti erők felett, sőt azokat eszközöket használva hozza létre a szerves élet jeleneteit. Csak az általában működő folyamatok sajátos combinációja és különös feltételei egyedül lehető alapjai a szerves életben nyilvánuló oly különös jeleneteknek. b) Egy különös életerő felvétele azért, hogy általa váljék lehetővé a szerves természet értelmezése, legfőlebb csak azon elismerésnek kifejezése gyanánt tekinthető, mely szerint a szerves élet jelenetei kétségbevonhatlanul sajátos jellegűek, de hogy magyarázatul szolgálhatna ama jelenetek megfejtésénél, az merő illusio. Az életerő felvétele által nem tesszünk egyebet, mint a sajátos jelenetet sajátos erővé változtatjuk; hogy így látszó alapot nyerjünk a különben megfejtetlen jelenetek értelmezésére. Hogy azonban ily módon megfejtést nem eszközölhetni, hanem legfőlebb kikerülni lehet a szükséges megoldást, az kétségtelen. Az életerő által eszközölt magyarázat által csak a fáradságos kutatásnak vesszük elejét, midőn azon csalódásban ringatjuk magunkat, hogy általa a szerves természet jeleneit megfejtettük, c) A szerves élet a szervetlen testek körében s ezek szakadatlan behatása, úgy a rajok történt visszahatás folytán érvényesül; nem mutat-e e körülmény is arra, hogy a szerves és szervetlen élet közös gyökkel bír? Avagy lehetséges lenne-e az organismusnak a szervetlen természet folyamatai által oly közel érintetnie, a szervetlen elemeket magába felvennie és feldolgoznia, ha ugyanegy törvényeknek nem lennének alárendelve? Amint azon tapasztalati tény is, mely szerint a szervezet anyagát ugyanazon elemek képezik, melyek a szervetlen testek

tekét, szintén arra mutat, hogy a szerves élet körében is ugyanazon erők és törvények honolnak; miután kétségtelen, hogy az anyagi elemek határozott természettel, erőkkel és törvényekkel bírnak, melyeket a testi szervezés meg nem változtathat: a mechanikai és chemiai törvényeket semmiféle szervezet sem módosíthatja, d) Végre az anyag és erő elválaszthatlan egységének ténye egy-maga elegendő arra – mondják e nézet védői – hogy az életerő létezése kétségbe vonassék, merőben- megbuktatja azt az életjelenetek szorosabb tanulmányozása, mely szerint elvitázhatlan tény gyanánt tekintendő, hogy a légzés, emésztés valóságos vegytani folyamatok; hogy az assimilatio, mely által a szerves test az anyagi elemeket felveszi a be- és kiszivárgás (endosmosis és exosmosis) természettani törvényei szerint megy végbe; a vérkeringés meehanieai törvények szerint történik, szerve pedig: a vérrendszer egy mechanikai készülék. Úgy hogy mindezek folytán az életerőre hivatkozás – mond Vogt – nem egyéb a tudatlanság körülírásánál. Midőn újabb és újabb felfedezések mindinkább magasabb tőkélyre viszik a tudományt, midőn Bertholet a borszeszt elemeiből már is elő tudta állítani, Liebig és Wöhler az uriumot; midőn alkreszeikből össze tudják rakni a szőlőcukrot stb., ki tudhat kételkedni az újabb physiologia főfeladatának sikerén, mely abban áll, hogy nyomról-nyomra számot adjon azon körülményekről, melyek közt a szerves testekben az anyag-részek alakulása történik.

Ezek rövid vázlatban a vitalismus és a természettani nézet főbb pontjai és érvei; miknek elfogulatlan vizsgálata, egymással való összehasonlítása, úgy az eszközölt kutatások alapján nyert eredményekkel való egybevetése folytán szembetűnő: hogy, míg egyfelől az élet-erőnek,

mint valamely magasabb rendű hatványuk felvétele csakugyan nélkülöz minden tudományos alapot és még sem eszközli a szerves természet jeleneteinek érthető magyarázatát; mert csak tapasztalati tényekre építhető magyarázat hiányában jutott a képzelet az életerő felvétel érc, mint amely által a szerves és szervetlen természet közti különbség értelmezhetőnek látszék: úgy másfelől a természettani nézet sem fogadható el tapasztalatig már teljesen bebizonyított, tehát megalapított tudományos igazság gyanánt. Nem állithatni, hogy a természettani nézet által a szerves testekben az élet alatt és után végbemenő jelenetek végokairól pontos számot lehetne adni, vagy hogy abban az életerőt helyettesítő teljes magyarázatot birna felmutatni az élettan; csak annyi kétségtelen, hogy már elegendő adatot tud felhozni a tudomány arra nézve, hogy elvetve az életerő semmitmondó magyarázatát, természetes utón akarja feltalálni a szükségelt értelmezést. Különb en e kérdés is nyílt kérdést képez még a tudományban; hogy azonban kísérletek között: megfejteni e kérdést, a természettani nézet felel meg leginkább a tapasztalati tényadatoknak s így a tudomány mai álláspontjának, azt elvitázni nem lehet.¹⁾

46. §.

A szerves természet különféle alakjai.

A szerves természet általában kétféle alakban jelenkezik: mint növényi- és mint állati élet; a növényi élet még tenyésző életnek (vita vegetativa) is nevezetik. Mindkettő

¹⁾ Utángondolkodás és folytonos tanulmányozás az élettan és vegytan mezején – úgymond Humboldt – mélyen megingatták egykori, u. n. életerőben való hitemet. Es már 1797-ben nyilatkoztam, hogy ama sajátos életerők létezését sehogy sem tartom bebizonyítottnak. És én azóta nem nevezem sajátos életerőnek azt, mi talán csak egyes, rég ismert anyagoknak és az ezekkel kapcsolatban levő anyagi erőknek összeműködése által eszközöttetik.

sajátos életműködések által eszközli létének fentartását s feladatának megoldását, melyekre nézve azután egymástól sokban különböznek.

47. §.

A tenyésző életműködések, amint a növényi életben észlelhetők: az önkifejtés által való növekvés (auctio), az áthasonítás által való táplálás (nutritio), és a tenyészés (generatio). Mindegyikök más működés, de annyira egybevágnak, hogy csak kölcsönös összehatásuk eredménye a növényi élet. És pedig: a) a növekvés a növénynek a csirából vagy növényi gyökből való önkifejlése olyképen, hogy a növény magába felveszi a szükséges alkrészeket, melyek feldolgozása azonban már a táplálás tiszte, b) A táplálásnál két momentumot kell megkülönböztetni: a felvett tápanyag áthasonítását és az elhasználnak kiválasztását. Az áthasonítás a szerves anyagoknak szerves testté való átalakítása, mi úgy történik, hogy az elemek sejtekké képeztetnek, s mint ilyenek a különféle szervekbe áthelyeztetnek. Az elhasznált részek kiválasztása pedig a növény likacsain keresztül eszközöltetik, c) Végre a tenyészés a szervezet állandó feltartása van irányozva; tényezője: a magképzés. A mag pedig megtermékenyítés s a földbe való helyezés által lesz képessé oly belső fejlődésre, mely által belőle új, egynemű növény bontakozik ki. – Egyszersmind ezen működés a tenyésző életműködések legjelentékenyebbje, nemcsak azért, mert a többi funktiók mintegy felsőbb célra erre vonatkoznak; hanem mert csak ezáltal van bevégezve a növényi fejlődés, s míg a növény létét fentiirtja, élete ezen működés periodicus visszatérésében éri el tetőpontját.

48. §.

Az állati organismus életműködései általában ugyanazok, melyek a növényi élet funkciói: a növény, táplálkozás és tenyésztés. Különbség csak abban van, hogy az állat nem szervetlen, hanem szerves, de nagyrészt már nem-élő anyagokkal táplálkozik; hogy nála a tenyésztés nemzés által eszközöltetik; s hogy mindezen működések nem egyedüliek, mint a növényeknél, hanem magasabb élet (állati élet) érvényesíthetésére irányozvák. E magasabb – állati – élet nyilvánulatai: az érzéki érzés, az érzéki vágyódás vagy ösztön s az önkényes mozgás. – a) Az érzéki érzés az állatnak azon képessége, mely által valamint a külbehátásokat, úgy saját szerves teste állapotait is felfogja vagyis érzi. Így érzi az állat a levegő változatait, egyéb kültárgyak érintéseit; érzi az éhséget, szomjat mint szerves teste állapotait. Ezzel összefügg b) az érzéki vágyódás, mely azon képessége az állatnak, miáltal a külbehátások, úgy saját állapotainak érzetei folytán elérni vagy elkerülni törekszik amaz érzetek tárgyait aszerint, amint természetének megfelelőnek vagy azzal ellenkeznek. Állandóan bizonyos tárgyakra irányozva ösztönöké válnak, azaz állandóan meghatározott vágyakká bizonyos szükségletek teljesítésére; ilyen ösztönök az evés, ivás, mozgás stb, ösztönei, melyek közönségesen élet-ösztönöknek neveztetnek, mert a szerves élet fentartására vonatkoznak, c) Végre az önkényes mozgás azon életműködés, miáltal az állat képesítve van testrészeinek alkalmas mozgatására, járásra s egyáltalán helyének változtatására, hogy eként jelenkező életcéljai-juik elérését, s a testi élet feltartására sziükséges eszközök megszerzését és felhasználását eszközölhesse.

Megjegyzendő azonban, hogy e jelzett életfunkciók nem minden állatnál jelenkeznek egyformán, hanem né-

melyeknél tökéletesebb, másoknál kevésbé tökéletes alakban lépnek fel. így keletkeznek a magasabb vagy tökéletesebb és alacsonyabb vagy kevésbé tökéletes fejlődésű állat-osztályok. A legalacsonyabb fokon álló állati szervezetnél az érzékenység csak a pusztán érzésben – tapintásban – nyilvánul meg, mivel ezeknél a magasabb fejlődésű szervek hiányoznak is; míg a magasabb fejlődésű szervezetnél már a magasabb fokú lelki működések is észlelhetők, milyenek a képzelés, emlékezés sőt combinatio bizonyos neme; félelem, szomorúság, harag stb.

És e körülmény, illetőleg tapasztalati tény szolgáltatott alkalmat azon nézetre, mely szerint tekintve egyfelől azon éles különbséget, mely az alacsonyabb és magasabb fejlődésű állatok lelki működései között észrevehető, másfelől meg e lelki működések fokozatos kifejlődését és arányosságát a testi szervezet tökéletesebb vagy kevésbé tökéletes alakjával: nem lehetne az állati lelket lényegében azonosnak tekinteni az ember, mint legmagasabb, fejlődésű állat lelkével olyképen, hogy köztük csak mennyiségi (quantitativ) s ne minőségi (qualitativ) különbség vétessék fel. E nézetet Vogt emelte kiváló érvényre „Bilder aus dem Thierleben” című munkájában, hol éles critica alá vévén Burmeisternek: „Geolog. Bilder” című munkájában megálapít ott azon gondolatát, hogy bár absolut különbséget nem vehetni fel az emberi és állati lélek között, de a lelki tehetségek teljes azonsága is téves feltevés, mert ész által lényegesen különbözik az ember az állattól, kifejti hogy az ész nem tekinthető oly különös tehetségnek, mely csak kizárólag az embernek sajátja; hogy az embernek szellemi tehetségei csak mennyiségre s nem minőségre, vagy sajátosságra nézve különböznek az állatok lelki tehetségeitől, melyeknél e tekintetben ismét felette

sokféle fejlődési fokozat észlelhető.¹⁾ – Az ész működése sem áll másban, mint hogy a tapasztalati adatokat összefoglalja, egyetemesíti; s az emberi ész az állattól csak abban különbözik, hogy az egyetemesítést magasabb fokra viszi. Azt szokták felhozni – mondja Vogt – hogy az állatok csak tapasztalati ítéleteket alakíthatnak, míg az emberek észlegeseket is, mely különbség már minőségi, lényeges. De itt megjegyzendő, hogy az u. n. észleges ítéletek is tapasztaláson nyugszanak, és a tapasztalati ítéletek is egyetemesíthetők; és ilyformán a qualitativnak tartott különbség csak quantitativ különbséggé olvad le; az állati lélek működései lényegben ugyanazok, melyek az ember lelki működései, s csak fokozati különbség A^ran köztük.

Mely nézettel ellentétben ismét az ellenkező álláspont védői kiváló súlyt azon tapasztalásra fektetnek, hogy az állat a tapasztalati adatok egyetemesítésben nem haladhat túl bizonyos meghatározott stádiumon tehát nem fejlődhet folyton és folyton magasabbra úgy mint az ember, mi qualitativ különbségre mutat. Azon tevékenység, hogy az állati lélek bizonyos meghatározott fejlődési pontig képes csak eljutni, lényegben más jelleget kölcsönöz az állatnak, mint amilyen az embernek sajátja.

Szóval: az egész állati organismus, testi és lelki szervezet egy határozott sajátosságot tüntet fel; mely áthághatlan ürt támaszt az ember és állat között, s melyet semmiféle biztos tényadat sem képes kiegyenlíteni.

Így testi tekintetben nincs egyetlen organ, vagy test-

¹⁾ Die geistigen Fähigkeiten des Menschen sind nur der Menge, nicht der Eigenthümlichkeit, nur der Quantität nicht der Qualität nach von denjenigen der Thiere verschieden, bei welchen wieder eben'alls in dieser Beziehung eine ungemein mannigfaltige Stufenleiter verschiedener Ausbildungsgrade nachweisbar ist.

rész, mely épen úgy lenne alakítva mint az embernél, s oly mindenoldalú különbség észlelhető, melyhez képest a legnagyobb képtelenség gyanánt tűnik fel még a képzelet is, mely embertestet állati lélekkel, vagy megfordítja hozna összeköttetésbe.

S még inkább így áll a dolog lelki tekintetben; igaz, lehetetlen az állati lélek működéseiről világos képet alakítani, miután evégre mintegy bele kellene magunkat helyezni az állati lélek életébe: mindazáltal már a külső nyilvánulatok elégséges alapul szolgálhatnak arra nézve, hogy a határozott különbség kétségtelenné váljék. Természetesen nem szabad egyes jeleneteket kiszakítva, Ítéletet hozni, hanem azon szoros összefüggésben tekintendők a lelki állapotok, amelyben egymással természetszerűleg állanak, s szembetűnővé lesz, hogy az állat összes cselekvései egy bizonyos meghatározott, szűk körben mozognak s ezen túl nem is terjedhetnek; világos jelül nagyobb korlátozottságuknak.

Egyébként e kérdés sem tartozik még a tudományilag végleg megalapított kérdések közé. Csak annyi bizonyos, hogy az állati és emberi lélek között tapasztalati-
lag éles különbség létezik, melyre nézve az ember magasabb létosztályt is képez; ez azonban épen nem zárja ki a lehetőséget, hogy a fejlődés folyamában az emberi lélek is fokozatosan fejlődött magasabb hatványnyá s ezáltal egy magasabb lét-osztály élelalapjává; melynek azután ép úgy megvannak a maga alakulási és fejlődési törvényei mint akármely más létalaknak. Mi természetesen nem annyit jelent – mint pedig általában hiszik – hogy talán bizonyos állat-faj a természeti létezés mai alakulásai között is emberré fejlődhetnék, hanem csak azt, hogy az általános fejlődési processusban alakultak a létezők különféle formái ily módon – fokozatos kifejléssel; melyen túl azonban nem lehet már he-

lye semmiféle ilyenmű alakulásnak. Valamint az ásvány nem lesz növénynyé, s a növény állattá: úgy nem fejlődhetik az állat sem emberré.

49. §.

A szerves természet eredete. – A szerves természet eredetére vagy keletkezésére vonatkozó kérdés fejtegetésénél két szempont esik tekintet alá: 1. Hogyan jöttek általában létre a szerves élő lények? s 2. mi módon keletkeztek ezen szerves lények különböző fajai?

50. §.

Az első kérdést illetőleg: hogyan keletkeztek a szerves lények általában? két ellentétes nézetet kell ismertetnünk; a materialisticus teoriát, s a materialismus-ellenes teremtési elméletet. E két elméletben fejezvék ki leghatározottabban a különféle álláspontok érvei és gondolkodása.

1. A materialismus alapgondolata, hogy a szerves lények mint ilyenek eredetileg, közvetlenül és egyenesen a szervetlen anyagból keletkeztek, midőn a szervetlen elemek a természeti erők működései folytán oly sajátságos összeköttetésekbe jutottak, melyek által szervezet- és életnek kell valalétrejönnie. Ha képtelenség egy különálló magasabb hatványnak mint életerőnek felvétele – mondják a materialisták – hanem a szerves élet is csak az anyagi elemek bizonyos meghatározott combinációjának, s a physical és chemiai erők ez-n combinációhoz mért összehatásának eredménye: úgy a szerves lények eredetét illetőleg sem lehet más magyarázatot találni, mint azok természetes kifejlődésének felvételéi,

2. A teremtési theoria védői merőben ellentétes álláspontot foglalnak. Alapgondolatuk, hogy a szerves

lények első eredete az Isten teremtő erejére és működésére vezetendő vissza olyformán, hogy a szerves létezőket mint ilyeneket közvetlenül az Isten hozta létre. És pedig: a) Az kétségtelen – mondják – hogy az élet csak egy sajátos, s a természeti erő'stől lényegileg különböző életelv felvétele által értelmezhető; mely épen azért mert magasabb hatványt képez, nem is lehet a szervetlen anyag sajátja, hanem szükségkép kividről ültetik át az anyagba. De ha ez így áll, úgy a szerves lény semmikép sem lehet physical és chemiai processus folyása, tehát nem fejlődhetett ki közvetlenül a szervetlen anyagból, b) Ha csakugyan állana a materialisták magyarázata, mely szerint a szervet természet a szervetlen anyagból fejlődött ki, úgy nem érhető, miért nem képes az anyag ma is szervezet létrehozatalára. Azon válasz, hogy az első fejlődési szakban a physical és chemiai folyamatok fokozottabb intenzitásal bírtak, s így az anyag erősebb volt bizonyos productumok alakulását eszközölni, épen nem kielégítő, miután a tapasztalat inkább azt mutatja, hogy a fokozottabb működés, pl. a fény-, hőnek, villamosságnak vagy delejességnek nagyobb, mérvű alkalmazása akadályozólag hat, nemhogy elősegítené a létrejövést. Valamint c) a materialismus által felhozott azon tényadat sem fogadható el, melyhez képest most is létrejönnek még élő lények közvetlenül a szervetlen anyagból u. n. ősnemzés (generatio aequivoca) által; miután természettudományija g is kimutatható, hogy ilyenmű ősnemzés nem létezik, hanem csak élő lény hozhat létre más élő (omne vivum ex ovo, generatio ex ovo).

Szóval: minden tény arra mutat – mondják a vitalisták – hogy a szervezet egyáltalán nem fejlődhetett közvetlenül a szervetlen anyagból; s hogy épen ez oknál

lógva ni ás módon nem is keletkezhetett, mint Isten k ö z-
v e l t e n teremtő akarata által.

Mindezek ntán elfogulatlan critica alá vetvén az is-
mertétett elméleteket, könnyű belátni, hogy egyik nézet
sem alapít minden részletében teljesen megalapított és ki-
fejtett tud á s t .

Az eredeti szervezetek alkatára nézve a tapasztalat
eddig egészen cserben hagy bennünket. Az összehasonlító
boncztan tényeiből s a peték és ébrények meglepő ha-
sonlóságából csak annyit lehet következtetni, hogy a
s z e r v e z e t e k igen hosszú idők folyamában csak né-
hány – sőt talán egyetlen – ősalak lassankinti átalaku-
lásából és tökéletesüléséből származtak. Valószínű továbbá,
hogy ezen Ős-szervezetek igen egyszerű, egysejtű gömbi-
idomu egyedek voltak, s birniok kellett a nem-szerves
anyagok áthasonításának képességével.

Második kérdés a szerves természet eredetére nézve:
mi módon jöttek létre a szerves élő lények különböző faj-
jai? mely kérdést tárgyalandók: a) az átalakulási theo-
riát (Metamorphosen-Theorie); b) a teremtési-elméletet
(Schöpfungstheorie); s c) a Darwinismust fogjuk te-
kinteni.

52. §.

A materialisticus átalakulási theoria
szerint minden magasabb faj a legközelebbi alárendelt faj-
ból fejlődik ki, és pedig olyformán, hogy az alsóbb fajú
gyök (embryo) különös kedvező viszonyok között saját
faj-typusán felülemelkedni képes, mi állal a, legközelebbi

magasabb fajnak tökéletesebb szervezete áll elő. Ily módon jött létre – mondják – a legegyszerűbb alakelemekből, a leghiányosabb és tökéletlenebb szervezetű növény- vagy állatsejtből szakadatlan alakulás s a természeti erőknél különféle viszonyok közti összebatása folytán a szerves lények egész sora. Úgy hogy ezen elmélet szerint a fajok fokozatos sora a legalsóbb szervezettől a legmagasabbig mint a folytonosan alakuló természet-fejlődés eredménye tűnik elő; s minden különös faj *egy* szakadatlan törekvésben: magasabb szervezetű lényt hozni létre, érvényesül.

Az érvek, melyekkel ez elmélet pártolói nézeteket megalapítják a következők: a) Tapasztalati tény – mint a palaontologia bizonyítja – hogy minél tökéletesebb fejtségi állapotra jutott a föld, annál különbözőbb alakokban jelentkezett az egyes állatok testi szervezete, annál tökéletesebbek lettek a fajok. Mi elég biznyság arra nézve, hogy az u. n. ásatagkori növény- és állatmaradványok egy alsóbb fokú fejlődés tökéletlenebb s már kihalt alakjai, b) Az összehasonlító boncztudomány azt bizonyítja, hogy az összes állati alakokra nézve létezik egy közös, s csak egyes módosulásokban változó alapforma; mely által a legkülönbélebb átmenetekben változó állat-fajok egymással összekötvék. E tény folytán kétségtelen, hogy minden faj átalakulás által fejlődött ki. c) A lét-fejlődés történelme szerint bizonyos, hogy egyfelől az első fejlődésben minden állat embryoja egyforma, felismerhetőleg nem különbözik egyik a másiktól, s hogy másfelől mindegyiknek szükségkép bizonyos fejlődési formákon kell keresztülmennie, melyek mindegyike egy alsóbb, nem analóg típusát tünteti fel; mint pl. az emberi embryo is különféle állapotokon megy keresztül, melyek ahalak, amphibiumok, madarak s alsóbb osztályú emlősök állapotaihoz hasonlóak. Mi ha így áll, az alakulás és általános fejlődés őskorában

is történhetett, hogy az alsóbb fejlődésű állati embryo fejlődési processusában sajátos viszonyok közreműködése mellett magasabb fejlődési alakká fejlett.

Midezen érvek amellet bizonyítanak – mondják ez elmélet pártolói – hogy a fajok keletkezésének értelmezése legbiztosabban az átalakulási theoria szerint esz-közölhető.

53. §.

Merőben ellentett álláspontról bölcsészkednek a t e r e m t é s i e l m é l e t védelmezői. Ezek szerint, valamint a szerves élő lények keletkezését általában, úgy e lények fajainak eredetét is csak Istenre, vagyis Isten teremtő akaratára vezethetni vissza; olyképen, hogy minden növény- vagy állatfaj első egyedei közvetlenül Isten által hozattak létre. Ez első egyedektől azután tenyészés által keletkeztek a különböző fajok nagyszámú egyedei, melyek az egész földet benépesítik.

Erveik a következők: a) Az eltagadhatlan tény, hogy a fajok állandók és változatlanok bizonyítják ezt olyan fajok ásatagkori maradványai, melyek ma is fennállanak ép oly alakban, mint ama korban léteztek. Mi világosan arra mutat, hogy a fajoknak teremtetniök kellett, s nem származhattak fokozatos kifejlődés által, b) A specificus különbség, mely egyfelől a növények és állatok, másfelől ismét a különböző növény-, és állatfajok között észlelhető, szintén amellet bizonyít, hogy e különbségnek eredetinek kell lenni, c) Egyáltalán lehetetlen, hogy egyik faj a másikba átmenjen, miután az állandó tapasztalás azt tanúsítja, hogy bizonyos fajhoz tartozó egyedek csak ugyanily fajú egyedek létrehozására alkalmasak. Már e tényadat is határozottan a fajok teremtetése mellett szól. Végül d) könnyű kimutatni – mondják e nézet pártolói hogy az átalakulási theoria által felhozott érvek me-

rőben tévesek; mert *a*) ha egészen igaz is lenne a paleontológia azon bizonyossága, mely szerint az ásatagkori maradványoknál egész sorát lehet felmutatni az egyszerűbb alakokból az összetettebb formáig kifejlődő szervezeteknek; ebből még nem lehet következtetni, hogy a szerves lények fokozatos átalakulás által keletkeztek, sőt e következtetést nagyon is fejtvény esse teszi azon geológiai tény, hogy az elsőd-képződvények ókori rétegeiben, melyekben először találtak kövületek, valamint fejlábu állatok (cephalopodák) egyállatok is fordultak elő a legalsóbb állati kövületek között, a felsőbb rétegekben pedig halak is találtak. Amint *β*) az anatómiára való hivatkozás sem érvényes; e tudomány inkább az egész átalakulási theoriát halomra dönti, midőn amellet tanúskodik, hogy az összes állati szervezeteket egy alapformára visszavezetni nem lehet, hanem inkább négy alapalak veendő fel. Ugyanez áll *λ*) a fejlődés-történelemből vett érvelésre néze is; miután egyáltalán nem lehet kimutatni, hogy az embryo oly fejlődési processusokon menne keresztül, milyenek amaz elméletben annak tulajdonítanak.

Mik után kétségtelen – mondják e nézet védelmezői – hogy a földön előforduló szerves lények keletkezése csak az ismételt teremtések elmélete által fejthető meg oly képen, hogy időről időre nagyszerű belforradalmak és általános catastrophák következtében a föld felületének teljes változása jött létre, valamennyi rajta létezett élő lénynek elpusztulásával s egészen új szerves alakzatoknak ezt követő ujáteremtésével; mely esemény a föld történetében mintegy 30-50 szer ismétlődött.

54. §.

Legújabb elmélet a fajok keletkezését illetőleg: a d a r w i n i s m u s; mely Darwinnak a f a j o k kelet k e-

zéséről írt s 1860 és 1868 években kiadott műveiben ¹⁾ lett tüzetesebben megalapítva; de melyhez a legelső alap-gondolatot már Lamarck 1809 és 1815 években megjelent műveiben ²⁾ feltalálhatni. – Lamarck, a legjelentékenyebb francia természetbúvárok egyike, már 1809-ben kifejezte nézetét, hogy a fajok változnak és más hasonló fajokból keletkeznek; egyszersmind úgy tekintette az új fajok származását, mint a szervek használása, vagy nem-használásának, a változott életföltételek befolyásának, különböző alakzatok egymás közti keresztezésének s az új viszonyokhoz lassankint való alkalmazkodásának eredményét. Különösen az élő puhányok és harmad-képződvényű ásatag-alakzatok közt mutatkozó felöltő rokonság a geológiai összefüggés képzetét támasztá benne s azon meggyőződést: hogy az összes magasabb szervezetű állatok és növények kis számú, egyszerű ősalakzatoktól származtak. Hasonló értelemben nyilatkoztak: Geoffroy St.-Hilaire a kitűnő állatbúvár, B a e r a híres embryolog, úgy G r o e t h e, Okén és Decandolle Alphons, ki első mondotta ki (1820-ban) a létérti küzdés eszméjét, midőn azt állítá, hogy valamely országban vagy vidéken az összes növények folytonos versenyzésben, szakadatlan harcban élnek egymás között, s ezen eszméből a megfelelő következtetéseket is voná; úgy hogy e gondolat kiegészítéséhez csak annak általánosítása s minden szerves lényre való alkalmazása hiányzott. Erre nézve Darwin tette az első kísérletet, és pedig oly eredményyel, hogy főmunkájának megjelenése óta Európa legkitűnőbb tudósai és búvá-

¹⁾ Darwin: On the Origin of Species. London 1860; és On the Variation of animals and plants under Domestication. London 1868.

²⁾ Lamarck: Philosophie zoologique, Paris 1809 és Histoire des animaux sans vertèbre 1815.

rai mellette, vagy legalább a kifejezett irány mellett nyilatkoztak.

Így az angolok között: Huxley és Owen híres állatbúvárok; Lyell geolog; Hooker fűvész és mások; a németek között: Bronn, Haeckel, Jaeger, Schmiedt, Kölliker, Carus, Bischoff, Hofmeister stb.; a francziák között az újabb iskola legtöbb tudósa, nálunk Margó Tivadar „Tudományos Állattan” cz. kitűnő művében és mások.

Elméletének három alapeszme képezi sarkpontját: a) Az egyéni változékonyság, melynél fogva minden egyén nyerhet bizonyos tulajdonságokat, melyek nem öröklés, hanem alkalmazkodás folytán származtak (szerzett tulajdonságok), b) Anyert tulajdonságok átszarmazása öröklés által az ivadékra (öröklött tulajdonságok), c) Ezen tulajdonságok fentartása és fokozódása bizonyos irányban a nemzedékek egész sorozatán végig, és pedig a létért való küzdelem s a kiválóbbnak ez által feltételezett természetes kiválása által. – Mindezen tényezők egymásra való hatásából Darwin szerint magától következik az állatok és növények lassankint való folytonos átalakulása.

Lássuk már amaz alapeszméket egyenkint.

55. §.

A szerves lények változékonysága és alkalmazkodási képessége. – Atalános és mindennap észlelhető tünemény, hogy minden szervezet, míg él, hajlammal bír a különféle életföltételekhez képest megváltozni; vagyis ezen életföltételekhez alkalmazkodni, s ezáltal oly sajátságokat is felvenni, melyekkel elődei nem bírtak.

A tapasztalás tanítja, hogy az ivadékok sohasem ha-

sonlítanak teljesen szüleikhez, inkább mindig van valami eltérés, akár az alakot, szint, nagyságot stb., akár a szervek fejlettségét vagy működési minőségét illetően.¹⁾ Ebben áll a szerves lények változékonysága és alkalmazkodási képessége.

E változékonysági és alkalmazkodási hajlam alapul szolgál az u. n. változványok vagy válfajok keletkezésére, melyek mint házi állataink és növényeink tenyésztésénél tapasztalható, szándékosan is létrehozhatók; s Darwin szerint kiindulási pontul szolgálnak új fajok keletkezésére, minthogy öröklés útján az egyéni sajáttságok folytonos szaporodása által, hosszú időszakokon keresztül végre is új faj létesül.

Mire nézve a válfajok szorosán véve keletkező vagy kezdődő fajok, s maguk a fajok nem egyebek mint határozott kifejezést nyert s állandósult válfajok. Csakhogy megjegyzendő, hogy e képződés nem történik szükségképen mindig és mindenütt, sőt legtöbbször a keletkező változások évek folytán ismétkiegyenlítettnek, s a válfajok csak ott képződnek új fajokká, hol a külső életviszonyok és föltételek, minők: a változott éghajlat, meleg és hideg, nedvesség stb. különbségeivel együtt a levegő, a talaj természete s a táplálék minősége és mennyisége – közvetlen befolyással bírnak a szervezet átváltoztatására. Ez esetben azonban számtalan példával bizo-

¹⁾ Az eltérések gyakran oly jelentéktelenek, hogy gyakorlatlan szem azokat fel nem ismeri, de azért a különbség megvan. Így a pásztor bizonyon sajátágoknál fogva nyájából könnyen felismeri az egyeseket; Verlot szerint bizonyos kertész 150 fajta cameliát volt képes egymástól megkülönböztetni még akkor is, midőn nem virágoztak. Miből azt lehet következtetni, hogy azon tárgyak csakugyan különböztek egymástól. Hasonlóképen minden hím állat megismeri párját sok más között, a fecske fiait legsebesben röptében is éppen úgy meg tudja különböztetni, mint az ember megismeri saját gyermekét. L. MARGÓ: Darwin és az állatvilág.

nyithatni az alakulás tényét;¹⁾ és pedig oly példákkal, melyek egyszersmind azt is bizonyítják, hogy nemcsak a lényegtelen – mint ez elmélet ellenesei állítják – hanem a lényeges részek is megváltoznak.

A házi állatok különféle válfajai pl. nemcsak lényegtelen jellegekre nézve (milyenek a nagyság, alak, szín stb.) különböznek egymástól, hanem csontjaik alakja és terjedelme, a csigolyák és fogak száma, nagy egyéb szerveik szerkezete által is. Miből következik, hogy a változékonyság csakugyan alapsajátsága a szervezeteknek, csakhogy – mint a tapasztalás tanúsítja – különböző fajoknál különböző; némely fajok igen változékonyságúak, mások nagy mértékben állandók s ismét mások csak bizonyos fokig változékonyságúak.

56. §.

Második főtenyezője a szerves élet alakulásának az öröklékenység. Azon alapsajátsága a szervezeteknek, mely által az ivadékok csirái – nemzés folytán – bizonyos képességet, sőt hajlamot nyernek szülőik sajátságainak, tulajdonainak önmagukban való kifejlesztésére, Legszembetűnőbb tapasztalatokat tehetni pedig ez öröklékenység hatásait illetőleg azon növényeken, melyeknél a

¹⁾ Így Angorában nemcsak a kecskéknek, de a juhászeknek és macskáknak is finom gyapjas szőrük van. – A lovak, melleket Belgaországban több éven át mély szénbányákban tartanak, bársonyszerű szőrkapnak a vakondéhoz hasonlót. – Tapasztalás bizonyítja továbbá, hogy a szervezetnek fokozott használata vagy nemhasználata is okul szolgálhat átalakulásra. Margó J. pesti egyetemi tanár „proteus angvineus” nevű állattal, mely tüdővel és kopolyukkal egyiránt el van látva, tett erre nézve kísérletet; a proteusnak két élő példányát tartván (évekig) egy aquariumbari meggyőződött, hogy igen kevés víz mellett a proteusok kopolyui mindig elsatnyultak, míg tüdőik valószínűleg nagyobbak és vérdúsabbak lettek; míg friss vízben tartva a sorvadtt kopolyúik lassankint ismét úgy kifejlődtek, hogy 4-5-ször oly nagyok és pirosak lettek, mi alatt a tüdőik, satnyulásnak indultak. Hasonló tapasztalatot tett Dummeril Ág. a párisi növénykertben Axolotl nevű mexicói állaton. L. Margó: Darwin és az állatvilág.

nemzés öntermékenyítés által történik; az állatok között kiváltképeii a házi állatokon: a madarakon és emlősökön és pedig nemcsak a testi sajátságokra nézve, hanem a szellemi tulajdonokra, a hajlamok-, szokásokra, ösztönre vonatkozólag is. így tapasztalati tény, hogy nemcsak betegségek és torzképződvények, hanem még rendellenességek, és pedig nemcsak a már öröklöttek, hanem a szerzettek is örökölhettek; mire nézve számtalan érdekes példát is lehet felmutatni. Burdach egy spanyol családot említ, melynek 40 tagjánál mutatkozott az ujjak fölös száma, s emellett mindegyiknél 2-3 ujj volt egymással hártványosan összenőve; Seidlitz egy szt.-pétervári egyént ismertet, kinek kezén 7 ujjja volt, s úgy az első, mint a második házasságában több 7 ujjú gyermeket nemzett. Átalán ismeretes, hogy a kéznek és lábnak szép vagy rut alakja családi, sőt nemzetségi jelleget képez, A csontváz nagyságának öröklékenysége okozza, hogy Caledonia, Patagonia s a Senegal-melléki négerek feltűnően magas, az -eszkimók kicsiny testalkattal bírnak stb.

Sőt olynemű példákat is sorolhatni elő, melyekből kitűnik, hogy a vér vegyalkata és mennyisége, valamint a véredények és légző szervek szerkezete is öröklékeny. Tapasztalhatni, hogy a száj, nyelv és ajkak öröklött, különböző alakja szerint bizonyos hangok kiejtése is különböző különféle családoknál és nemzeteknél. A francziák igen könnyen ejtik ki az az orrhangokat, nehezen a h-t; a németek a d és t vagy a b és p betűknek megfelelő hangokat nem tudják megkülönböztetni s beszéd közben igen gyakran épen felcserélve hangoztatják; némely családok az r betűt nem képesek tisztán kiejteni.

Miből kitűnik, hogy ezen családi vagy népjellegekké vált sajátságok a beszédmódban szoros összefüggésben állanak a szájüreg, nyelv és ajkak alaki elléréseivel.

Hasonlóképen öröklékenyek az idegrendszer- és kül-

érzékekre vonatkozó sajátságok is, úgy a művészi, mechanikai, szellemi képességek, ösztönök és jellemek, bár ezeket nehezebb kimutatni, mert nem oly szembetűnők ismertetőjeleik mint a testi tulajdonoknál.

Gyökere pedig az öröklékenységnek az ivarszervekben rejlik. Mert csak azáltal, hogy az ujonan szerzett egyéni sajátságok, alakváltozat-, öröklés képes szervezetbe jutottak, keletkezett az egyszerűből a végtelen különzerű, mi az ivarképesség idejében ismét csirsey tekét termelt, melyek egyszerű alak mellett azon képességet nyerték örökségül, hogy a lassankint felhalmozott Ősi alakváltozatok egész összegét önmagukból kifejleszthetik. Hol azonban megjegyzendő, hogy e képesség körülmények szerint teljes erőben vagy meggyöngítve lép fel s nem csupán nemzeti, de családi sajátságot is képez. Osiander említ egy nőt, ki 11 szüléssel 32 gyermeket szült; ki maga négyes ikerszülésből származott, s anyja 38 gyermeket hozott a világra.

57. §.

Harmadik főtényezője a szervezet alakulásának az előnyösebbnek természetes kiválása a létért való küzdés után.

Ennek kellő értelmezésére mindennek előtt azon tapasztalatra kell utalni, mely szerint a növényi és állati szervezetek akadálytalan szaporodás mellett annyira elszaporodnának, hogy bizonyos számú évek alatt az egész szárazföldet elbontanák, s az óceánt betöltenek. A halak közül pl. a hering 40,000; a ponty mintegy 200,000; a tok és gadócz több milliónyi petét termelnek évenként (Margó szerint). Egy galandféreg Leuckart szerint egy év alatt 42 millió petét képes termelni; az ázalagok közül a paramaecium aurclia Ehrenberg szerint 7 nap alatt 1 milliót, egy Vorticella 4 nap alatt 140 billiót is termel stb.

Hogy a szaporodás ily mérvben és arányban nem

történik, annak oka részint az egyéneknek egymás közti versengésében, részint a külső életfől tételek hiányában s az ezekből eredő létért való küzdelemben keresendő.

Midőn egyszersmind önkényt következik, hogy emez általános küzdelemben a létért azon egyének, fajok vagy nemek jutnak legbiztosabban győzelemre és eszközölhetik úgy saját maguk, mint utódaik fenmaradását, melyek valamely kiválóbb tulajdonsággal s ezáltal versenytársak lelett valamely testi vagy szellemi előnnyel bírnak. Ilyen előnyök lehetnek: nagyság vagy kicsinység; szín, szépség, nagyobb kitartás vagy szívósság a nélkülözések eltűrésében, erő; úgy lelki előnyök, mint csel, ravaszság, értelem, óvatosság a veszélyek kikerülésében, az egyes szervek – lát-, hallszerv, szaglás – magasabb fokú kifejllettsége stb. s ezen alapul – Darwin szerint – az előnyösebbek természetes kiválása vagy tenyésztése. Mely folyamat lényege abban áll, hogy egy ugyanazon fajú egyedekből csak bizonyos rész jut el azon fejlettségi fokig, hol szaporítliat és ezáltal egyéni tulajdonságait az utódokra is átviheti és így fentarthatja; míg nagy rész létért való küzdelmében kihal. Miáltal lassan lassan egész fajok átalakulása jó létre, amennyiben az elonyösebb egyedek sajátosságai öröklés által fokozatosan megerősödnek s határozott új jelleget öltenek.

Bizonyáságul szolgál erre nézve a mesterséges tenyésztés; mely által az emberek már régtől fogva a czélszerű használhatásra legalkalmasabb egyedek fentartását és szaporítását czélozták, elhanyagolván a kevésbbé alkalmasakat.

Mi azáltal eszközöltetett, hogy szaporításra csak bizonyos, a hasznosság szempontjából alkalmasabb egyedeket válogattak ki, minek folytán a czélzott jelleg nemcsak fentartutotfc, hanem az öröklés törvényei szerint még növelteieit és meg is szilárdittatott. Tapasztalati tény,

hogy, ha egy különös sajátságokkal bíró egyén, ugyanazon fajbeli olyan másikkal párosítatik, mely ugyanazon sajátságok által tűnik ki; az utódok egészen hasonló sajátságokat mutatnak, csakhogy sokszor még magasabb fokban s ellenkezőleg, ha két oly egyén párosítatik, melyek egyike bizonyos különös tulajdonnal bír, míg a másik csak a faji sajátságokkal: akkor az utódok vagy egyedül csak a faj jellegével fognak bírni, vagy, ha néha fel vannak is ruházva a különös tulajdonnal is, azt sokkal csekélyebb fokban fogják bírni szülőiknél.

Ugyanígy áll a dolog Darwin szerint a természetben is. Az állatok és növények végtelen különfélesége hasonló tenyésztési folyamat szerint létesül; csakhogy amit a mesterséges tenyésztésnél az ember tervszerű akarata hoz létre, azt a természetes tenyésztésnél az életért szakadatlanul folyó küzdelem mozdítja elő. Egyetlen állat- vagy növényfaj sem áll függetlenül a vele egy helyen élő lényektől; egyik elősegíti, a másik akadályozza életét, sőt megsemmisítésére törekszik.

Számtalan érdekes példát hoz fel Darwin, melyek határozottan amellet szólnak, hogy a létért való küzdelem és ez alapon az állatok természetes kiválása olyan egyetemes természettörvény, mely az egész szerves világ felett uralkodik. Különösen döntők azok, melyeket az ivari kiválás (selectio sexualis) s a hasonszínű kiválás (selectio concolor) nevezet alatt hoz fel.

Az ivari kiválás az ivari életszükségletek végett való versenyen alapul. Példák bizonyítják, hogy versenyző hímek igen gyakran vivnak küzdelmeket egymással, kiváltképen az emlősök: oroszlánok, macskák, szarvasok; de más állatok is. Az oroszlán sörénye, a szarvas agancsai részint védő, részint támadó fegyverek, melyek a küzdelem folytán alkalmazkodás által lassankint kifejlődtek. Hasonló módon magyarázhatni meg sok liini állatnak izom-

erejét. – A hasonszínű kiválás pedig abban áll, hogy bizonyos állatfajok külszinezete szokott környezetük külszínével nevezetes módon megegyez. így a levél eszék s a zöld leveleken élő más rovarok zöld színűek; a sarkvidékek legtöbb lakója fehér, mint az őket környező hó vagy jég, a sárga színű sivatagok lakói (pl. az oroszán) többnyire sárgák stb. Szembetűnő, hogy mindezen színezetek olyanok, melyek védelme alatt ellenségeik figyelmét jobban kikerülhetik, vagy saját zsákmányaikat könnyebben hatalmukba ejthetik. – Ezen állatok ősfajai valószínűleg különböző színnel bírtak; jelenleg észlelhető határozott színezetök onnan érthető, hogy a helyzethez képest nem kedvezően színezettek ellenségeiknek könnyebben martalékul estek: mi által számuknak lassankint megfogyni vagy végkép elpusztulniok kellett; míg a máskép színezettek kedvezőbb életfeltételeiknél fogva túlsúlyra vergődtek s lassankint állandó fajjá szilárdultak.

58. §.

Miket tekintetbe véve, nagyon valószínűnek kell tartani, hogy a létért való küzdelemben természetes tenyésztés vagy kiválás által, hosszú időszakok lefolyása alatt, sok nemzedéken keresztül, kedvező válfajokból új fajok csakugyan képződhetnek és még most is képződhetnek. Más kérdés azonban, hogy emez elmélet által a szerves életre vonatkozó minden kérdés megfejtendő-e? Erre nézve még azok is, kik leghatározottabban csatlakoznak Darwin nézeteihez, bevallják, hogy vannak tünemények, melyek Darwin elméletéből vagy meg nem fejthetők, vagy vele ellentétben is állanak. Ilyen különösen az állatok és növények földrajzi elterjedésének tüneménye.

Darwin elmélete sem azon külső okok iránt nem nyújt felvilágosítást, melyek az egyéni eltérő sajátságok

fokozását eszközlik, sem azon föltételre nézve, mely az új sajátságok fentartását létrehozza; pedig egyik mozzanat sem hagyható érintetlenül a teljes értelmezésnél. – Wagner Móricz volt a z első, ki ezen kérdésekre először figyelmetetett, *Die Darwinische Theorie und das Migrationsgesetz der Organismen*) s kimutatta, hogy a Darwin által felhozott tényezőkön kívül még a szervezetek activ és passiv vándorlása, s elszigetelt telepeknek a geographiai viszonyoktól függő képződése is jelentékeny szerepet játszanak a szerves világ alakulásainál s különösen a szervezetek földrajzi elterjedésénél. Tapasztalati tény, hogy minden faj annyira terjeszti ki a földön hazáját, amennyire a physicali viszonyok, életföltételek megengedik. A tápszer és szaporodás miatti versenyben ugyanazon faj egyedei is kényszerítvék tartózkodási hely őket túllépni, és pedig részint activ, önkényű mozgással; részint passiv, önkénytelen vándorlással – tovaragadtatva lég, víz vagy más körülmény által. S ezen vándorlási ösztön, minden szervezetre nézve életsükséglet. Már mi sem természetesebb, mint hogy az életföltételek változásával a szervezetnek is módosulnia kell, miáltal a kivándoroltak régi faj rokonaiktól való hosszabb elszigetelése s folytonos kiválás mellett lassan állandó válfajok vagy kezdődő új fajok képződnek; hol a természetes gát vagy elválasztó térség kétségkívül feliette jelentékeny, mert enélkül az ősfajokonok tömeges utánnyomulása s szabad keresztezés által a kezdődő válfajnak újra elenyésznie s az eredeti alakra visszaternie kellene. Egyszermind láthatni, hogy Darwin állat felvett természetet kiválás csak az egyes egyedek vándorlása és őseik tartózkodási helyétől való hosszabb elszigetelése, úgy az ezen viszonyok folytán megváltozott életföltételek befolyása által működhetik minden tekintetben megfeleleleg; csak ily módon keletkezhettek és keletkezhetnek most is

az állatok ért növények új válfajai és fajai a, természetben, csak ezen két tényező együttes hatásából lehet a szervezetek geographiai elterjedését is megfejtteni.¹⁾

59. §.

Mindezek után nem is kételkedhetni, hogy a fajok keletkezésének értelmezése végetc felállított elméletek közül a tudomány mai álláspontjának leginkább a Darwin-féle elmélet felel meg; midőn egyfelől könnyű helátni, hogy a materialisticus átalakulási-theoria a darwinismusban megjavítva és kiegészítve fordul elő'; másfelől meg tapasztalati tény hogy a teremtési elmélet a szerves világban mutatkozó legtöbb, kivált a fejlődésre és összehasonlító boncztanra, valamint a durványos szervekre és átmeneti alakokra vonatkozó tüneményekkel ellentétben áll; s mert végre mindazon ellenvetések, melyek a darwinismus ellen felhozattak, könnyen megezáfolhatók.

Legfontosabbnak tartatik azon ellenvetés, hogy Darwin szerint végtelen számú átmeneti alakoknak kellene létezni oly finom fokozatokkal, mint a mai rendszertan válfajai és alválfajai j emez átmeneti alakokat pedig sem az élő természetben, sem fossil állapotban nem találjuk. – Azonban ezen ellenvetés elveszti erejét, ha a vándorlást s a kivándorolt egyedek elszigeteltségét s az ezáltal megváltozott életföltételeket is jogos tényezőknek ismerjük a szervezetek alakulásánál. Mert e tényezők befolyása mellett csak ott keletkezhettek átmeneti alakok nagy szám-

¹⁾ E két mozzanaton kívül újabb időben Kölliker meg egy harmadik mozzanatra is figyelmeztetett, a ez a petéből vagy csirből való kifejlődés alatti folyamatokra vonatkozik. Tapasztalatilag is támogatható alagondolata az hogy egy állatnak petéi bizonyos rendkívüli körülmények között más alakzatokká is fejlődhettek, mint rendes körülmények mellett, s hogy ekként bizonyos időkbén tíj fajok is keletkezhettek. Kölliker; „Ueber die Darwinsche Schöpfungstheorie.” bővebb ismertetését, I. Margó. Darwin és az állatvilág.

mai, hol a természetes elszigeteltség nem védte meg elegendőleg a kivándoroltakat az ős fajok utánnomulásától. Ilyen állatoknál pedig az átmeneti alakok csakugyan nagy számmal is találhatók; így (Margó szerint) az ásatag puhányoknál az átmeneti alakok egész sorozatait össze lehet állítani, melyek kezdő és végső tagjai oly eltérő alakkal bírnak, hogy egészen különböző fajoknak lehetne azokat tartani, ha a fokozatos lassankinti átmenetet egyik alaktól a másikhoz a közbeeső tagokról felismerni nem lehetne. De még az élő állatok között sem hiányzanak az ily átmeneti alakok, mint ezt a tudományos állattan kétségbevonhatlanul bebizonyítja.

Azt is ellenvetik, hogy, ha a későbbi szervezetek a korábbiaktól keletkeztek, nem létezhetnék még most is a szervezetek egész sorozata a legegyszerűbbektől a legmagasabb akig. Miért nem változtak át a még most is élő legalsóbb állatok mindannyian már régen magasabb fokú állatokká, midőn ma már az ősnemzés (generatio aequivoca) a legnagyobb mérvben kétséges. – Csakhogy itt megjegyzendő, hogy Darwin elméletéből épen nem következik a szervezeteknek egyenlő fokú, szükségképes megváltozása és átalakulása; hanem csak azon szervezeteké, melyek a változékonyság nagyobb fokával bírtak, s a természetes kiválás, a vándorlás s az ezáltal megváltozott életviszonyok folytán kedvezőbben eszközölthetett, s hosszan tartó elszigeteltséggel volt kapcsolatban. Olyan állatok, melyek tartózkodási helyöket nem változtatták s mindig ugyanazon életviszonyok között éltek, alakjukat alig változtathatták oly mérvben, hogy új fajok létrejöttét eszközölhették volna.

Ami pedig azok ellenvetését illeti, kik a Darwin-féle elméletet vallási érzetükkel nem tartják összeegyeztetné tőnek, megjegyzendő, hogy ez oly balhit, melynek fellege csak ideig-óráig homályosíthatja el az értelmet; a legne-

vezetésebb felfedezések vallásellenesekül tartattak eleve, míg a köztudatba át nem mentek; így Newton, Galliai, Kopernicus felfedezései – s ma már nem találkozik józan gondolkodású ember, ki e tanok igazságát kétségbevonná. csak idokérdés, s így lesz ez a darwinismussal is. Tények bizonyítják, hogy, ba e nézet ma még nem is képez minden tekintetben teljesen megállapított s minden további bizonyítást nélkülözhető igazságot: a szilárd alappal bíró elmélet nevét megérdeмли, mert sok eddig meg nem fejtett s meg nem fejthető tényre nézve könnyű és pedig természetes okokból folyó magyarázatot szolgáltat. – Hogy azonban van még több oly tény is, melyeket ez elmélet szerint egyelőre még nem egykönnyen lehet megfejtteni; hogy a szerves lények első keletkezését illetőleg sem nyújt s nem is nyújthat magyarázatot, önkényt következik. ¹⁾

MÁSODIK SZAKASZ.

Psychologia vagy Metaphysikai lélektan.

60. §.

A metaph. psychologia alapkérdése: mit tudhat az ember a lélekről? – Mely kérdést tüzetesebben tárgyalandók: a lélek természetete- vagy mibenlétéről; a lélek szabadságáról; a test és lélek összeköttetésének mód-

¹⁾ Ami az ember állását az állatvilág irányában illeti: az összehasonlító boncztan és kifejlődéstan tényeiből csak azon következtetést vonhatni, hogy az ember nem foglal ugyan kizárólagos állást az állatvilágban, de legtökéletesebb szerves lény s valamennyi állat között a legfelsőbb fokot foglalja el. – Hogy az ember a gorillától, vagy más valamely jelenleg élő emberidomú majomtól származnék – közvetlenül: ez teljesen igazolatlan állítás, mely még Darwin nézetével is ellenkezik; amennyiben Darwin nem azt állítja, hogy az ember a gorillától ered, hanem hogy egy közös ősalaktól származtak.

járói; s végre a lélek eredetéről és láthatatlanságáról kell értekeznünk.

1. A lélek természete vagy mibenléte.

61. §.

Lélek alatt – mint a tapasztalati lélektanban kifejtett, – az embernek azon tehetsége értendő, amely bennünk gondolkodik, érez, akar, az öntudatnak és ezáltal összes cselekvéseinknek állandó subjectuma vagy alanya. E tekintetben más nézetnek vagy feltevésnek helye sem lehet. Más kérdés azonban, hogy mi az a lélek lényégénél, mibenléténél fogva? anyag-e vagy szellem? az anyaggal elválaszthatatlanul összekötött, vagy attól el is választható és független szellem? Mire nézve már eltérő nézetek uralkodnak; ezek a materialismus és spiritualismus.

a. Materialismus.

62. §.

A materialismus alapgondolata, hogy a lélek, vagyis az ember azon kiváló tehetsége, mely által gondolkodik, érez, akar, öntudatra emelkedik, nem egyéb mint a magas szervezettű agy funkciója.

Főbb érveik pedig a következők: 1. A szerves testek tanulmányozása kétségtelenné teszi, hogy minden szervnek bizonyos functio felel meg, mely épen oly elválaszthatatlan tulajdona a szervnek, mint az erő az anyagnak. Például a máj funkciója az emésztésre szükséges epe képzése; a gyomoré: az emésztés, a tüdőé a légzés és vérújítás; az izom a mozgásra megkívántató erőt állítja elő. – Nem következik-e, hogy az agyvelő a gondolatokat, érzeteket, öntudatot, szóval az u. n. szellemi működéseket producálja; mit egyébként az idegek és agyvelő

szereplése a szellemi jelenetek előállításánál is kézzelfogható: ag bizonyít, valamit egyéb tények és kísérleteik is támogatnak. Így nyilvánvaló, hogy pl. mozgás csak akkor jöhet létre, ha az azt előhozni képes szerv teljes ép-ségben van, s egyéb szerző is csak úgy állíthatja elő a hozzá kötött rendes funkciót, ha ép, míg megsértetvén, az illető funkcióban is módosulás támad, úgy hogy minden szervre nézve a funkciót együtt látjuk a szervvel előállani, kifejlődni és elenyészni. Ha valamely állat utótagjaitól a vér-forgást elzárjuk, tapasztalni fogjuk, hogy az izmok funkciója – a táplálkozás megakasztatván – szintén teljesen meg lesz szüntetve, s az állat nem lesz képes tagjait mozgatni. Ha azonban ujjal szabad folyamat engedünk a vérnek, a functio is ujjal helyreáll, s az állat ismét képes lesz tagjait mozgatni. Ha huzamosabb időig nem állítjuk helyre a vérkeringést: az izom romlásnak fog indulni, elhal; amidőn egyszersmind a hozzákötött functio is megsemmisül. Kísérletileg bebizonyítható, hogy teljesen így áll a dolog az agy velőre nézve is. Zárjuk el a vérforgást az agy velőtől s tapasztalni fogjuk, hogy ugyanazon pillanatban az öntudat is megszűnik, s a gondolkodás, érzés s minden szellemi működés megsemmisül; szóval vége lesz az agyvelő functiójának is. Allítsuk helyre hirtelen a vérkeringést, és újra visszatérnek az öntudat, gondolkodás, érzés, minden szellemi működés, szóval az agyvelő functiója újjal helyreáll. Míg ha huzamosabb időn keresztül nem állítjuk helyre a vérkeringést, úgy hogy táplálék-hiány miatt az agyvelő, mint a gondolkodás szerve elhal – örökre el fog enyészni a gondolkodás is! Már nem következik-e önkényt e kísérletekből, hogy a gondolkodás, s általán minden szellemi működés csak épen oly functiója az agy velőnek, milyen az emésztés a gyomornak, a légzés a, tüdőnek? A különbség csak az, hogy ez utóbbi functiók mechanismusával tisztában vagyunk, míg a

gondolkodás létrejöttét ez idő szerint még sötét homály borítja.

2. A physiologia kétségbevonhatlanul bebizonyítja, hogy a szellemi tehetségek elválhatlan kapcsolatban vannak az agyvelővel elannyira, hogy agyvelő nélkül nincs gondolkodás; míg az összehasonlító boncztan az iránt győz meg, hogy a szellemi erő mértéke a legszorosabb viszonyban áll az agyvelő tökélyével, melyre a nagyságon kívül az alak és összetétel is nagy befolyással vannak. Így tapasztalati tény, hogy az összes létezők között csak az agyvelővel bíró állatok mutatnak szellemi jeleneteket; és pedig minél kifejtettebb valamely állat agyveleje, annál nagyobb szellemi erőt képes kifejteni. Az állatélet figyelmes észlelése mindenkit meggyőzhet aziránt, hogy azon állatok, melyeknél csak rudimentái fordulnak elő az agyvelőnek, – minők a halak, hullók – legalsó fokán állanak a szellemi képességek; míg a tanulékony- és okosságukról ismeretes állatok: az elefánt, delfin, ló, majom stb. meglehetősen kifejlett agyvelővel bírnak. A szellemi tehetségek-és fejlődhetésre nézve legtökéletesebb lény az ember, legkifejtettebb agyvelővel is bír. – Hasonló törvényszerűséget mutat fel az összehasonlító boncztan az emberi nem különböző fajainál is. Általán ismeretes a kaukázsi faj szellemi fensőbbsege a többi emberfajok között: s e fajnál tökéletesebb fejlettségű agyvelőt és fejalkotást is található; míg a vad ausztráliai vagy az afrikai busman csekélyebb szellemi képesség mellett fejletlenebb agyvelőt is mutat. Sőt egy-ugyanazon egyénnél szembe-
tűnő összefüggés észlelhető a szellemi képességek s az agyvelő állapota között. A gyermeknél eleve az agyvelő nagy mérvben fejletlen – ilyen a szellemi tevékenység is; később az ifjú és férfi korban – erősül, fejlődik: s tapasztalható, hogy vele együtt fejlődik a szellemi hatás is; míg az öregek ujjolag gyermekekké válnak, amint agyvelejök

is apadóban van. Mindez amellelt bizonyít, hogy a szellemi tevékenység csakugyan nem egyéb mint az agyvelő funkciója.

3. Kétségbe nem vonható tényadat, hogy valamint az izom nő, erősödik folytonos gyakorlat és testi munka által, vagy ellenkezőleg gyöngül, ha elhanyagoltatik: épen úgy nő és erősödik az agyvelő is szellemi munkásság folytán, míg enélkül észrevehetőleg fogy és fejletlenebbé lesz. Tapasztalás bizonyítja, hogy a művelt osztályhoz tartozó egyének szabály szerint fejlettebb agyvelővel bírnak, mint a testi munkával foglalkozók, s hogy az agyvelő erősül folytonos szellemi foglalkozás, munkásság által. Koponyagyűjtemények, melyekben az egyes példányok idő szerint rendezvék, azon állításra engednek következtetést vonni, hogy a civilizációnak domborító befolyása van a homlokcsontokra. Mindez nem érthető, ha a lelki működések nem az agyvelő működései.

4. Nem csekély bizonyítékukul szolgálnak az agyvelő és lélek összetartozóságát illetőleg Fleurensnak a tyúkokon és galambokon véghezvitt kísérletei is. Fleurens leshedvén ezen állatok koponyáinak felső csontjait, vékony rétegekben fokozatosan – mind mélyebben és mélyebben hatolván – leszeldelte agyvelejöket. Az állatok ennek daczára hónapokon keresztül éltek, sőt jó étvágygyal ettek. De minél mélyebben hatolt a metszőkéssel az agyvelőbe, annál csekélyebb szellemi tevékenységet mutattak az állatok, mintha agyvelejökkel szellemi képességeik is rétegenként vétettek volna le. Már analógiából állíthatni, hogy ilyenén kísérlet az emberi agyvelőn hajtva végre még tanulságosabban ütne ki s azon határozott eredményre vezetne, hogy agyvelő nélkül csakugyan nincsen szellemi tevékenység.

5. Tapasztalati tény, hogy minden szellemi mozgalom bizonyos anyagi változással van összekötve, s nem a

független lélek működése. Így mindenki előtt ismeretes, hogy ijedés következtében elhalványodunk, szégyenben és haragban elpirulunk vagy elsápadunk; az öröm vagy meglepetés gyorsítja vagy lassúbbá teszi a vérkeringést, boszorkodás epe-kiömlést okoz stb. Indulatrohamok anynyira megváltoztatják a szoptató anya vagy dajka tejét, hogy az legnagyobb ártalmára lehet a kisednek. Amint az is nyilvánvaló, hogy a szellemi munka nemcsak az étvágyat de Davis mérései szerint az állati meleget is növeli. – Megfordítva a testi állapotok is visszatükröznek a lélekben. Általános tapasztalás, hogy a test betegsége vagy gyöngesége a szellemi munkásságra nagy befolyással van; az agy bántalmazása vagy megsértése lelki bajokat – örültséget okoz. Fischer több mint háromszáz örült hullájának felbonczolása alkalmával csak ötnek agyvelejében nem talált pathologiai változásokat, mi nyilvános jele annak, hogy minden szellemi betegség az agyvelő bántalmazásának következménye. Mi több, tények még azt is bizonyítják, hogy az emlékezés is anyagi alapra vezethető vissza. Példákat lehet felmutatni, hogy egyesek agybajban szenvedvén, kigyógyulásuk után minden emiékézetöket elvesztették, s míg a betegségük előtti eseményekre visszaemlékeznek az azután történtekröl legkisebb tudomásuk sincsen. Sebesültek, kik agyvelejök egyes részeit vesztették el vagy sértették meg, egész éveket elveszitenek emlékezetökböl. Már e jelenségeket csak úgy lehet megmagyarázni, ha felteszszük, hogy a történt események bizonyos nyomokat hagynak az agyvelőben melyek elenyésztével az emlékezés meg nem újulhat; ez alapon történhetik hogy agysérelmek folytán e nyomok elmosódnak s így el kell mosódnia az emlékezésnek is. Vagy történhetik – mint az első példánál – hogy valamely agybetegség nem rombolja össze azon anyagi nyomokat, melyek betegség előtt keletkeztek az agyban, de oly vál-

tozást idézett elő, melynek következtében az emlékezetre megkívántató nyomok nem bírnak többé benne megalakulni. – Kell-e mezeknél nagyobb bizonyíték arra nézve, hogy a szellemi tevékenység az agyvelő funkciója?

6. A physiologia tanúbizonysága szerint az agyvelő a természet legnagyobb és legeomplicáltabb mesterműve; benne – mond Huscke – hegyeket, völgyeket s a legcsodásabb alakzatokat vehetni észre, melyek értelmét még senki sem vala képes megmagyarázni. A test összes orgánumai között az agyvelő nyer legtöbb vért a szívből, nyilvános jeléül annak, hogy itt az anyagcsere is legnagyobb erélylyel megy véghez; a chemia pedig arról győz meg, hogy az agyvelő vegytani összetétele épen nem oly egyszerű, mint amilyenek általán hitték, sőt sajátosan alakult vegyképződvények találtnak benne, melyek semmi más szerves részben – hason szerkezettel – elő nem fordulnak, milyenek a cerebrin és lethicin. Midőn már mindennap tapasztaljuk, hogy a természet gyakran parányi eszközökkel mily nagyszerű eseményeket képes létrehozni; mennyivel nagyobb szerű eredményeket kell előidézni tudnia egy oly mesterségesen összetett remekműnek, milyenek az agyvelőt jellemzi a chemia és physiologia?

7. Ellenvethetni ugyan, hogy a szellemi jelenségek nem lehetnek az agyvelő funkciójának eredményei, mert azok merőben egyebek, más tulajdonságokkal bírok mint az anyag-állomány; s az lehetetlen, hogy az anyag bármint összeszerkesztve, az anyagnál egyéb, más tulajdonságokkal bíró s az anyag erőivel gyakran szembeszálló eredményt producálhasson. Azonban ezen ellenvetés azonnal elveszti erejét, ha tényekre hivatkozunk, melyekből kézzelfoghatólag kiviláglik, hogy a productum lehet merőben más tulajdonságokkal bíró mint az azt létrehozó substratum.

Mily különbség van bármely gépezet s az általa létre-

hozott productum között: a villany és Volta-oszlop, az erő és izom között? Pedig az agyvelő is csak ilyen gépezet – apparátus – mely a tökély különböző fokozatához képest némely állatokban nem tud egyebet producálni az érzés nyilvánulatánál; míg másokban már figyelmet, emlékezést, ösztönt hoz létre; sőt az emberben az öntudatot s általán a szellemi élet magasabb nyilvánulatait eszközli? Midőn tapasztalati tény, hogy az u. n. szellemi működések rendes folyamban csak is addig történnek, míg az agyvelő a vérkeringés által rendes táplálásban részesül, s mihelyt megszakittatik az agyhoz özönlő vér útja, nyomban megszűnik az érzés, gondolkodás s szóval minden szellemi működés, ép úgy mint megszűnik bármely gépezet működni, ha abban valamely rész megromlik: kétségtelen, hogy valamint bármely gépezetben nem egy különálló erő, de a részek mechanismusa hozza létre a sajátos jelenetet, így áll a dolog az u. n. szellemi működésekre nézve is.

Átalában: míg nem sikerül tények által, világosan kimutatni, hogy a tényadat, mely szerint a szellemi tevékenység az agyvelővel együtt támad, fejlődik és hanyatlik vissza, összeegyeztethető az agyvelőbe kívülről beültetettnek gondolt független lélek fölvételével; míg nem sikerül világosan kimagyarázni hogy az agyvelőre gyakorolt bármely csekély nyomás vagy annak kis mérvben való megsértése is miképen hozhat létre amaz önálló, független lélekből oly változásokat hogy elveszti öntudatát, örültség- vagy őrjöngésbe esik – miután, ha az agyvelő csak eszköz a felsőbb lélek kezében, ezek teljességgel nem következhetnek –; míg nem sikerül kimutatni a tudomány és józan ész előtt érvényes argumentumokkal, hogy az a független lélek mikor, honnan és hogyan költözik az emberi testbe; hová lesz a testből való kiszabadulása után az agyvelőtől megválva; miképen folytatja szellemi működését, tartja meg öntudatát,

emlékezetét, akaratát stb. – mindaddig (végzi be a materialismus) az anyagtól lényegileg különböző, önálló szellem-lénynek felvétele alaptalan felvevésnek tekintendő.

β. Spiritualismus.

63. §.

Sarkalatosan ellentett álláspontot foglal a spiritualismus. Eszerint az emberi lélek az anyagtól s így az agyvelőtől is lényegileg különböző, anyagtalan és egyszerű erő vagyis szellem-lény; mely az agyvelőt csak mint orgánumot használja fel nyilvánulatainak eszközésére, s bár a testtel összekötve van, tőle független és önálló léttel is bír – tehát a test vagy agyvelő enyésztevel is fennmarad.

Nevezetesebb érvek a következők: 1. A lelki működések, a gondolkodás, érzés és akarás egyáltalán nem értelmezhetők, hacsak nem veszünk fel egy önálló szellemi erőt, mely eme működéseket eszközölje. Mert *a)* a gondolkodás tisztán anyagtalan működés lévén az agyvelő fiziologiai funkciójának eredményeként nem tekinthető. Az tényadat, hogy az ember az érzékfelettit, szellemit is megismeri; már ha a gondolkodás pusztán organicus, anyagi működés lenne, úgy ismereteink is csak ilyen természetűek – érzékiek – lehetnének. Továbbá, az ember gondolkodásában még az anyagi dolgokban is képes az eszmeit, a lényegest s az okot keresni és felismerni; mi teljes lehetetlen lenne, ha az ember nem bírna az anyagtól különböző, felsőbb erővel vagyis önálló szellemmel. Végre *a,* gondolkodás egészen egyszerű működés; mint ilyen az anyag funkciójának egyáltalán nem tekinthető, *β)* Az emberi érzelmek, vágyak, indulaiok s általán kedélymozgalmak szintén egy független szellemi lélek fölvételét kö-

vetélik. Vannak érzelmeink és indulataink, szenvedélyeink, melyek nem érzéki természetűek, hanem tisztán szellemi jellegűek, amelyeknek az állatoknál még csak nyoma sem észlelhető. Kedélyi állapotok, melyek eszmei dolgokra vonatkoznak, milyenek az Isteneszmé, erkölcsiség, jog, vallás eszméi. Már ilyen érzelmek nem támadhatnának bennünk, ha az érzőtehetség tisztán érzéki jellegű lenne – mert csak szellemi erő hozhat létre szellemi érzeteket. Mely esetben a léleknek is szükségkép szellemnek kell lennie, γ) Emellett szól a szabadakarat is, mely sokszor épen ellentétben van az érzéki vágyakkal, mi nem gondolható, ha magasabb szellemi tehetségnek nem tekintetik.

2. Hogy öntudattal bírunk – mondják a spiritualisták – már e tény kétségbevonhatlan bizonyítéka a lélek anyagtalanságának és egyszerűségének. Öntudatra t. i. úgy jutunk, hogy gondolkodásunkban magunkra reflectálunk, miáltal a gondolkodás magára a gondolkodásra irányul s a működő alanyra, mely azt létrehozza. Ilyen magunkra való reflexió – az Énnek az Énre való reflectálása – azonban nem gondolható, ha a lélek tisztán anyagi lény, s a gondolkodás pusztán az agyvelő funkciója. Mert az anyagi funkció csak olyan hatást célhozhat, mely kívül fekszik, de önmagára nem reflectálhat.

3. A személy-azonság tudata, mely szerint tudjuk, hogy állandóan ugyanazok vagyunk, kik voltunk, hogy személyiségünkben lényegileg a legkisebb változás sem történt: szintén a lélek szellemisége mellett bizonyít. Az ugyanis physiologiai tény, hogy testünk folytonos anyagi változásokon megy keresztül, tehát alkrészeit tekintve nem az, ami volt: ha tehát csak anyagi lények lennénk – mint a materialismus állítja – úgy személyi azonságról szó sem lehetne. Midőn e személyi azonság alapját csak egy a testen kívül eső, attól lényegben különböző magasabb elvben bírhatja, mely állagi átváltozásra nem képes, hanem min-

dig ugyanaz: kétségtelen, hogy az emberi lélek – mint alapja a személyi azonságnak – szükségképszellemi lény.

4. Az embernek lényeges előnye a többi állatok felett, úgy tökéletesedhetése is erősbizonyíték a lélek anyagtalansága mellett, *a)* Az ember erkölcs-vallási lény, amennyiben kiolthatlan hajlammal bír az erkölcsi és vallási eszmék megvalósítása iránt. Már e hajlam léte alapot feltételez, mely csak abban állhat, hogy az ember lényege egészen más mint az állaté. – De ez csak az esetben vehető fel, ha az emberi lelket anyagtalannak, tiszta szellemnek tekintjük, miáltal az állattól ne csak fokozatra nézve – graduell – hanem valóban, lényegileg különbözzék. Az emberben tényleg meglevő erkölcsi és vallási hajlam tehát szükségkép a lélek szellemiségére utal. *β)* Az ember lelki tehetségére nézve tökéletesedhető lény – mely sajátja ujlag lényeges különbséget tüntet fel az állat és ember között. Az állatok ösztönszerű cselekvéseikben a lelki életnek ma is ugyanazon nyilvánulatait mutatják, melyeket évszázadok előtt; míg az ember azóta a tökélynek jóval magasabb fokára emelkedett. Mi amellett bizonyít, hogy az emberi lélek nemcsak potentialiter különbözik az állati lélektől, de lényegileg – s mint ilyen magasabb szellemi erő. *γ)* Nagy előnye az embernek az állat felett még a beszéd vagy nyelv is, mint amely kizárólagos sajátja az embernek. Már ily lényeges előny csak azon föltét mellett gondolható, ha az ember lényegileg különbözik az állattól mi ismét csak az emberi lélek anyagtalansága és szellemisége mellett vehető fel. Következésképp a beszéd is a lélek anyagtalanságára utal.

5. Ellenvethetni: *a)* hogy a léleknek sokoldalú függése a testtől, a szerves élet-folyamnak befolyása a lelki állapotokra oly mérvben, hogy ezek megakaszthatják, sőt teljesen megsemmisíthetik a lelki működéseket, határozottan arra mutat, hogy a szellemi működés az agyvelő

funkciója. Azonban emez érv elveszti erejét – mondja a spiritualismus – ha meggondoljuk, hogy a lények egymástól való függése még nem jogosít fel azok egymeműségének felvételére. Az agyvelő szerve a léleknek – az tehát csak természetes, hogy a lélek nem működhetik akadálytalanul, ha szerve megromlott vagy megsértetett; ebből azonban épen nem következtethetni, hogy a lélek nem önálló egyed – szellem, hanem az agyvelő funkciója, Amint nincs följosítva az ember a látás-tehetséget a külső világosságban keresni, azért, mert a fény feltétele és eszköze a látásnak; ép oly kevéssé jogosult a lelki működéseket az agyvelő funkciójának tulajdonítani azért, mert az idegek s az agyvelő közreműködnek a lélek nyilvánulatainál. *β)* Azt is felhozhatni, hogy az öntudatnak megszűnése alváskor, vagy ájulás, idegbetegségek alkalmával kétségbevonhatlanul amellet bizonyít, hogy a lélek önmagában nem gondolkodhatik s öntudattal sem bírhat – tehát az egész lelki-élet csak az anyag nyilvánulata. De erre nézve megjegyzendő, hogy mindezen esetekben csak annyit tapasztalhatni, hogy a külső érzékek és ezek idegei nem tevékenyek; miből azonban éjjen nem következik az öntudat teljes megszűnése, ellenkezőleg az álom, s azon tehetősége a léleknek, hogy bármely órában képes felébredni az ember, azt tanúsítja, hogy még a legmélyebb alváskor is bír az ember (habár homályos) öntudattal. Egyébként az u. n. öntudatlanság is kimagyarázható olyképen, hogy ilyenkor az idegek megszűnván a külvilági behatásokat a lélek elé terjeszteni – hiányzik azon feltétel, mely által a lélek magára reflectálhatna, s így jó létre az öntudatlanság. *γ)* A lelki életnek parallel kifejlődése a testi szervezet s különösen az agyvelő fejlődésével is azt látszik bizonyítani, hogy a lelki működések csakugyan nem egyebek az agyvelő funkciójánál; de csakis látszik – mondják a spiritualisták – mert midőn e parallel kifejlődés nem tapasztalható

talható m i n d e n esetben kétségtelen, hogy abból a test és lélek azonságára nem lehet következtetni; ha a test és lélek lényegben egyek, úgy egyetlen esetben sem lehetne közöttük éles ellentét, mi pedig nem egy esetben észlelhető. Átalában: mindaddig – végzi be a spiritualismus – míg nem sikerül a materialismusnak kimutatni, hogyan keletkezik a gondolat, támad az öntudat az agyvelő pusztá funkciója folytán – kétségtelennek kell tekinteni, hogy az emberi lélek, mint a lelki működések állandó és változatlan alánya, a n y a g t a l a n szellem-lény.

64. §.

Mondottakban szemközt állítván az ellentétes materialisticai és spiritualisticai rendszerek legfőbb érveit és tételeit, önkénytelenül is az a kérdés merül fel: melyike az ismertett rendszereknek felel meg a tudományos megoldás igényeinek, s mutatja be kihozott eredményeit kétségbe vonhatlanul igazak gyanánt? Vagyis: a materialismus oldja-e meg teljesen kielégítőleg a lélek lényegére vonatkozó kérdést, vagy a vele ellentett spiritualismus?

Elfogulatlan bírálát alá véve a felhozottakat, mi úgy találjuk – hogy egyik sem; ismereteink jelen állásában, amint a materialismus nem tud számot adni arról, hogy miképen történik a gondolatok keletkezése az agyvelőben, ép oly kevéssé van megfejtve e kérdés a spiritualismus azon feltevése által, hogy egy önálló, független szellem-lény viszi véghez az összes lelki működéseket: a „hogyan,” „miként” e feltevésével sincs beláthatólag megmagyarázva. A tudomány mai álláspontján még nem jutott el – e kérdést illetőleg – azon ponthoz, melynél máj- minden felmerülhető nehézséget egész határozottsággal és biztonsággal meg tudna fejteni – tehát szigorú tudományos rendszerrel kimutatná, hogy miben áll a lélek lényege.

Mire nézve a metaphysicának e kérdésre nézve nem is lehet egyéb feladata, mint azon utat jelezni ki, melyen a megoldás – ha mégis eszközölhető lenne – legbiztosabban elérhető. Hogy ez ut nem a tapasztalati tényeket minden számításon kívül hagyó, egyoldalú s üres syllogizálás, hanem az anatómia, chemia és physiologia által kétségteleneknek bizonyított adatok felhasználása és ezekből való következtetés, az kétségtelen, ha [meggondoljuk, mily tévedésekre szolgáltathat alkalmat az önkényes gondolatfűzés, s mennyire nélkülözhetlen alapja összes ismereteinknek a tények szorgalmas megfigyelése, a tapasztalás.

2. A lélek szabadsága.

65. §.

Már a tapasztalati lélektanban kifejtett, hogy az emberi lélek oly tehetséggel is bír, mely által a gondolkodás és érzés folytán benne felkeltett megilletődés következtében kiható cselekvésre is képesítettik. A léleknek ezen tehetsége a k a r a t n a k neveztetik. – Nyilvánulatai- és sajátosságairól – amennyiben t. i. ezek tapasztalás alá esnek – a tapasztalati lélektanban volt szó, itt a metaphysicában azon kérdéssel kell foglalkozni: miben áll az akarat lényege, szabadsága?

Emberi akarat alatt, a szó metaphysicai értelmében, az emberi tetterő értendő, a léleknek azon tehetsége, mely által tesz, cselekvéseket visz véghez és létét külsőleg és belsőleg érvényesíti. Szabadság alatt pedig a léleknek vagy akaratnak azon képessége, melynél fogva önkényileg, saját tetszése szerint választott indok folytán – szabadon határozza el magát cselekvésre, úgy hogy kényszernek helye ne lehessen. Kérdés: bír-e az akarat ilyenén szabadság-

gal? Mely kérdést tárgyalandók minden más előtt a d e t e r m i n i s m u s és i n d e t e r m i n i s m u s ellentétes el-
méleteit kell ismertetnünk.

66. §.

Determinismus.

A determinismus alapgondolata, hogy az akarat nem bír szabadsággal, hanem mindenkor bizonyos indok tehát kényszerítés által határoztatik el cselekvésre, anélkül hogy önelhatározással bírna.

Tagadni nem lehet – mondják a deterministák – hogy a népek tettei hajlamaik és jellemök egyenes kifolyása; hogy pedig hajlamaikat és jellemöket az őket környező természetből merítik: példákkal bizonyíthatni be. Így utazók, kiknek alkalmuk volt a föld különböző helyein megjelenni s a népéletet tanulmányozni, egyezőleg állítják, hogy a különböző népek jellemében, szokásaiban és hajlamaiban kétségtelenül felismerhetni a természetet, mely őket környezi; a talajt, honnan élelmöket vesznek, az éghajlatot, mely alatt élnek. Desor szerint az amerikai indus törzsökök történelme, szokásai sőt egész lényök könnyen visszavezethető az általok lakott föld minőségére. Az amerikaiit száraz testalkat, hosszú nyak jellemzi és félreismerhetlen jellemének nyugtalan, izgatott vonása. Az angol egész lényében visszatükrözi magát hazája ködös, homályos éghajlata. Kelet regényes gondolat-köre szoros összefüggésben áll az ottani természet gazdagságával – míg messze északon csak törpe bokrok és nyomorék fák tenyésznek, s kis növéssű, magasabb műveltségre képtelen emberfaj. Atalán ismeretes, hogy csak a mérsékelt földöv alatt, a hol az ellentétek mintegy kiegyenlítik egymást, juthat el az ember magasabb szellemi műveltségre. – Galton szerint a délafrikai néptörzsek jelleme és természeti sajátságai összefügg-

nek az általok lakott földterületek alakjával, földje- és növényzetével. A csupán apróbb bozóttal fődött belföldi fenlapály okon a törpékhez hasonló busmanok; a nyíltabb, hegyekkel hullámzó tereken a független d a m m arák; a gazdag termő síkokon a jóval czivilizáltabb és előrehaladtabb o v á m p o k tartózkodnak.

S ez így áll nemcsak a népek- de az egyes emberre nézve is. Az egyes ember is mind természeti, mind erkölcsi tulajdonait tekintve összege a külső és belső természethatásoknak; tetteinek minden mozzanata ezekről függ? mint amelyek legszorosabb vonatkozásban állanak szellemi egyéniségével. Ámde ezen szellemi egyéniség, mely oly hatalmas befolyást gyakorol az emberre, mely minden esetben oly határozott erővel intézi cselekvéseit, hogy csak igen csekély kör marad fenn a szabad elhatározásra – mi egyéb mint a testi és szellemi képességek szükséges összege, kifejtve nevelés, példa, életállás, nemzetiség, égal s egyéb viszonyok által?

Valamint a növény nagysága, alakja azon földtől függ, melyben gyökeret ver; valamint az állat aszerint lesz nagygyá vagy kicsinyé, szeliddé vagy vaddá, amint más és más körülmények szerint növekedett fel; valamint a belféreg is különböző alakot nyer aszerint, amint egyik vagy másik állat belsejébe kerül: épen így áll a dolog az emberre nézve is. Az ember sem egyéb – testileg, szellemileg – mint az ily külső körülmények, hatások és esetlegék productuma; mire nézve, nem is fejlődhetik azon szellemileg független s szabad önelhatározással bíró lényé, amilyennek a spiritualisták vagyindeterministák tartják. Az egész természet – mondja Spinoza – nem egyéb mint egy örök oklánczolat, melyben minden egyes jelenet valamely külső oknak eredménye s egyéb dolgoktól – melyek szintéli részei emez oklánczolatnak – függ és van elhatározva, Az ember is csak része az okság által

összetartott láneznak, s z a b a d a k a r a t a, pusztá képelem, csalódás, a nem-ismert okokra épített következtetés.

Szabad akarat – mond Moleschott – mely független lenne azon befolyások összegétől, melyek minden egyes pillanatban elhatározólag hatnak az emberre s a leghatalmasabb elé is korlátokat tűznek, nem létezik. Ily értelemben nyilatkozik Buckle is az angol művelődés történelmének kitűnő írója – *Geschichte der Civilisation in England* von H. Th. Buckle, übersetzt von Arnold Ruge – a szabad akaratról; tényekre hivatkozván arra nézve, hogy el kell vetnünk mind a szabad akarat indeterministiai mind a jelenetek előre meghatározott rendjének theologiai tanát, s azon tételt állapítani meg, melyhez képest az emberek tetteire csupán a múlt gyakorol elhatározó befolyást, minélfogva az egyformaság bélyegét viselik magukon, vagyis egyenlő körülmények között teljesen egyenlő eredményt mutatnak. A szabad akaratról szóló egész tan – úgymond Buckle – tulajdonképen azon tételen alapul, hogy az emberi öntudat a legfelsőbb valami az emberben. Mindenki érzi és tudja – szokták felhozni – hogy ő szabad lény és semmiféle okoskodással sem lehet elvitatni tőlünk az öntudatot, hogy szabad akaratunk van. Ámde emez ellenvetés elveszti egész erejét, ha tekintetbe vétetik, hogy ezen legfelsőbb valami létezése két feltételtől függ, melyek egyike: létezik-e valóban az az öntudatnak nevezett független tehetség, ha igaz volna is, soha be nem lőn bizonyítva; a másika pedig: váljon elhatározásai csalhatlanok-e – kétségtelenül nem igaz. Ugyanis elvitázhatlan történelmi tény az, hogy mindazon nagy lépcsőzetek, melyekre az emberi nem a művelődés útján lassan eljutott, a szellem bizonyos sajátosságai vagy meggyőződésesei által tűnnek ki, melyek az illető kor vallására, bölcsölete- és erkölcsöre rányomták bé-

lyegöket. Ezen meggyöződés bizonyos időszakban a hit, másban a gúny tárgyai voltak, s a maga idejében mind-egyik annyira össze volt forrva az ember szellemével s oly részét képezte az öntudatnak, mint napjainkban ama fogalom, melyet szabad akaratnak nevezünk. Az lehetetlen, hogy az öntudatnak mindezen szüleményei igazak lettek volna ... legalább a mindennapi élet jelenségeiből más tanulságot merithetünk.

Nem vagyunk-e az élet némely körülményei között bizonyos dolgok – phantomok – öntudói? már pedig általános meggyöződés, hogy ilyesek nem léteznek. Tehát az öntudat, mint független tehetség létezésének bizonytalansága, úgy azon ellentmondás, mely nyilvánulatai között mutatkozik – elégséges okok arra nézve, hogy mindenki meggyöződjék, miként a metaphysica azon közönséges módszer által, melylyel az egyéni szellemet vizsgálja, soha sem fog a tudomány rangjára emelkedni; ellenkezőleg csak a történelemből levont törvények alkalmazása által fog előbbrehaladhatni. – Statisticai adatok bizonyítják, hogy az emberek jó és rossz cselekvései között oly forma kölcsönösség uralkodik, mely szerint az egyiknek erősödése a másiknak viszonyos gyöngülését vonja maga után, miből azon következtetésre kény szerülünk, hogy ezen kölcsönösség messze terjedő, általános s az egész társadalomra gyakorolt hatás által bizonyos eredményeket származtató okok következménye, minden tekintet nélkül az egyesek önelhatározására.

67. §.

Indeterminismus.

A determinismussal ellentétben az indeterminismus alap-gondolata, hogy a lélek vagy akarat menten minden belső vagy külső kényszerítéstől, teljesen függetlenül s szabadon határozza el magát cselekvésre.

Kétségtelen lélektani adatok bizonyítják – mondják az indeterministák – hogy az ember mint eszes lény szabad önelhatározással bír. Ilyen tények: hogy az akarati elhatározást megelőzőleg az indokok felett tanakodunk – mi szükségtelen, ha nincs szabad önelhatározás hogy midőn ellen-okok kerülnek elő, pl. a szellemi célok az anyagi érdekekkel, az egyetemes és általános cél az önérdékkel, a kötelesség intő szava az érzéki vágyakkal jönek ellentétbe: csak hosszas küzdelmek után határozzuk el magunkat a cselekvésre, mi nem érthető, ha cselekvésünk belső vagy külső kénytelenségből foly; s hogy végre az elhatározást érzelmek kísérik és pedig igazoló és megnyugtató, vagy kárhóztató és gyötrő érzelmek aszerint, amint vagy az ész szavára hallgattunk, vagy ész-ellenes indokoknak engedünk – mi meg nem magyarázható pszichologiai tünetny, ha az akaratot nem tartjuk szabadnak. Atalában: midőn kétségtelen, hogy az ember szellemi lény, tehát olyan létkörben honol, melyben szabadság uralg, valamint ezt szellemi élete, tudományi, művészeti és társadalmi előhaladása bizonyítja: ugy azt is kétségtelennek kell tartani hogy az akarat valóban bír szabad önelhatározással.

Ellenvethetni ugyan, hogy a szabadságot kényszerítés gátolja; de ez ellenvetés könnyen megczáfolható. Ugyanis kétféle kényszerítést kell megkülönböztetni: külső kényszert, mely külső okok által eszközöltetik, és belsőt vagy szellemit, mely szellemi indokok kifolyása, milyenek: az ellenkező javaslatok, ígéretetek, fenyegetések, szokás, nevelés. – Hogy a külső kényszer nem rontja le az akarati szabadságot, az önelhatározási képességet onnan tűnik ki, hogy az akarati»elhatározás szellemi és olynemű belső valami, melyhez külső erőszak nem férhet. Ami pedig a szellemi vagy belső kényszerletti: a fenyegetés, ígélet s hasonló indokok képesek ugyan elhatározásunknak más irányt adni: de mindennek daczára menten marad az ön-

elhatározási hatalom, melynél fogva, ha akarjuk, amaz indokoknak is ellenállhatunk.

Vagy azt is felhozhatni, hogy az öntudat: hogy szabadok vagyunk, pusztán csalódás s onnan származik, hogy nem ismerjük az okokat, melyek cselekvésre vagy elhatározásra kényszerítenek. De ez ellenvetés is elveszti erejét, ha szem elől nem tévesztjük, hogy a tényadat, mely szerint az akarat szabad önelhatározással bír, az öntudat kétségtelen, szembetűnő tényadata, melynek valóságát éppen ez oknál fogva semmiféle érveléssel sem lehet elvitatni.

Továbbá: az akarat indoktól függ – mondhatják a deterministák – melyet az ész szolgáltat; tehát az akarat belső kénytelenségnek hódol. Csakhogy erre nézve megjegyzendő, hogy az indok csak élesztésül szolgál az akaratnak, elhatározását nem kénytelenítheti, mert azért az akarat bármely indoknak ellene állhat. Az indok csak úgy lesz eldöntő okká ha az akarat ilyenül elfogadja.

Amint végre azon ellenvetés sem dönti meg az akarat szabadságát, mely szerint a leghatályosabb indok mindenkor eldöntő-ok, mire nézve az elhatározást nem az akarat hatalma, hanem az indok ereje dönti el. Mert itt azt válaszolhatni, hogy az indok hatályosságát is az akarat határozza meg. Az ember sok esetben a magában véve legcsekélyebb indoknak legnagyobb érvényt tulajdoníthat s eszerint határozhatja el magát cselekvésbe. Avagy nem cselekszik-e az ember sok esetben legjobb meggyőződése ellen is? Sok esetben ok helyett az akarat a főindok – pro ratione voluntas. – Mindez amellet bizonyít – végzi be az indeterminismus – hogy az akaratnak csakugyan van ereje menten minden kényszerítéstől, függetlenül és szabadon határozni el magát cselekvésre,

68. §.

Ezek a determinizmus és indeterminizmus főbb érvei és tételei; miket figyelembe véve szembevetendő, hogy míg a determinizmus a materialisticus rendszer kifolyása; az indeterminizmus a spiritualizmus természetes corollariuma gyanánt tekintendő. A determinizmus azon alapon tagadja az akarati szabadságot, hogy a szellemi működés nem egyéb mint anyagi functio – az agyvelő functiója, mely lel tevés mellett természetesen nem is lehet szó szabadságról; inig az indeterminizmus azon feltevésre építi az akarati szabadságra vonatkozó következtetéseit, hogy a lélek független szellemi lény, s mint ilyen nincsen alávetve a külső kénytelenségnek.

Nézetünk szerint, amint az akarat véges, korlátolt és függő – ilyen a szabadság is. Indok nélkül nem határozhatja el magát cselekvésre az ember, mi kétségtelenül arra, mutat, hogy absolut szabadságról szó sem lehet, hogy a népek és egyes emberek tettei nem egy határokat nem ismerő belső akaraterő következményei, de külső körülmények és a természeti szükségesség törvényei által szabályoztatnak. Nem tagadhatni, hogy szoktatás, nevelés, természeti hajlamok stb. befolyanak az emberek cselekvéseire s nem kis mérvben irányozzák az akarati tetterőt. Mire nézve szabadságunk csak abban áll, hogy cselekvés előtt a felmerülő indokok feleit tanakodunk, azok:il. szemközt állítjuk, s közülök valamelyiket a külső és lirlső természet-hatásokhoz képest eldöntő-okká teszszük, mely szerint cselekedjünk.

3. A test és lélek összeköttetése.

69. §.

Azon tapasztalati tény, hogy az ember testből és lélekből álló olyan szerves egész, hol a test és lélek a legszorosabban összefüggnek, elannyira, hogy egymás állapotaira lényeges befolyást gyakorolnak; nemkülönböztetett, s melynél fogva a bölcsesek nagy része a lelket a testtől lényegileg különböző szellemi lénynek tartotta: már eleve alkalmat szolgáltatott azon kérdésre: mi módon lenne megmagyarázható a test és lélek oly szoros egyesülése az emberben, ha a test és lélek csakugyan sarkalatosán ellentettek? E kérdést tárgyalandók, mert önkényt következik, hogy a különböző alapnézethez vagy állásponthez képest a lélek lényegét illetően, a megoldás is más és más lesz, a különböző rendszerek elméleteit kell áttekintenünk. Ezek: a monistikai alapon a kifejlődési elmélet – *systema evolutionis*, – s Leibnitz elmélete – *systema harmoniæ præstabilitæ*. – Dualisticus alapon: a természetes hatás nézete – *systema influxus physici*, – s az alkalmi okok felvétele – *hypothesis causarum occasionalium*.

70. §.

A kifejlődési elmélet.

A kifejlődési elmélet azon feltevésből indulva ki, hogy a lélek és test lényegben nem különböző dolgok, mert a lélek nem szellemi lény, hanem csak az anyag magasabb fejlődése: a test és lélek közti szoros összeköttetést egyszerűen úgy oldja meg, hogy egy-ugyanazon erő az, mely a testet szervezi, tehát a tenyésztő rendszerekben vért ké-

szít, az állati rendszernél az izmokat és idegeket mozgásba hozza, az érző rendszernél érez – s az agyvelőben gondolkodik.

Tehát nem is kerülhet kérdés alá: hogyan kötvék össze a test és lélek? mi módon hat a test a lélekre s viszont a lélek a testre? midőn kétségtelen, hogy a lelki működések nem egy önálló s az anyagtól független s lényegileg különböző szellem-lény működései, hanem az agyvelő funkciói. így a materialismus. – Ami pedig a pantheismust illeti, mely kiváltképen Spinoza és – mint logikai pantheismus – Hegel bölceletében lett kifejtve és megállapítva; eszerint is a szellem és anyag azonsága szolgál a megoldás alapjául. Spinoza szerint a gondolkodás és kiterjedés, a szellem és anyag ezen adtributumai bár különböző dolgok, de mert egy-ugyanazon substantia különböző adtributumai – azonosak is. Mint ilyenek – működésök egyesült; azaz nincs kiterjedt létezés (anyag), mely elkülönítetten a gondolkodó természettől egy test világot alkotva; s nincs gondolkodás (szellem), mely elváltán az anyag-világtól egy szellem-világot tenne; hanem a kiterjedt létezés együtt jár a gondolással – a szellem nincs anyag nélkül. Mire nézve Spinoza rendszerében sem okoz nehézséget a test és lélek összeköttetésének kérdése, miután lényegileg egy éknek gondoltatnak. – Hegelnél a szellem az összkifejlés tetőpontja, mely három fokozaton éri el fejlődhetése tetőpontját; és pedig a) a legalsó fokozaton, mint a természettel még legszorosabb összeköttetésben álló természeti lélek nyilváníul, mint egyszerit gyök, melyben minden alakja a szellemnek elrejtve létez. Mint éltető elv, mely nem kívülről ültettetik a testbe, hanem fokozatosan fejlík ki az anyagból, úgy hogy ez elmélet értelmében a lélek anyagisága- vagy anyagtalanságára vonatkozó kérdés helyes értelemmel sem biv, miután az anyagi és anyagtalan

között nincs minőségi – kvantitativ – lényeges, hanem csak mennyiségi fokozati különbség; a szellem felsőbb fokú anyag. E természeti lélekből fejlődik ki, b) a második fokozaton a tudatos szellem és c) harmadik fokon az öntudatos szellem. Láthatni, hogy Hegel is a kifejlődési elmélet szerint oldja meg a test és lélek összeköttetésére vonatkozó kérdést.

71. §.

Leibnitz elmélete.

Leibnitz spiritualisticus alapon állította fel elméletét. Alap gondolata, hogy az összes természeti létezők egyszerű substantiákból vagyis monasokból, melyeket mint tevékeny erőket kell gondolni, állanak. Anyag nem létezik, hanem az, amit anyagnak gondolunk, nem egyéb mint a monasokba eleve beoltott *vis resistendi* eredménye; minden monasnak van áthatlansági ereje (*matéria prima*), melynek kifolyása a kiterjedés, vagyis az, hogy a monasok, mint testi dolgok jelenkeznek (*matéria secunda*). Az ember is ilyen monasokból vagyis egyszerű substantiákból összetett lény, hol tehát nem az egymástól lényegileg különböző test és lélek képezik az alkrészeket, hanem a lényegben azonos, s csak fejlettségre nézve különböző monasok. – Ezen monasokat Isten, az ősmonas már eredetileg úgy teremté, hogy egymással a legjobb és czélszerűbb összeköttetésben álljanak, midőn mindegyikbe oly törvényeket oltott, melyek szerint a legtökéletesebb összhangzatnak kell létrejönnie. Ez az alapja a testi és lelki állapotok közötti tökéletes összhangzatnak is. A test és lélek között nincsen valóságos (reális) összeköttetés vagy kölcsönhatás, melyhez képest talán a lélek valóban (realiter) hatna a testre és viszont; hanem az észlelhető összhangzat úgy értelmezendő, hogy Isten eleve oly tör-

vényeket öltött testet és lelket képező monasokba, melyek szerint szükségkép a legszebb összhangzatnak kell előállania.

Hasonlatot is hoz fel, hogy elméletét jobban megvilágosítsa. Hogy két óra – úgymond – állandóan együtt járjon, háromféle módon eszközölhető, t. i. vagy össze van kötve mindkettő gépezete olyképen, hogy az egyik mutatója magával vonja a másikat is (ez physical hatás); vagy valaki folytonosan összeegyezteti egyiket a másikkal (occasionalismus); vagy végre oly tökéletes szerkezettel van mindkettő' eredetileg ellátva, hogy állandóan összeegyezzenek (harmónia praestabilita). Leibnitz ez utolsó nézetet tartja egyedül Istenhez méltónak, s a test és lélek közötti kölcsönhatás vagy látszó összeköttetés értelmezésére elégségesnek.

72. §.

A természetes egymás-hatás elmélete.

Ezen elmélet dualisticus alapon törekszik megoldani a test és lélek összeköttetésének kérdését. Azon alapon dologat véve fel kiindulási-pontul, hogy a test és lélek lényegben különböző, sőt egymással sarkalatosan ellentett dolgok, állítják fel e nézet [pártolói elméletöket. A testen és szellemen kívül – úgymondanak – van még az emberben egy érzéki lélekerő is, különböző a szellemi vagy eszes lélektől. E lélek az érzetek és képzeletek tehetsége, s tűz- és levegőből álló substantia, melynek székhelye a sziv, honnan az agyvelőhöz felhatva az öt érzék működését eszközli. ^Továbbá létrehozza a képzelmet egyikében az agy-üregeknek; míg végre az eszes lélekre hatván, közli ezzel az érzéki benyomások képeit s így közvetíti-a testi és lelki életet. Eredetét illetőleg ez elmélet az aristotelesi iskola rendszerében bírja első gyökerét?

teljesebb kifejtése a középkori philosophiában eszközöltetett. Különösen St. Victor Hugó, Nagy Albert említhetők fel e tekintetben. Az elsőnek de an ima című munkájában található a fentebbi elmélet. Az utóbbi szerint pedig a test és lélek egyesülésének eszköze az, ami legtökéletlenebb a lélekben s legtökéletesebb a testben – egy finom tűz-anyagii szellem; s ez viszi meg az érzéki szervek által felvett alakokat az öntudathoz s eszközli a test és lélek egymásra-hatását.

73. §.

Az alkalmi okok felvétele.

Hasonló – dualisticus – álláspont szolgált kiindulási-pontul s alapul az occasionalismusnak is, mely Geulinx bölcseletében alapított meg. Midőn ugyanis a Des Cartes által felvett abstract dualismus alapján, mely szerint a test és lélek sarkalatosán ellentett substantiáknak tekintettek, nem lehetett ezeknek egyesülését az emberben ellentmondás nélkül természetes úton és okokból kimagyarázni: Geulinx azon nézetet vette fel, hogy a test és lélek között nincs valóságos, természetes összeköttetés, s ha valami változás történik a testben vagy a lélekben a lélek illetőleg a test által, e változásra nézve egyik sem lehet causa efficiens, hanem csak causa occasionalis. Tehát a test állapotait nem lehet a lélekre mint okra visszavezetni és viszont; hanem a dolog úgy áll, hogy, midőn pl. az én testi szervemben valami behatás keletkezik, ez alkalmossal a lélekben is megfelelő érzés hozatik létre; viszont az akarat nyilatkozásánál megfelelő mozgás keletkezik testi szerveimben. És e közvetítést Isten eszközli; Isten az – úgymond Geulinx – ki a test állapotainak alkalmával megfelelő lelki állapotokat és viszont, hoz létre; a testet a lélekkel összeköti. M a l e b r a n c h e is ezen ala-

pon állítja fel elméletét; szerinte sem lehet a test vagy a, szellem causa efficiens, hanem csak egyetlen igaz okság létezik, az Isten. A test és lélek között nincsen olyan valódi összeköttetés, melynél fogva a test – általán a külvilág – hatna a lélekre vagy viszont, e hatást Isten eszközli s mi a dolgokról is csak azáltal bírunk ismerettel, hogy azok képzeiteit Istenben szemléljük. Ez az egyedül lehető álláspont a dolgok megismerhetésére.

74. §.

Mindezeket összefoglalva, midőn szembetűnő, hogy ez elméletek a lélek lényegére vonatkozó rendszerek alapján állítottak fel; könnyű belátni, hogy az ama rendszerek ismertetésénél felemlített megjegyzések emez elméletekre vonatkozólag is érvényesek.

Kétségtelen, hogy mindaddig, míg a lélek mibenléte felett, tudományilag minden tekintetben igazolható s megcáfolhatlan tudást nem alapít az ész, e kérdés is függő kérdést fog képezni a tudományban. – Az nyilvánvaló hogy minél élesebb ellentétbe helyezi valamely systema a testet a lélekkel, annál nagyobb nehézségek merülnek fel a megoldásnál, mint ezt az abstract dualismus példája bizonyítja; s viszont minél inkább kiegyenlítettik az ellentét, annál egyszerűbben eszközölhető a megoldás is. Az ismertett elméletek egyike sem képez minden tekintetben teljes s további kifejtést nem igénylő megoldást, mert vagy merőben téves az alap, melyen fel állítottak; vagy még bővebb kifejtést és megalapítást követel.

4. A lélek eredete vagy származása.

75. §.

A különféle rendszerekhez képest, melyek a lélek lényegére, mibenlétére vonatkozólag felállítottak, a lélek

eredetétre vagy származására nézve is különféle nézetekkel találkozhatni. Nevezetesebbek: a generatianismus, creatianismus s a természetes kifejlődési elmélet.

76. §.

A generatianismus alap gondolata, hogy a gyermeki lélek nemzés által származik; és pedig vagy kiöülés – emanatio – által a szülők lelkéből; vagy a szülők által eszközölt másodlagos teremtés által – per creationem secundariam. – Az első nézet az emanatismusban, az utóbbi az u. n. traducianismusban lett megalapítva. Mindkettő képtelen s tudományilag igazoliatlan álláspont.

Elterjedtebb – különösen vallási alapon – a creatianismus, mely a lélek származását Isten közvetlen terem tő-erejére vezeti vissza. Csak e nézet felel meg – mondják a creatianismus pártolói – úgy a lélek természetének, mint végcéljának. A lélek egyszerű, szellemi lény, eredete tehát helyesen más módon nem értelmezhető, mint teremtés folytán; miután természetes létesülés által egyszerű állag nem keletkezhetik. Azután: a lélekvégcélja az Istennel való egyesülés, az Istenség; csak természetes tehát hogy eredete is Istenre vezettség vissza ez elv szerint: qualis est finis, tale oportet esse principium.

Csak az a kérdés: mikor teremtettek az egyes lelkek Istentől? melyre nézve ismét kétféle vélet létez; a praexistentianismus s a tiszta creatianismus u. s. Az első szerint az emberi lelkek összesen már a testtel való összeköttetésök előtt léteztek s csak az idők folyamában egyesítették a testtel, mintegy büntetésül a testen kívüli állapotban elkövetett bűnért. Míg a második nézet következő két pontban foglalja össze tételeit: a) hogy az emberi lelkek nemcsak közvetlenül Isten által teremtettek,

hanem a nemzés előtt egyáltalán nem léteztek, s teremtésük Isten részéről a test nemzésétől van feltételezve; b) hogy a lélek azon pillanatban, melyben megteremtett, a testtel is egybekötöttet – tehát Isten által teremtett a testbe.

S hogy csak ezen elmélet helyes – mondja a crea-tianismus – könnyű belátni, ha figyelembe vétetik, hogy a lélek mint a test lényeges éltető-elve Isten által kizárólag azon célra teremtett, hogy a testtel egyesülten ember keletkezzék. Nem a lélek magában – in se – az isteni teremtés célja, hanem az ember; évégett teremtett a lélek az Istentől. Már ha ez így áll, úgy a lélek nem teremtethetett előbb a test származásánál, hanem inkább ebbe bele teremtetnie kellett. Létezhetik ugyan a lélek a test nélkül is, de ezen állapot nem természetes állapota a léleknek, sőt természetén kívüli állapot (praeternaturam). Mindez arra mutat, hogy a léleknek ugyanazon pillanatban, melyben teremtett, a testtel is egybe kellett köttetnie. – Nyilvánvaló, hogy tudományos állásponton ez elmélet is ép oly érthetlen és igazolhatlan, mint a fenébb emiitettek. Önkényes felvevés, melyet tudományilag épen nem lehet bebizonyítani.

Ez állásponton – mint kísérlet szorosan tudományos alapon oldani meg a felvett kérdést – legelfogadot-tabb a természetes-kifejlődési elmélet; mely szerint az ember az összkifejlés folyamában csak épen oly természetes utón származott, mint egyéb természeti létező. Főbb tételei a következők¹⁾.

Tapasztalati szabály, hogy minden szerves lény oly alakban kezdi meg életét, mely egyszerűségében jellemzőleg eltér azon alaktól, melyet későbbi fejleményeiben mutat. (N^sak a makkban rejlő növényt és akifejlett tölgyet;

¹⁾ L. Fajkeletkezés, az embernek helye a természetben és régisége.

a bogarak között a parányi tojást, a pondrót és lepkét kell figyelmes vizsgálat alá venni; e lények egyszerű alakból rendes fejleményi fokozatokon keresztül jutnak ismert alakjaikba. – Az élet magasabb köreiben szövevényesebb a fejleményi rendszer, de minden állat – talán némely alantabbak kivételével – létét mint tojás kezdi meg, azaz oly testtel, mely minden tekintetben hasonló az ismeretes tyúktojáshoz azon kivétellel, hogy nem bír annyi tápanyaggal és oly kemény héjjal; mi oly állatoknál, hol a méhmagzat az anyával szorosabb viszonyban áll, lehetetlen is lenne, mivel a fejledező lénytől elzárná azon tápot, melyet a parányi tojás nem foglal magában, hanem időnkint anyjától nyer. A legeltérőbb állatok tojásai is megegyeznek eredetileg egymással minden lényeges alkatrészben; a tojásszék hasonló felosztásokon és alakulásokon halad keresztül s van fejleményi szaka melyben még avatottnak is nehéz, sőt talán lehetetlen a tojások közül a leendő állatot kiszemelni. Tapaszthatni ezt a gerinczesek fej le menyéiben mind eüütt; a gyík kigyó, hal stb. tojással és ennek rendszeres felosztásával kezdi lételét, s van idő, melyben a gerinczesek méhmagzatai nemcsak külsőleg, de belsőszervezetileg is minden lényeges részben annyira megegyeznek, hogy eltéréseiket a legavatottabb tudósok állításai szerint sem lehet jelentékenynek mondani.

Szabálya a fejleményi rendszernek, hogy minél hasonlóbbak a felnőtt állatok, méhmagzataik annál tovább hasonlítanak egymáshoz. A gyík-, kigyómagzatok tovább megtartják hasonlatosságukat mint a kigyó és madár; az eb és macska tovább mint az eb és erszényes, vagy mint az eb és majom.

Kérdés: alkalmazható-e az alantabb fokú állatok e fejleménye az emberre? vagy talán az ember más úton

kezdi lételét s más törvények szerint folytatja fejletniényét?

A tudomány mai álláspontján már kétségtelen – mondják e nézet védői, – hogy az embernek keletkezése és fejleménye ugyanaz az utánna következő állatokéval; sőt e tekintetben közelebb áll a majomhoz, mint ez az ebhez. Mi tapasztalatilag is igazolható, ha a szükséges összehasonlításokat megteszszük. Vegyük minden más előtt a méhmagzatot.

Az ebnél a tojásnak átmérője $\frac{1}{120}$ – $\frac{1}{50}$ -át képezi a hüvelyknek, az embernél $\frac{1}{125}$ -re számítható. Az embernél a tojás úgy szakad el s úgy vonul kellő helyébe, mint az ebnél, s a fejleménynek jó messze kell haladni, inig az emberi méhmagzat megkülönböztethető az eb-méhmagzattól.

S midőn ez történik, az eb épen azon részekben tér el az embertől, melyekben a majom-méhmagzat még mindig megegyez vele; a majom csak utolsó fokozataiban mutat jelentékeny különbséget az embertől, de e korban a kutyától ép úgy eltér mint az ember. – Továbbá nevezetes azon különbség, mely azon véredények elhelyezésében jelenkezik, melyek mintegy meggyökereznek az anyatestben, hogy ezt a méhmagzattal összekössék. Az embernél és az ebnél a véredények köralakban csatlakoznak az anyatesthez, s csak az a különbség, hogy az ebnél a kör nagyobb mint az embernél s a véredények elrendezése kör-övet képez, míg az embernél gömbölyű lepenyhez hasonlítanak. Itt azonban, hol a kutya eltér az embertől, a majom még mindig hasonlít hozzá. – Mindebből kitűnik, hogy az ember keletkezésében és fejleményi fokozataiban nagyban hasonlít az állatokhoz – míg az összehasonlító boneytan kimutatja, hogy e hasonlatosság a fest-szerkezetben is meglepőleg jelenkezik; hogy az ember testalkatilag ép úgy hasonlít az utánna következő állatok-

hoz, amint ezek hasonlítanak fokonként egymáshoz; eltér tőlük, miként ezek is eltérnek egymástól. – Az emberhez legközelebb áll a chimpanzee és gorilla – lássuk testrészeiket.

Testalkati arányokban az ember és gorilla közt nevezetes eltérések vannak. Az embernél az agyat tartalmazó koponya-ür nagyobb, a testtörzs kisebb, a kar rövidebb, a lábszár hosszabb mint a gorillánál. A gerincoszlop hosszát százza téve, a végtagok arányai körülbelül így állanak a gorillánál: a kar 115, a lábszár 96, a kéz 36, s a láb 41. Az embernemben alantabb fokon álló férfi-váznak arányai: gerincoszlop 100, kar 78, lábszár 110, kéz 26, láb 32; ugyanezen fajból egy nő-váz gerincoszlopa 100, a kar 83, a lábszár 120, a kéz 26, a láb 32. Európai embervázban a gerincoszlop 100, a kar 80, a lábszár 117, a kéz 26 s a láb 35. Eszerint az embernél és gorillánál a lábszár aránylag nem oly eltérő a gerinc hosszától; a gorilla-lábszár valamivel rövidebb, az emberé $\frac{1}{10}$ – $\frac{1}{5}$ részzel hosszabb a gerincnél, a láb és kéz hosszabb a gorillánál, de legnagyobb különbség van a karban, mely a gorillánál hosszabb, mint saját gerincze és jóval rövidebb, mint az emberi gerincz. Ámde ily különbség a gorilla és egyéb majmoknál is észlelhető: így a gerincoszlop hosszát ismét 100-nak véve felnőtt chimpanzeenál a kar 96, a lábszár 90, a kéz 43, a láb 39; tehát a kéz és lábszár jobban eltér az emberi arányoktól, a karkevesébbé, míg a láb körülbelül megegyez a gorillával. Orángnál a lábszár 88, a kar 122; tehát az utóbbi sokkal hosszabb, s az első rövidebb, mint a gorillánál, a láb 52, a kéz 48. – Gibbonnál az arányok még inkább változnak; itt nevezetes, hogy a lábszár $\frac{1}{3}$ hosszabb a gerincoszlopnál, tehát hosszabb mint az embernél a helyett, hogy rövidebb volna. A hylobates-majmok karja annyival hosszabb a gorilla karjánál, amennyi-

vel ez utóbbinak karja hosszabb a emberi karnál; ellenben lábszára annyival hosszabb az emberénél, mennyivel ez utóbbi hosszabb a gorilla lábszáránál. A mandrill mintegy középhelyet foglal, míg az alantabb fokú majmognál pl. az átélésnél a lábszár hosszabb a gerincoszlopnál s a kar hosszabb a lábszáránál. Miből kiviláglik, hogy a gorilla, ha végtagjaiban aránylag eltér is az embertől, de inkább eltér a többi majomtól, következésképpen tekintve a végtagokat az ember és gorilla közti eltérés nem bír oly nyomatékkel, hogy az ember számára egészen külön rendet alapítana.

A gerincoszlop az embernél S betű alakban hajlik meg, miáltal a gerinczrugékonyságot nyer, s egyesjárás alkalmával a mozgások egyenetlenségei nemcsak a gerinczben, hanem a fejben is ke vesbednek. Továbbá az embernek rendesen van 7 nyakcsigolyája, 12 bordás hátcsigolyája s 5 vékony csigolyája, miket meg 5 csigolya követ, melyek egy nagy csonttá alakulnak s a mcdencze-csontok közé ékelik magukat; végre 3-4 apróbb s kevesbbé mozogható csont van még a gerinczben. A gorilla-gerincznek csigolyái, mind számban mind felosztásban megegyeznek az emberi gerinczczel: az eltérés csak abban áll, hogy a gorillánál az első ágyékcsgigolyából rendesen egy pár borda fejlik ki, mi az embernél csak kivételesen történik. A gorilla-gerinez görbedésében kevesbbé határozott s főleg az ágyék táján csekélyebb domborodásban tér el az emberi gerincztől, de azért a hasonló görbedések megvannak s különösen a fiatal gorillánál és chimpanzee-nál észlelhetők. Miből kétségtelen, hogy az ember és gorilla között, tekintve a gerinczoszlopot, vannak eltérések, főleg az agy-gerincz aránylagos hosszúságában, de ez eltérések kisebbek mint azok, melyeket a gorilla és az alantabb majmok közt találhatni, melyek a gorillával ugyan a z o n rendben állanak.

A koponyát tekintve jellemző, hogy az embernél az agybolt (cranium) uralg az arcz felett; míg a gorillánál az erős állcsontokból alakuló arcz túlnyomó. Az embernél az u. n. tegnyílás (foramen occipitale), melyen a nagy ideg-köteg vonul keresztül, hogy az agyat a test idegeivel összekösse, közvetlenül a koponyafenek közepe mögé esik, miáltal a fej egyenes állásában ellensúlyoztatik; a gorillánál a tegnyílás a koponyafenek hátulsó harmadába esik. A gorilla-agybolt hiányosabb, mint az embernél, de e látszólagos hiányosság is inkább az arczcsontok rendkívüli kifejttségének tulaj donitan dó, miután az agybolt nem idomtalan, nem lapul el, nem is igen hajol vissza s kerekdedségét a mintegy hozzá épített roppant arczcsontok fedik el. Az agybolt öble is sokkal kisebb tartalmilag, mint az embernél.¹⁾ – De még ezen, magában véve nevezetes eltérés az agybolt-nagyságban is csak olyan, melyre nézve az emberek inkább eltérnek egymás között, mint a majmoktól; ²⁾ úgy hogy a koponyát tekintve is áll, hogy a gorilla és ember közti különbség kisebb, mint azon eltérés, melyet a gorilla és a többi majom között fellelhetni.

A gorilla-kéz csontról csontra, izomról izomra megegyez az emberi kézzel; csakhogy a gorillának keze

¹⁾ Eddigi tapasztalatok nyomán a legkisebb emberi agybolt 62 köbhüvelyket tett, míg a legnagyobb gorilla-agybolt nem haladott meg 34y₂ köbhüvelyket. Mintegy szabályul vehetni, hogy a legkisebb emberi agyboltnak köbtartalma ke'tszer nagyobb a kifejlett gorilla-agyboltnál.

²⁾ Az agyboltnak terjedelmét átalánosan véve azt tapasztalhatni, hogy az eltérő emberfajok közt nagyob^a) a különbség, mint a legalantabb ember és a legmagasabb majom között. M o r t o n szerint a legnagyobb emberi agybolt 114 köbhüvelyket tesz, tehát a legkisebb emberi agybolt eltérése (114–62) 52 köbhüvelyk, míg a legnagyobb gorilla-agyboltnak eltérése a legkisebb emberi agybolttól csak (62 – 34^{1/2}) 27^{1/2} köbhüvelyk. Nevezetes továbbá, hogy az emberi és majom-agybolt terjedelmét viszonyosan véve, tekintettel mindenütt a testnek aránylagos nagyságára, bebizonyult, hdgy a legalantabb majmok körülbelül annyira esnek a legmagasabbaktól, amennyire ez utóbbiak az embertől.

durvább, nehezkesebb; hüvelyke aránylag rövidebb, de valódi kéz. S ha van is némi eltérés, ez nem nagyobb, mint amilyent a külön emberfajok között találunk. – Mi a gorilla lábát illeti, ez külsőleg ugyan kézhez hasonlít, de csak bőrmélységnyire s ezentúl minden lényeges részben valódi láb, olyan minő az emberé. A lábtőcsontok számban, helyzetben, alakban megegyeznek az emberi lábtővel; a lábközép és ujak csontjai aránylag hosszabbak, míg a lábhüvelyk nemcsak aránylag rövidebb és gyengébb, de hajlékonyabb is, s az egész láb valamivel ferdébben van helyezve, mint az embernél.

E hasonlatosság az izmokban is fellelhető, a hátulsó gorilla-kézben megvannak a lábnak sajátosságai – ezen u. n. hátulsó kéz valóságos fogásra alkalmas láb, mely lényegében megegyez az emberi lábbal, melytől csak arányokban, nagyobb hajlékonyságban, s mellékes alkrészekben tér el. Boncztanilag áll, hogy az emberi és gorilla-láb között az eltérések kellő számbavétele mellett is sokkal feltűnőbbek és jelentékenyebbek a hasonlatosságok, mint az eltérések; s minél tovább megyünk az alantabb majmok sorozatán, annál nagyobb a kéznek és lábnak eltérése a gorillától – mindenesetre nagyobb mint az, mely a gorilla és ember között észlelhető.

Tekintsük végre az agyat. Az agy-alkatban a kisebb vagy nagyobb különbség megítélésénél egyfelől azon arány jó tekintetbe, mely a szorosán vett agy és gerinczagy között létezik; másfelől azon új szerkezet, mely mint kérges test (corpus callosum) az agynak két féltékéjét összeköti s az alantabb állatoknál nem található. Ezen kérges test nevezetes fordulat az agyrendszerben, mert azon pillanattól, melyben a két agy-fél összeköttetésbe jő, az agynak szövevényes haladása fokról-fokra, a legalantabb őrlőtől az emberig nyomozható. E körben az agynak magasabb fokozatai fölött, a két agy-félnek kifej-

lettsége, s azon arány határoz, mely a nagy-agy (cerebrum) és az agyaes (cerebellum) közt található.

A majmok rendjében csaknem teljes sorozata mutatható ki a fejledező agy fokozatainak; kezdve azon agytól, mely csak kevéssé áll magasabban az őrlők agyánál, azon fokig, mely ismét csak kevéssé áll alantabb az emberi agynál. Észlelhető ugyan jelentékeny szakadás is a sorozatban, de nem az ember és emberalakú majmok, hanem az alantabb és legalantabb majmok, vagy is a lemurok között. Ezeknél a hátulsó agykarély nem nyomul egészen hátra, s az agyaes felülről nézve mindig látható, s az u. n. hippocampus minor is kifejtlen, kisebb-nagyobb fokozatban csak kezdeményes. Ellenben minden ó- és újvilági majomnál, a gorillától a marmosetig, a hátulsó agykarély s ebben a hátulsó szarv s a hippocampus minor annyira kifejlett, hogy a nagy-agy eltakarja, az agyacso. Csalhatatlan adatok nyomán ma már tökéletesen alaptalan azon állítás, hogy a nagy-agynak hátulsó karélya s az u. n. hippocampus minor kizárólag az ember tulajdona lenne; az agynak e sajátságai, kivéve a lemurokat, megvannak minden majomnál, sőt némelyeknél az agykarélyok hátrább nyomulnak, mint az embernél; s bizton állíthatni, hogy épen az agyrészek azok, melyek által a majmok leginkább eltérnek a többi állattól s leginkább hasonlítanak az emberhez. Az u. n. agy bélesekét illetőleg is határozottan föllelhetni a haladásnak minden fokozatát a marmosettól a chimpanzeeig. Mihelyt ez agybélcsék jelenkeznek, alakulásukban lehetetlen föl nem ismerni az emberi agybélcsék alaptervezetét; s bizton állíthatni, hogy míg a majom-agy kezdetben csak fővonalait adja az emberi agybélcs-tervezetnek, utóbb mellék-ágazatait, végre a chimpanzeeban csak jelentéktelen részletekben tér el.

Jelentékenyebb és nevezetesebb különbséget csak

tekintve az agynak mennyiségét, mely a, legkisebb emberi és legnagyobb majom-agy közt létezik, észlelhetni. A legnagyobb gorilla-agynak nehézsége nem több 20 latnál, míg a legkisebb egészséges emberi agy nem kevesebb 31-32 latnál, a legnagyobb emberi agyat pedig 65-66 latnyira tehetni. S ez eltérés annál nevezetesebb, mivel a kifejlett gorilla-testnek nehézsége körülbelül kétszer meghaladja a bosjesmannek (az embernemben hihetőleg legalantabb álló embernek) nehézségét. Csakhogy itt meg az áll, hogy a legnagyobb és legkisebb emberi agy közt nagyobb különbség van, mint a legalantabb emberi és legmagasabb majomagy között. A különböző emberek közti különbség (65-32) 33 lat; az ember és majom közti (32-20) 12 lat. Mire nézve agyalkatilag és mennyiségileg sem lehet az ember és ember-alakú majmok között jelentékenyebb különbséget felvenni, mint amennyire a magasabb majmok az alantabbaktól – a lemuroktól – eltérnek¹⁾.

Mindez arra mutat, hogy a fajkeletkezés rendszerében testalkati részletekre nézve az ember csak annyira áll a magasabb állatoktól, amennyire emezek állanak egymástól; mi nem fejtí ugyan meg az emberi léteinek titkait, de bizonyítja természetes eredetének lehetőségét. Keletkezésének genesisá, haladásunk mai színvonalán nem képez ugyan még minden tekintetben teljesen megfejtett kérdést, de attól függ, mennyire alaposak Darwin

¹⁾ Mindebből azonban éppen nem következik, hogy az emberi agynak tulnyomósága jelentéktelen, sőt alaposan hihetni, hogy talán egykor fényt fog deríteni azon nagy ürre, mely az embert szellemi tehetségeinél fogva elválasztja a majomtól; bár e tekintetben tagadhatlan, hogy a létszerek szerkezete, a mozgató eszközök főleg a fogás és a tagozott, értelmes szolás is félreismerhetlen tényezőknek tekintendők. Süket-néma ember, dacára annak, hogy agyalkatra és agymennyiségre nézve hasonló lehet azon emberekhez, kik szerencsésebb körülményeik folytán az értelmi kifejltség magasabb fokára jutottak, kizárólag süket-némák társaságában aligha fogva több értelmi működést tanúsítani, mint a magasabb majmok.

rendszerének elvei. Ha be lehet bizonyítani hogy a marmoset fokozatos alakulás útján az egyszerű platyrrhin majomtól, vagy tán egy eredeti ősalaktól származtak, úgy alaposan felvehetni, hogy az ember is így keletkezhetett fokozatos átalakulás által.

Ellenvethetni ugyan, hogy e felfogás sérti a vallási érzést, hogy mi emberek vagyunk, nem pedig valamivel tökéletesebb majmok, tán hosszabb lábszárral, járásra alkalmasabb lábbal, nagyobb agygyal – mint a chimpanzee vagy gorilla! Szellemi felsőbbiségünk, erkölcsi érzelmeink . . . kiemelnek az állatok rokonságából. De erre megjegyezhetni, hogy midőn e rendszer azt vitatja, hogy az embert fejlődése első fokozatain nem lehet megkülönböztetni az alantabb állattól, s hogy az ember és emberalakú majom közt alkatilag csak oly határvonalakat emelhetni, milyenek általában az állatok között léteznek . . . mindezen t é n y e k által az embernek szellemi felsőbbége egyáltalán nincs eltagadva vagy csökkentve. Az embernek szellemi felsőbbége oly tény, melyet semmiféle rendszer sem képes megdönteni.

5. A lélek halhatatlansága.

77. §.

Halhatatlanság alatt a szó metaphysicai értelmében a léleknek egyéni és személyes, öntudatos fenmaradása értendő; úgy hogy a személyi-azonosság tudata mintegy összefűzze a lélek új állapotát a bevégzett földi élettel. Kérdés: halhatatlan-e a lélek, jelzett értelemben véve a halhatatlanságot? – Lássuk az erre vonatkozó különböző elméleteket.

A materialismus azon alapfeltevés nyomán, mely szerint a lélek és test lényegileg azonosak; hogy a lélek vagyis az embernek azon különös tehetsége, mely által érez és gondolkodik, fogalmakat, ítéleteket alkot, nem valami a testtől különválható, függetlenül is létezhető, felsőbb szellem lény; hanem a természet legnemesebb productuma, sajátképen az agyvelőnek functiója, mely előállító szervével együtt keletkezik erősödik, együtt hanyatlik és enyészik el – azon eredményt állapítja meg, hogy a lélek nem halhatatlan.

A lélek nem egyéb – úgymond Burmeister – mint összege azon erőknek és tehetségeknek, melyeket egy állati vagy emberi szervezet kifejthet. Azerőkátalában csak az anyagban léteznek; a tapasztalat bizonyosága szerint nem ismerünk erőt, mely egy reális – valódi – alapot nélkülözhetne. Mire nézve az u. n. szellemi erők is csak az anyagot bírva alapul létezhetnek. – Eszerint tehát halhatatlanságról szó sem lehet, mivel a léleknek a test enyésztevel enyésznie kell.

Hasonló értelemben nyilatkozik Vogt: Naponkint van alkalmunk – úgymond – észlelni a gyermekben a szellemi tehetségek fokonkint való kibontakozását. Az első mozdulattól az anya-szív alatt a felnőtt korig szakadatlan sorát vesszük észre a folytonos fejlődésnek érzésben, mozgásban, ítélő erőben, szóval minden szellemi tehetségben. Egyszersmind e fejlődést a legszorosabb összefüggésben tapasztaljuk lenni az agyvelő fejlődésével. Már egy ily fejlődés meg nem egyeztethető egy halhatatlan lélek-állomány felvételével, mely az agyba mintegy beültetve van.

A szellem tehetségek hasonló visszahanyatlásátlatjuk napokint az előrehaladottabb kornál. Kitompulnak lassankint nemcsak az érzékek, de az összes hzelleini functiók,

parallel az agyvelő folytonos pusztulásával. Ezen jelenetet sem lehet összeegyeztetni egy halhatatlan, az agyvelőbe beültetett individuális lélek-állomány állítólagos létezésével.

Naponkint látunk változásokat előidézteni egyesek szellemi funkcióiban és tulajdonaiban az agyvelő egyesrészeinek betegsége vagy megsérülése folytán. Hogyan lehet e tapasztalati tényt megegyeztetni egy független szellemi lény fölvételével?

Határozottan állítjuk, hogy azon tulajdon, mely bizonyos anyagi substratummal együtt (parallel) fejlődik és hanyatlik vissza s ezen substratummal együtt szenved, azzal együtt is enyészik el; hogy tehát a szellemi tehetőségeknek, melyek az agyvelővel együtt fejlődnek szenvednek és hanyatlanak vissza: az agyvelővel együtt el is kell enyészniök.

Emellett tesz bizonyosságot a physiologia is, midőn egész határozottsággal állítja, hogy öntudat, gondolat, érzés, szóval összege annak mit léleknek nevezünk, együtt támad, együtt fejlődik, együtt hanyatlik vissza és együtt enyészik el az agyvelővel. S ha mindenkinek saját tapasztalása szerint még az egészséges álomban, midőn az életszervek működése csak lassúbb tevékenységre kényszerül, több órán keresztül teljesen megszűnik az öntudat; remélhetjük-e – kérdi a materialismus – hogy amaz örök álomban, melynek folyama alatt szétbomlik minden érzéki szerv, egészen elapad a vér – szellemünk folytatni fogja tevékenységét?

Ellenvethetni, hogy a halál utáni individuális élet megtagadása megsemmisíti az erkölcsiséget, miután annak alapföltételét a beszámítást lehetetlenné teszi. De erre megjegyezhetni – úgymond a materialismus – hogy a beszámítás indoka nem egyedüli alapföltéte az erkölcsiségnek, mely enélkül is fenáll. A beszámítás mint indok maga helyén volt az emberiség gyermekkorában és jelenleg

is helyén van azokra nézve, kik az értelmi felvilágosodás alantabb fokán állnak; de az érettebb emberiségre, vagy azokra nézve, kik a felvilágosodás magasabb fokán állnak – gyermekes indok.

A jó szeretete és a rossz megvetése – nem a jutalmazás reménye, vagy a büntetés félelme kell hogy vezesse az ember cselekedeteit. Ehhez járul, hogy a szellemi hatás, melyet valaki erkölcsiség és értelmi erő által kifejtett, túléli az egy ént – évtizedekre sőt századokra, kihat. A tudósnak, ki az emberiség érdekében, éjjelt napallá tett – még sírját sem tudják: de az eszmék, melyeket napfényre hozott, el nem évülő gyöngyök a tudományok kincstárában! S midőn ez tény, nem kell-e ily gondolatra, ébredni minden nemesebb elmének: minél nagyobb szellemi hatást kell kifejtenem, hogy minél nagyobb mérvben használhassak az emberiségnek.

Vagy felhozhatni, hogy a lélek mint egyszeri szellemi lény, melynek természetéhez tartozik a gondolkodás H egyáltalán minden szellemi működés, mert önálló, s az anyag-állománytól független szellemi állomány, nem enyészhetik el a test enyésztevel. De itt meg terveket kérünk – úgymond a materialismus – melyek csak némileg is bizonyítsák a felvett állítást – illetén tények nélkül alap nélkül való minden feltevés.

Amint azon ellenvetésnek sem tulajdoníthatni nagy fontosságot, mely szerint nem lévén teljes megsemmisülés, lehetetlen, hogy a már egyszer létező emberi szellem megsemmisüljön – e föltevés ellenkezik az ész és természet törvényeivel. Ez ellen ugyanis megjegyezhetni, hogy a megsemmisülést illetőleg a hasonlóság nem terjeszthető ki az anyagról a szellemre. Míg a látható és tapintható anyag megsemmisíthetlensége érzékileg világosan behizonyítható, addig ezt a szellemről, mely maga. nem anyag, ha nem csak erővel bíró anyagok csoportosulásainak eszmei

productuma, épen nem állíthatni. Midőn ezen anyagok szétbomlanak, elszóródnak és új összeköttetésekbelépnak, meg kell szünnie azon erőhatásnak is, melyet léleknek nevezünk.

Nem kevésbé ellene kell nyilatkozni azon nézetnek is, mely szerint természetünk vágya, és a megismerés, mely a talányok megfejtésére törekszik, követelik a halhatatlanságot (Carrière). A mindenség titkainak megfejtése, vagyis mindennek tökéletes ismerete az emberi szellemre nézve belső okokból lehetetlenség. Azon pillanatban melyben az ember e pontig eljutna, önteremtővé lenne és képesítve az anyagot egészen kénye-kedve szerint felhasználni. Már e tökéletes ismeret egyértelmű a feloszlással, a teljes megsemmisülés- és enyészettel, miért azt egyetlen lény sem bírhatja. Ahol törekvés nincs, ott élet sem lehet – a való teljes megismerése tehát halál lenne arra, ki azt bírja, mert szenvtelenség- és téltelenségben meg kellene semmisülnie. – Ha azonban megnyugodnánk abban, hogy a síron túli életben a törekvés örök és tökéletesebb lesz, úgy ezáltal az emberi szellem végessége-, vagy végtelenségének kérdésében mitsem nyernénk, hanem csak elodáznók rövid időre annak eldöntését, a második élet az elsőnek bővített és javított kiadása lenne csupán ugyanazon alaphiányok- ellentmondásokkal, és végeredménytélenséggel.

Végre nagy súlyt fektetnek még általában arra, hogy a hatatlanság eszméje minden ember legbensőbb szellemi lényével veleszületve, mintegy összeforrvá van, s azért semmiféle ész-ok által sem czáfolható meg; hogy nincs vallás, melyben az egyéni halhatatlanság nem volna egyike az első és alaptételeknek. Azonban ezen ellentetés is elveszti erejét, ha meggondoljuk, hogy velünk született eszmék nincsenek, s ha történetileg kimutatható, hogy elég vallás-felekezet létezett, mely előtt a halhatatlanság esz-

méje egészen ismeretlen volt. Richter szerint a liittudósok nagy része megegyez abban, hogy az ó szövetségnek a babylomi fogság előtt irt könyveiben az egyéni halhatatlanság biztos nyomaira nem akadhatni. ¹⁾ Confucius eredeti tanítmánya mit sem tud a túlvilágról. A buddha-vallás, mely 400 millió követőt számlál, szintén nem ismeri a halhatatlanságot, és a nemléte a megszabadulás főcéljének tekinti. Meiners szerint az utazók számtalan vadnépről tesznek említést, melyek a halál utáni egyéni fennmaradásban való hitét vagy épen nem ismerik, vagy oly képzetekkel kötik össze, melyek e hitet minden jelentőségétől megfosztják, vagy meg is szüntetik. ²⁾

79. §.

Merőben ellenkező állásponton állítja fel tantételeit a lélek halhatatlanságára nézve a spiritualismus. Azon alapfeltevés nyomán, hogy az emberi lélek az anyagtól lényegileg különböző, önálló és független szellemi lény mely épen ez oknál fogva nem is függ a test enyészetétől: azon eredményt állapítja meg, hogy a lélek halhatatlan. Főbb tételei a következők:

A halhatatlanságnak első és alapfeltétele – úgymond a spiritualismus – a romolhatatlanság (Encorruptibilitat) vagyis a léleknek azon eredeti és természetes képessége mely által a testtől való elválása után is fennmaradhat. Minden más előtt tehát azt kell kimutatni, liogy bír-e a lélek ezen tulajdonsággal. A válasz csak igenlő lehet, állítja a spiritualismus. Ugyanis, ha a lélek nem lenne romolhatlan, úgy vagy per accidens vagy per se kellene romlandónak lennie – pedig e feltevések egyike sem áll. Per accidens akkor lenne romlandó a lélek, ha létezésében

¹⁾ Richter: Vortäge über Persönliche Fortdauer

²⁾ Meiners: Krit. Greschichte der Religionen.

függne a testtől, mert ez esetben a testenyésztével enyésznie kellene. Ámde a lélek független szellem-lény, tehát a test enyészetében nem vesz részt. Per se pedig akkor lenne romlandó, ha önmagában feloszolhatna; ámde e feloszlás részeket feltételez, pedig a lélek egyszerű erő – tehát per se is romolhatlan.

A romolhatlanság azonban még nem halhatatlanság, mert ez alatt a lélek személyes és öntudatos fönmaradása értendő. Kérdés: halhatatlan-e a lélek ily értelemben? Erre nézve – úgymond a spiritualismus – először a halhatatlanság lehetőségét kell kimutatni, s azután valódiságát.

Hogy a lélek öntudatos személyes fönmaradása lehető, kitűnik onnan, hogy a lelkiműködések, a gondolkodás, akarás anyagtalan (überorganisch) működések – azaz olyanok, melyeket a lélek a testtől való elválás után is végezhet, mire nézve a lélek mint ismerő és akaró, öntudatos lény a test halála után is fönmaradhat. És pedig ezen személyes fönmaradás természetében gyökerezik, amennyiben egyszerű és szellemi lény.

Halhatatlanságának valódisága következő érvekkel biztosítható: a) Lélektani tény, hogy minden ember, már természeténél fogva boldogságra törekszik és pedig a legnagyobb boldogságra, mely semmi kívánni valót se hagyjon hátra. Természeti törekvéseink legfőbb célja ez.

Mi ha így áll, kell hogy a boldogság elérhető is legyen, mert nem gondolható, hogy valamely természet végcélját el ne érhesse. Ámde az ember e földi létezés határai között a legfőbb boldogságot nem érheti el, mert bármily mérvben legyen is körülhalmazva javakkal, tapasztalás bizonyítja, hogy teljesen soha sem elégedett. Szükségkép fel kell tehát venni egy más életet, melyben a lélek e legfőbb boldogságra eljuthasson.

b) Minden emberben megvan a tökéletesedési ösztön,

melynél fogva minél magasabb tökéletesülés után tör. A tökély legmagasabb fokát azonban ez életen keresztül lehetetlen elérni, mert bármily mérvben haladjon is előre valaki, be kell vallani, hogy még igen messze áll akár az erkölcsi tökéletesedés, akár a lehető ismeretek legmagasabb fokozatától. Ezen belénk oltott tökéletesedési ösztönhöz képest is remélnünk kell tehát egy más életet, hol a tökély legfelsőbb fokozata is elérhető leszen. Ugyanaz áll a velünk született halhatatlanság utáni ösztönről is, melynél fogva kiirhatlan vágyat érezünk örök, személyes fennmaradásunk iránt s még gondolatától is irtózunk a teljes megsemmisülésnek.

c) Az erkölcsi világrend követeli, hogy a jó megfelelő jutalmat, a gonosz megfelelő büntetést nyerjen. E követelménynek itt a földön nincs elégtéve; ellenkezőleg gyakran tapasztalhatni, hogy a jók nyomorban sinlődnek, míg a gonoszak javakban úsznak. Az erkölcsi rend is kény szerit ennél fogva egy más élet föl vételére, hol a jelzett követelményeknek elég tétessék. Ide járul, hogy az erkölcsi cselekvésekre nemcsak külső, de magasabb belső motívumok szükségesek, miután az erkölcsiség követelményei gyakran ellentétben állanak az önző érzéki érdekekkel. Már ha megsemmisítjük a személyes halhatatlanságban való hitet – ezzel együtt elvesztjük azon magasabb indokot is, mely bennünket önzetlen cselekvésekre ösztönöz; megsemmisítjük a jó és rossz közti különbséget s ezzel az erkölcsiséget.

d) Negatív bizonyíték gyanánt szól a lélek halhatatlansága mellett, hogy halandóságát semmiféle érveléssel sem lehet bebizonyítani. Ilyenmő érveknek vagy az éssen vagy a tapasztaláson kellene alapulniok. Ámde az észből nem merithetni erre nézve bizonyítékot, miután az ész inkább a halhatatlanság mellett bizonyít, valamint a tapasztalásból sem, miután tapasztalatikig nem igazolható, hogy

a lélek a testtel együtt elenyészne, ellenkezőleg a tetszhalottak, úgy egyéb jelenségek, melyek alkalmával a lélek a testtől függetlenül látszik élni, épen ellenkezőt bizonyítanak. Ha nem is lehet tapasztalatikig megérteni, hogyan létezhetik a lélek test nélkül is; annyi bizonyos, hogy szükségképes enyészete a halál után sem bizonyítható be – sőt ész-okok a halhatatlanság mellett szólnak. Amint emellett bizonyít végre.

e) az emberi-nem egyetemes hite, melyhez képest - nygmond a spiritualismns – még a legvadabb népeknél is feltaláljuk a személyes halhatatlanság eszméjét, mi arra mutat hogy e hit az ember természetével oly szoroson van összeforrva, hogy onnan semmiféle bizonyítékkal sem irtható ki – s hogy épen ez oknál fogva alapos és észszerű hit.

80. §.

Ezek a materialismus és spiritualismus ellentétes rendszereinek főbb tételei és érvei a lélek halhatatlanságára nézve. Szükségképes kifolyásai azon alapfeltevéseknek, melyekben gyökeröket birják elannyira, hogy érvényök is amaz alapfeltevések érvényétől függ. Ha igaz a materialistieus alapfeltevés – úgy kétségtelen, hogy a lélek nem lehet halhatatlan, hanem a test eny észtével szükségkép semmivé lesz; amint viszont, ha igaz a spiritualismus azon feltevése, hogy a lélek az anyagtól lényegileg különböző, önálló szellem, úgy könnyű belátni, hogy független a test enyészetétől, s természetébe oltott működéseit (szellemi működések) a test halála után is folytatni fogja. Mi fentebb kifejtők, hogy a lélek lényegét és mibenlétét illetőleg a tudomány mai álláspontján, még nem mutat fel minden tekintetben határozott és megalapított eredményeket, melyeket egyszersmind értelmi belátással is felfoghatnánk: e nézetünket ismételjük itt is. Mégis meg-

jegyezvén, hogy a kívánt eredmény megalapít[ia]tása (ha mégis eszközölhető) csak a tények szigora számbavétele által lesz lehetséges s nem üres abstrakciók és okoskodások által, melyek egyáltalán nem viszik előbbre e kérdést mint ezt a spiritualismus tételei és érvei bizonyítják.

HARMADIK SZAKASZ.

Theologia vagy Metaph. istentan.

81. §•

A metaph. theologia feladata megfejteti: mit tudhat az ember az Istenről általában? Mely általános kérdés következő különös kérdésekre oszol: mi az Isten (Isten lényege); hogyan jutott az ember az isteneszme birto ába (isteneszme eredete); létezik-e Isten (Isten léte): mily viszonyban áll Isten a természeti létezőkkel (Isten és világ közti viszony).

1. Isten lényege vagy mibenléte.

82. §.

Isten alatt a szó közönséges értelmében a feltétlen, érzékfeletti okság, a szellemi legfőbb lény értendő, ki mint minden létezőnek végső oka, teremtő erejével semmiből hozta létre és tartja fenn az összes létezőket, s vezeti működéseiket. A bölcsészeti jelentmény a t h e i s m u s b a n, pantheismusban saz ezzel rokon n a t u r a l i s m u s b a n van megalapítva.

a) A theismus alapgondolata, hogy az Isten személyes és öntudatos lény, minden dolognak első oka, mely épen ez oknál fogva minden létezőn kívül és felül áll (Deus est extra et supra omne genus), s létének alapját

is önmagában birja (ens a se). – Közelebbi meghatározása lényegének – mivel közvetlenül a legközelebbi nem s a faji különbség által nem eszközölhető – csak közvetve közelíthető meg; azáltal, hogy a tiszta ész az anyagi és szellemi világ közti ellentétet feltünteti. Es pedig három ilyen út jelelhető ki, melyeken az isteni lényeghez közelíthetni. Először a világ létéből azt következtethetni, hogy az Isten mindazon tökélyekkel bír, melyekben teremtményeit részesítette – via eausalitatis; – másodsor, hogy ment mindazon hiányok és fogyatkozásoktól, melyek a véges létezők természetéhez tartoznak – via negationis; – s végre harmadsor, hogy a létezők tulajdonságait és tökélyeit a legmagasabb fokban birja – via eminentiae. – Miket összefoglalva az isteni lényeg következőleg fejezhető ki, hogy az Isten önmagától való, végtelen és örök, változatlan, részetlen és egy; mindentudó és mindenható; szabad, szent és boldog, végtelenül jó és igaz lény.

b) A p a n t h e i s m u s szerint: Isten = minden és mindenség = Isten. Az Isten nem tekinthető a természeti létezőktől, általában a mindenségtől lényegileg különböző lénynek, hanem mindennek immanens létalapja. – Xenophanes (540 körül) volt az első, ki e gondolatot megalapította; Parmenides, ki azt tüzetesebben (magának a meglévőnek fogalmából) kifejtette. Mígnem Spinoza teljes rendszerré dolgozta ki. Spinoza a substantia fogalmat vévé kiindulási-pontul, azon alapon, hogy substantia csak az lehet, ami önmagában és önmaga által létezik (in se, et per se)¹⁾ kifejtji: hogy substatia = Deus (substantia sive Deus) = ens absolute infinitum; hogy csak egyetlen substantia létezhetik (Praeter Deum nulla dari, neque concipi potest substantia Eth I. pag. 46), mert ha több sub-

¹⁾ Per substantiam intelligo id, quod in se est, et per se concipitur, hoc est cuius conceptus non indiget conceptu alterius rei, a quo formari debest- Eth, I. De Deo, pag. 35.

stantia, léteznék, egymástól eo ipso különbözniök is kelle-
ne, tehát egyik a másik által korlátoztatnék, ami ellent-
mond a végtelenségnek; s hogy végre Isten mindennek
végső oka (omnium rerum causa immanens), mit így fejez
ki: Quid-*quid est, in Deo est, et nihil sine Deo esse, ne-
que concipi potest.* (Eth. I. pg. 46). Kimutatja egyszer-
smind, hogy *ens absolute indeterminatum*, mert
minden meghatározás tagadás vagy korlátozás lévén (*om-
nis determinatio est negatio*), a teljesen végtelennek min-
den meghatározatást ki kell zárnia. Mire nézve Isten
személyiségéről, öntudatosságáról sem lehet
szó, mert Istenre nézve lehetetlennek kell lenni az önmeg-
határozásnak, tehát az egyéniségnek és személyiségnek,
az akaratnak és értelemnek. *Ad Dei naturam neque intel-
lectus neque voluntas pertinet.* (Eth. pg. 52 Scholion). Az
Isten nem egyéb, mint a dolgok substantiája; *Deus sive
na túra.* Miből láthatni, hogy e rendszer isten-fogalma áta-
lában eltér a vallások isten-fogalmától a monotheismus-
tól lép úgy, mint a polytheismustól és a kereszténységtől.

c) Végre a *naturalismus* szerint egyedül csak
az össztermészet létezik, melyen kívül nincs más létező:
az Isten nem a természeti létezők felett álló legfőbb szel-
lemi lény, hanem maga a természet, a mindent mozgató,
alakító és megelevenítő erő a világ lelke. Tehát nem ön-
tudatos, személyes lény, hanem az anyagtól elválhatlan
őserő.

Mi következő fejtegetéseinkben az Isten-fogalmat
mindenütt theisticus érteményben vesszük.

2. Isten eszme eredete.

83. §.

Az isteneszme eredetére nézve különféle nézetek-
kel találkozhatni a bölcsészeknél. Nevezetesebb: a re-

velationalismus, rationalismus, mysticismus és idealismus.

a) A *revelationalismus* szerint az ember önmagára hagyatva és öneszével nem képes az Isten létét megismerni; emez eszmének birtokába egyedül isteni kinyilatkoztatás (*revelatio*) által juthatott, vagyis azért, hogy Isten maga adott oktatást az embereknek léte és lényege felől, miből azután az u. n. hagyományos vallás keletkezett. – Azonban e nézetet teljesen alaptalannak kell állítanunk, nemcsak azért, mert történetileg kimutatható, hogy olyan népeknél is föllelhető az eszme, kikhez a felvett kinyilatkoztatás el sem jutott; hanem azon lélektani tény alapján is, melyhez képest az emberi ész képes azon fejlődésre, melyen az észékfelettihez, a feltétlenhez emelkedik s erről önerejével alakít fogalmat. Ide járul, hogy, ha az isteneszme kizárólagos kútforrása a kinyilatkoztatás lett volna, legalább a népek nagy részének ugyanazon istenfogalommal is kellene birniok, mi pedig nem áll.

b) A *rationalismus* alaptétele, hogy az emberi ész önerejéből is képes volt az isteneszme birtokába jutni tehát Isten közvetlen kinyilatkoztatása nélkül is megalkíthatta ez eszmét. Az ész arra van hivatva – mondják a *rationalisták* – hogy megismervén a létezőket, az észékfelettihez emelkedjék, miáltal szükségkép el kell jutnia az Isten, mint főokság eszméjéhez. Emellett bizonyít azon történelmi kimutatás is, hogy mindazok, kik nem voltak oly kedvező körülmények között, hogy nevelés, oktatás vagy közlés, szóval szellemi hatás által bennök egy felsőbb lény eszméje feléberedhetett volna: ily lényről nem is bírnak fogalommal; míg műveltebb népeknél általános emez eszmének ismerete. Mindez az isteneszme természetes eredetére utal; mit – tekintve a bizonyító érveket – kétségtelennek is kell tekinteni.

c) A *mysticismus* szerint az isteneszme forrása

az emberi kedély, vagyis az emberi kebelbe oltott, vallási érzelem, mely egy érzékfeletti okság léte felől közvetlenül, minden elmélkedés nélkül tudósít. Az emberi kedély mondják a mysticusok ellenállhatlan erővel vonzódik – a véges anyagi világon túlemelkedve – a végtelen és érzékfeletti lét felé: e belső kedélyi vonzalom biztos forrása az isteneszmének. Hol azonban tekintetbe véve, hogy a szellemi érzelmek gondolkodáson, tehát észmüködéson alapulnak, könnyű belátni, mily téves és egyoldalú alapon nyugszik az egész mysticismus.

d) Végre vannak, kik azt állítják, hogy az isteneszme az emberi szellemnek veleszületett, eredeti birtoka. Fő érvök, melyre nézetöket alapítják az, hogy nem létezik oly vad vagy műveletlen nép, melynél az isteneszmére vagy legalább egy felsőbb személyes lényben való hitre nem lehetne akadni; mi arra mutat – ugymondanak – hogy az isteneszme eredetileg van beoltva az emberi lélekbe. Ezek ellenében azonban azt lehet felhozni, hogy tengeri utazók, hittérítők összhangé bizonyágtétele szerint nem csekély azon népek száma, melyeknél vagy nyoma sem található a vallási hitnek, vagy pedig azt annyira eltorzított és tökéletlen alakban bírják, hogy a vallás névre alig lehet érdemes. Bizonyyára egyáltalán nem felel meg az isteneszme fogalmának, midön egyes népek oly állatok iránt viseltetnek kiváló tisztelettel, melyek nekik tapasztalás szerint hasznot hoznak vagy kárt okoznak. Ily tiszteletben egyáltalán nem lehet kifejezve a természet és emberek felett uralkodó, mindenható és mindentudó, a természet-folyást vezető lény eszméje, hanem csak vak félelem természeti erőktől, melyek a műveletlen emberi ész előtt félelmeseknek és természetfelettieknek tünnek fel, mivel a létezők benső természetes összefüggését nem képes megismerni. Ha egy személyes öntudatos lény eszméje eredetileg, természetfeletti bölrsesség ált,il volna az emberi

lélebbe vésve, úgy lehetetlen, hogy e fogalom oly zavaros, tökéletlen, sőt természetellenes alakban nyilvánuljon.

Északamerikai utazók tanúságtétele szerint az Oregon-területet lakó indusok vallási nézetei igen alanti eszmekörben mozognak; kétes, hogy egyáltalán van-e fogalmuk egy legfelsőbb lényről, Ausztrália bennszülöttei – Hasskarl szerint – a teremtő vagy az erkölcsi világhormányzó fogalmát tökéletesen nélkülözik, és minden kísérlet, őket e részben felvilágosítani esztelenséggel, vagy a beszéd rögtöni félbeszakításával végződik. A bechuanák vagy betjuanok, – belső Délafrika egyik legértelmesebb törzse, – sejtelemmel sem bírnak egy legfelsőbb lényről, sőt nyelvükben nincs is szó a teremtő fogalmának kifejezésére. Ugyanez áll a kafferekről, busmanokról s egyéb népfajokról; mi nyilvános jele annak, hogy az isteneszme nem veleszületett birtoka a léleknek, hanem a kifejlettebb ész szerzeménye.

84. §.

Az isteneszme történeti kifejlődését illstőleg: az ókori bölcsészek közül Anaxagoras volt az első, ki az Istent mint czélok szerint működő észt (νοῦς) gondolta. A természeti létezés első kifejlődésének értelmezésére nem elégedhetvén meg az Empedocles-féle mythicus képzetekkel, amint az atomisták tisztán mechanicus felfogását sem tarthatván elégséges oknak, jutott Anaxagoras azon képzeletre, hogy egy teljesen egyszerű, mindentudó és szabadon tevő szellemi erőt vegyen fel a létezés értelmezésére. S e felvett szellemi erőben, tekintve a különböző határozmányokat, melyek által ama fogalmát közelebről magyarázta – egy czélok szerint működő, világképző erőt ismerhetni fel, melyet valószínűleg a természetben észlelhető célszerűség által indítatva alkotott meg Anaxagoras az

az emberi ész mintájára, mint amely legszembetűnőbb szemlélteti a czélszerű, tudatos működést.

Elődeinél általában nem akadunk egy személyes és öntudatos lény eszméjére; Thales egy örök őselemet vett fel, melyre a létezést visszavezesse; Anaximander szerint egy örök, végtelen és határtalan (*απειρον*) *ἀρχή* mindennek létalapja; Anaximenes szerint a levegő (aether) – tehát mindannyinál anyagi elv. – Pythagorás bölcsellete is nélkülözi a theisticus isteneszmét; míg az e l e t á k – Xenophanes, Parmenides, Zeno és Melissus – rendszerében a pantheismus lett megalapítva; az atomistáknál – Leucippus- és Democritusnál – a tiszta materialismus vagy mechanismus, melynél fogva az örök anyag örök mozgásából értelmezték a létesülést.

A görög bölcsészet második időszakából: Socratesnél egész tisztaságában szerepel az isteneszme; Plató rendszerében azonban sehol sem akadni oly tételekre, melyekből világosan kitűnnék tudományos képzelete a fölényről, ahol istenekről szól, kora vallási álláspontján áll, annyi azonban kétségtelen, hogy rendszerével egy theisticus Isten felvétele meg nem egyeztethető. Aristotéles ismét bővebben fejtegeti az Isten fogalmát, sőt léte mellett érveket hoz fel s kimutatja, hogy az Isten mint első mozgató erő csak egy örök, változatlan, anyagtalan, tiszta energia *τότι ἵν' εἶναι τὸ πρῶτον*, tiszta gondolás, mely azonban csak saját létét bírhatja tárgyul; az ő gondolása a gondolás gondolása, *νόησις νοήσεως*. Mely tételleket a theismus tudományos megalapítására vonatkozó első kísérlet gyanánt tekinthetni, bár az isteni működés értelmezésénél nem csekély nehézségek merülnek fel.

A harmadik időszak bölcsészeinél a pantheisticus és materialisticus felfogás túlnyomó. A stoicuskoknál az Isten az egész világot keresztül ható őserő, a világ lelke, a legfőbb ész és minden élőt ősforrása. Azonban közte és

leg mind általában esetékesek és végesek; kell tehát az ősanyag között semmi reális különbség nincsen; sőt egy-ugyanazon lényeg az, mely általános substratumnak gondoltán: anyag, mint működő erő pedig: mindent keresztülható aether, tűz, világlélek azaz Isten. Mi kétségtelenül pantheismus. – Az epicureismusban az atomismus van új életre keltve, tehát a mechanicus felfogás és értelmezés. Míg a neoplatonismusban ujolag a pantheismus emeltetik érvényre. Szerintök az őslény vagy Isten (*το πρῶτον*) csak egy, határtalan és végtelen; de sem életet, sem gondolást, sem öntudatot nem lehet neki tulajdonítani. Majd jónak, absolut oknak, erőnek (*δύναμις πρώτη*) nevezik, kimondhatlannak és gondolhatlannak. Midőn azonban emez őslényre vezetnek vissza minden létezőt, olyképen hogy minden ami van, Istenben van, tehát a létezés immanentiáját védelmezik: elméletek pantheisticus jellege félre nem ismerhető. Ami az újkori bölcsészetet illeti Descartestól napjainkig, mind a theismusnak mind a pantheismus- és materialismusnak vannak képviselői.

3. Isten léte.

85. §.

Az Isten létre vonatkozó kérdés fejtegetésénél általában két irány, s ez alapon két ellentétes nézet uralkodik a bölcsészeknél: a theismus és atheismus. Az első szerint létezik Isten, azaz egy személyes és öntudatos legfőbb lény, mint az egész mindenség végső oka; az utóbbi ellenben tagadja Isten létét.

a. Theismus.

86. §.

A theismus alaptétele, hogy egy személyes és öntudatos legfőbb lény léte kétségtelenül bizonyos; s e tétel-

ben a theisták általában megegyeznek. De eltérnek egy mástól abban, hogy míg egy rész azt állítja, hogy Isten léte csak a hívés tárgya lehet, tudásilag azonban be nem bizonyítható; a másik rész véleménye szerint bizonyítással is bemutatható, hogy Isten létezik.

Az első nézethez csatlakoznak: a) a *supernaturalisták*, kik szerint Isten közvetlen kinyilatkoztatása képezi kizárólagos kutforrását az Istenben való hitnek, más bizonyítás nem is szükséges, nem is lehetséges; b) Kant és követői, kik szerint Isten léte nem tárgya az érzéki észrevételnek, s így szoros bizonyítással nem is támogatható; Isten létében való hit nem egyéb mint alanyi vagy erkölcsi okokból levont követelmény (postulatum). c) Végre a *mysticusok*, kik Eschenmayer nyomán a kedély érzelmeit tekintve az Isteneszmé forrása gyanánt, az isteni létben való hitet is innen származtatják.

Ezekkel ellentétben azok, kik Isten létét nem tekintik pusztán hit tárgya gyanánt, hanem kétséfgelen érvekkel bebizonyíthatónak is tartják, következő érvekre alapítják nézetüket:

a) *Metaphysicai tény*, hogy a természeti létezők egyesleg úgy mint általában létök alapját nem magukban, de másban bírják. Ámde ha ez így áll, úgy szükségkép fel kell venni egy okot, melyre visszavezethetők legyenek, s mely létének okát ne másban bírja, különben ismétlődik az előbbi feltevés és pedig mindaddig, míg oly okhoz nem jutunk, mely létének alapját már nem más okban bírja. Eszerint két alternatíva áll előttünk; t. i. vagy az okok végtelen sorát kell felvenni, vagy egy olyan okot, mely létének alapját magában bírja. Az első feltevés képtelen, mert az okok végtelen sora ellentmondás – s így csak a második alternatíva marad hátra, mely szerint szükségkép fel kell venni egy önokságot (*cansa a se*) s ez az Isten. Ehhez járul, hogy a természeti létezők mind egyes-

egy szükségképes és végtelen okságnak is lenni, melyre visszavezethetők legyenek. (Arg. cosmol).

b) Tapasztalati tény, hogy az egész természetben a legnagyobb összhangzat, rend és czélszerűség uralg. Mindenütt és mindenben, a legnagyobb és legparányibb lényben föllelhetők e czélszerűség nyomai. Már ahol cél, rend és törvény uralg, ott értelmes és akarattal bíró, tehát személyes és öntudatos lénynek is kell lenni, mert csak eszes lény tűzhet ki célokat és szabhat törvényeket, (Finis et ordo praesupponit causam intelligentem). Sőt ez értelmes lénynek a legtökéletesebb és legfőbb lénynek kell lennie; mert csak mint ilyen bírhat hatalommal a természetéletben mindenütt mutatkozó rend keresztülvitelére. Kell tehát létezni egy – az egész természet felett álló személyes – s személyében minden tökélyt egyesítő okságnak azaz Istennek (Arg. phys-theol).

c) Az emberi lélekbe oltott erkölcsi észtörvény és rend is követeli Isten létét. Ugyanis az ész törvényül szabja, hogy az érzéki és egyéni célokat mindenkor rendeljük alá a szellemi és egyetemes céloknak; az ész tehát erkölcsi rendet szab, melyet saját szellemi természetéből merít. Már e törvény és rend szükségkép feltételezi, hogy magasabb szellemi hatalom vagyis Isten létezik, mert csak ily magasabb szellemi lény alapíthat erkölcsi rendet s képes azt megvalósítani (Arg. morale).

d) Hogy a legtökéletesebb lény fogalmát bírjuk, már ez is kétségtelen bizonyítéka annak, hogy Isten létezik. Ugyanis legtökéletesebb lény alatt oly lény értendő, melynél nagyobbbat és tökéletesebbet nem is gondolhatunk. Már e lényt valóban, sőt szükségkép létezőnek kell gondolnunk, mert ami valóban létezik, az tökéletesebb annál, ami nem létezik, vagy aminek nem-léte gondolható. A legtökéletesebb lény (Isten) tehát valóban sőt szükségkép létezik (Arg. ontolog.).

e) Végre kétségbe nem vonható tényadat, hogy minden népnél, minden időben feltalálhatók egy főbb szellemi lény létében való meggyőződés nyomai; a műveletlenebb népeknél ép úgy mint a műveltebb nemzeteknél. Bizonyítják ezt az utazók és történetírók megegyező adatai; a különböző emlékek, műremekek, melyek a legrégebb időkből származtak hozzánk, s melyeknél a vallási elem játsza a főszerepet, s végre azon tény, hogy nincs nyelv, melyben nem találatnék szó az Isten fogalmának kifejezésére. Már egy ily általános és állandó meggyőződésnek Isten léte felől, szükségkép általános és állandó alappal is kell birnia, melyen megmagyarázható legyen, s mely ismét csakis az emberi eszes természetben bírhatja gyökerét, mert csak ez változatlan mindenkor és mindenkinél. Így az Isten létében való hit az ész és közérzés szava, mely pedig teljes érvényű bizonyíték annak igazsága mellett, mi általa bizonyíttatik. Isten léte tehát történelmi-leg is kétségtelenül bizonyos (Arg. histor.).

Csak az a kérdés most, mennyiben érvényesek e felhozott érvek?

Kant volt az első, ki tüzetesebb és éles critica alá vette a dogmaticus rationalis theologia által Isten léte mellett felhozni szokott érveket;⁵⁾ egyszersmind kimutatta, hogy mindezen érvek által épen nincs bebizonyítva (tudásilag) Isten léte. Főbb tételei a következők:

a) Nem fogadható el érvényes argumentum gyanánt – úgy mond Kant – az u. n. argumentum ontologicum, mely a legtökéletesebb lény fogalmából hozza le annak létezését olyképen, hogy a legtökéletesebb lény fogalmá-

¹⁾ Kant's Kritik der reinen Vernunft. Transc. Logica. Bővebb ismertetését I. Pauer: A phil. Tört. II. füzet 58, 63 l.

ban már a létezés is bennfoglaltatik, mert ami létezik, az tökéletesebb annál, ami nem létezik, vagy aminek nem-léte gondolható, tehát Istennek mint legtökéletesebb lénynek létezni kell. Ugyanis itt a bizonyítás sarkpontja (nervus probandi), hogy a létezés valódi tulajdonság, mi pedig nem áll. A létezés nem gazdagítja a fogalom tartalmát, mert pl. a háromszög fogalmán mit sem változtat, képzelem-e a háromszöget, vagy az valóban létezik; száz forint sem több sem kevesebb, akár birom azt, akár nem; a bírás csak az én vagyoni állapotomat, de nem a száz forint tartalmát módosítja: tehát a létezés csakugyan nem vehető valódi tulajdonság gyanánt, miért amaz érvelés is helytelennek tekintendő.

b) Az argumentum cosmologicumra vonatkozólag, mely ellenkező kiindulási ponton a végesnek tapasztalás-szerű fogalmából következtet a feltétlen létezésre, megjegyzi Kant: hogy midőn e bizonyításban először a feltétes létezésből a feltétlenre, azután a legtökéletesebb lényre történik következtetés – a lehozás mindkét esetben téves. Mert – először – tapasztalatilag csak a feltétes létezés van adva, a feltétlen soha sem; midőn mégis erre történik következtetés, oly elem (feltétlen) hozatik be, mely eszme, de nem való tárgy. Azután mily joggahállítja fel ez érvelés egy szükségképes lény létét? Mert a feltételek végtelen sora lehetetlen? De hisz a tapasztalás inkább emellett, mint az ellenkező mellett bizonyít, s ez érvek épen semmi joga a természeti feltétek sorát önkényileg befejezni; sőt feltéve, hogy a feltételek sora végponthoz juthat – e befejezés sem történhetik oly lény által, mely a soron kívül áll, mert ez által áthághatlan ür származik a létezők s a feltétlen között. Másodszer, téves azon lehozás is, melyhez képest a szükségképes lénynek, melytől minden véges függ, eo ipso a létezés minden feltétét, tehát a létezés is magában kell foglalnia: legtökéletesebb-

nek, tehát létezőnek kell lennie. Midőn ez argumentum önkénytelenül is mintegy beleolvad az arg. ontologieumba, annak hiányait is mindenben osztja.

c) Végre az arg. physico-theologicumot, mely a természeti dolgok rendje- és czélszerű berendezéséből következő Isten létét, veszi eritica alá. Elismeri, hogy felette nagy előnnyel bír emez érv, amennyiben a felemelő természetészlelést veszi kiindulási pontul, de még sem elégséges; mert más a kedélyre hatni s hitet gerjeszteni, s más értelmi meggyőződést vagyis tudást eszközölni. Emez érv a legkedvezőbb esetben is csak egy világ-képző erőre utal, de teremtőre nem; szintúgy érvénytelen mint az előbbiek.

És Kantnak teljesen igaza van. Elfogulatlan vizsgálat alá véve a felhozott érveket, ba kell ismerni, hogy egyáltalán nem elégségesek Isten létének tudományos bebizonyítására; eszközölhetnek alanyi meggyőződést, de nem alapíthatnak tudást. Amint erre nézve az erkölcsi és történelmi bizonyítékok is elégtelennek tekintendők. Az erkölcsi érvnél már maga az alapfeltevés téves, miután épen nem lehet bebizonyítani, hogy lelkünkbe eredetileg beoltott erkölcsi észtörvény léteznék; bár még e feltevés mellett sem érvényes emez argumentálás, mert legfőleg erkölcsi meggyőződést szül, de nem tudást. Ami pedig a történelmi érvet illeti, nem is tekintve azt, hogy a feltevés, mely szerint nincsen nép, melynél ne taláthatnának nyomai egy felsőbb szellemi lényben való hitnek, merőben téves – mint ezt az isteneszme eredetének fejtegetésénél (83. §.) is kimutattuk – már maga a történelmi bizonyítás olyan természetű, mely tudást egyáltalán nem alapíthat.

β. Atheismus.

88. §.

Az atheismus alaptétele, hogy egy – a természeti létezők felett álló, öntudatos és személyes lény, ki teremtő erejével hozta volna létre az összes létezőket, nem létezik. Azok, kik egy teremtőerről beszélnek, mely a világot önmagából vagy semmiből hozta volna létre – úgy mondanak e nézet megalapítói – a bölcsészeti és tapasztalati természetvizsgálat legelső és legegyszerűbb elvével jönnek ellenkezésbe. Hogyan létezhetett volna erő, mely nem magán az anyagon jelenkezne, hanem afelett önkényesen uralkodna? Valamint a külön létező erők sem mehettek át az alak és törvény nélküli anyagba s hozhatók létre ily módon a világot, miután nincs erő anyag nélkül, és anyag erő nélkül; az erő nem a létezők anyagi alapjoktól különvált lény, hanem az anyag elválhatlan és örök tulajdonsága.

A világnak vagy az anyagnak tulajdonságaival együtt, melyeket erőknek nevezünk, öröktől fogva kellett és örökké kell léteznie – szóval: a világ nem teremtethetett. Mert gondoljunk egy teremtőerőt, egy föltétlen hatalmat (Istent) a világ okául, úgy az idő fogalmát rá alkalmazva, azon eredményre jutunk, hogy sem a teremtés előtt sem az után nem létezhetett. A teremtés előtt nem létezhetett, mivel ily erő fogalma a semmi vagy télenység eszméjével meg nem fér. Teremtő erő nem létezhetett, anélkül, hogy ne teremtsen, miután a nyugvó, tétlen teremtő erő ép oly üres képzelet, mint általában erő anyag nélkül. Utánna nem létezhetett és nem létezhetik, mivel az anyag mozgása csupán azon törvények szerint történhetik, melyek magában az anyagban állapítvák meg; és a létezők jelenésmódjai nem egyebek mint az anyagi moz-

gások különböző és változatos, esetleges vagy szükségképes egyesüléseinek szükmenyei. Soha és sehol, a távcső által átkutatott legtávolabbi világtérben ssm lehetett oly tény megállapítani, mely e szabály alul kivételt képezne, mely egy közvetlenül és a létezőkön kívül ható önálló erő föltevését szükségessé tenné. De ha a teremtő erő sem a világ keletkezése előtt sem az után nem létezhetett; ha nincs anyag erő nélkül, és erő anyag nélkül: úgy legcsekélyebb kétség sem foroghat fenn, hogy a világ nem teremthetett, hanem öröktől való, s így egy örök teremtő erő felvétele tudományilag semmikép sem igazolható. Emellett bizonyít az is, hogy a legkisebb parányt sem lehet el- vagy hozzágondolnunk anélkül, hogy ezáltal a nehézség törvényeinek háborgattatást, az anyag szükséges és állandó egyensúlyának hiányt ne kellene szenvednie. A vegytan az utolsó évtizedekben kétségen kívül helyezte hogy a dolgok szakadatlan átváltozása, a szerves és szervetlen alakok és képződmények keletkezése és elenyészése nem alapszik előbb nem létezett anyag keletkezésén és elenyészésén (mint ezt előbbi időkben csaknem általánosan hitték), hanem ugyanazon alapanyagok állandó és szakadatlan átalakulása, melyek mennyisége és minősége önmagában min dig ugyanaz. Tehát az anyag megsemmisíthetlen azaz halhatatlan. Ami megsemmisíthetlen, az nem teremthetett: s így egy teremtő erő felvétele legalább is fölösleges.

Ugyanez áll az anyagtól elválaszthatatlan erőre nézve is. Mihez azután még hozzáadva, hogy az anyag végtelen, s hogy a gondolkodás törvényei szerint lehetetlen a tér végeességét csak képzelni is: épen nem lehet kételkedni, hogy egy, a természeti létezők felett álló személyes teremtőerő nem létezik.

Ha a bennünket jelenleg környező természet talán bámulatra ragad, s e benyomás folytán egy közvetlen te-

remtő erő eszméjétől nem mindig tudunk szabadulni; ez érzet okát csakis abban kell keresnünk, hogy a millió évek óta tevékeny természetörök működésének eredményeit összképben egyesítve látjuk magunk előtt, és miután megfeledkezve a multakról csak a jelenre gondolunk, első tekintetre nem tudjuk elképzelni, hogy a természet mindezt önmagából hozta volna elő.

89. §.

Ezekben foglalvák össze az atheismus vagy matérialismus főbb érvei és tételei. Minden tekintetben bebizonyított és tudományilag is kétségbevonhatlanul megalapított elméletet, mely által a felvett probléma, érthetőleg lenne megoldva: ép úgy nem képeznek, mint ilyenül nem fogadható el ellenkező állásponton a theismus. Egyikök sem fejt meg a titkot, melyet a természetélet nyújt, midőn azt első eredetére törekszünk visszavezetni. A tudomány mai álláspontján, s talán még igen sokára talány lesz előttünk e kérdés; mit nem is csodálhatni, ha figyelembe vétetik, hogy tárgya végtelen – miről pedig véges emberi ész világos és kimerítő ismeretet nem szerezhet. Avagy ránk nézve, kik értelmünkkel csak annyiban ismerjük az okozatokat, amennyiben azokat okaikra visszavezetni tudjuk: érthető lehet-e egy végtelen önökságnak gondolata, mely öröktől van és önmagától? Isten létét követelheti erkölcsi meggyőződés, szellemi életünk – de tudásilag megállapítani azt véges eszünk elégtelen.

4. Isten és világ közti viszony.

90. §.

A különféle rendszerekhez képest, melyekben Isten lényege vagy mibenléte tárgyalatik, az Isten és világ közti

viszonyra nézve is különféle elméletekkel találkozhatni. Nevezetesebbek: a dualismus, theismus, pantheismus és materialismus.

a. Dualismus.

91. §.

A dualismus szerint Isten és világ egymástól lényegileg különböző, de egyformán örök lételvek. A világ ép úgy örök és önálló, mint az Isten; eredetére s létre nézve egyaránt független Istentől. Isten nem teremtője az anyagnak, hanem csak rendezője és alakítója (*δημιουργος*) az örök anyag rendezetlen elemeinek.

Auaxagoras volt az első, ki e gondolatot tudományosan megalapítani törekedett, midőn bölcséletében a világ alakulását két tényezőre (mint mellözhetlen alapokra) vezeti vissza: az örök alapanyagokra, melyeket az egyedileg meghatározott testek részecskéi gyanánt tekintett; s az örök mozgató erőre, melyet czélok szerint működő eszes lénynek (*νοησις*) gondolt. Az örök alapelemek vagy anyagok – úgymond – eredetileg egy chaos-szerű rendezetlen holt tömegben voltak összefoglalva, mignem előjött a *νοησις* s körmozgást idézván elő, a természet fej lésnek utat nyitott. E mozgásban váltak szét a különmemű anyagrészek, melyek folytonos egymásra hatásának befolyása alatt alakult minden létező oly módon, hogy mindenben van ugyan mindenből, de az egynemű részek (homoiomeriak) mégis túlnyomók. Némely dolgokban a *νοησις* is benn van, ezek a szerves testek stb. – Láthatni, hogy Anaxagoras szerint Isten nem létoka a világnak, hanem csak alakítója.

Ily értelemben nyilatkozik Aristoteles is, bár rendszerében az isteni szellem viszonya a világhoz nincs elég következetességgel és szabatosan kifejtve – mi főhiányát is képezi az aristotelesi elméletnek.

β. Theismus.

92. §.

A theismus az Isten és világ között oksági viszonyt alapít; eszerint a világ nem öröktől való, hanem Isten hozta létre vagyis teremtette azt semmiből; egyzersmind állandóan fentartja és kormányozza. Mire nézve a theismus Istennek a világ irányában háromféle működést tulajdonít: teremtést, fentartást és kormányzást (a két utolsó isteni gondviselés névvel jeleltetik).

a) Teremtés alatt az Isten és világ közti azon viszony értendő, melynél fogva a világ eredetére nézve Istentől függ. Ha ezen függés nemcsak az alakra hanem az anyagra is kiterjed, úgy a szorosabb érteményben vett teremtés keletkezik, vagyis azon isteni működés, mely által Isten a világot nem kész anyagból, hanem semmiből, s nem is szükségképen és vak kényszer folytán, hanem szabadon és öntudatosan hozta létre.

S hogy a világ csakugyan nem jöhetett létre más módon mint semmiből való teremtés által – mondják a theisták – kitűnik a következőkből: 1) Csak a semmiből való teremtés szolgál észszerű” átmenetül a végtelentől a végeshez. Ugyanis, ha Isten valamit semmiből teremt, úgy ez végtelen nem lehet, mivel a létrehozás ellenkezik a végtelen fogalmával; az ilyen dolognak tehát végesnek kell lennie. Marha a végesnek és végtelennek egymás ellenébe kell állíttatniok, hogy mindkettő fennálhasson, úgy csak semmiből való teremtés vehető fel, mert csak ily módon lehetséges a kettő közti lét-különbséget fentartani és érvényesíteni. 2) A teremtő hatalom elválhatlan az Isten, mint legtökéletesebb és mindenható lény fogalmától. Mert ha az Isten valóban végtelen, úgy szükségkép hatalommal is kell birnia más, magától függő lé-

nyéket létrehozni. Ily lényeket létesíthetni valóságos tökély; nem hozhatni létre szembetűnő fogyatkozás; ha tehát Isten legtökéletesebb lény, úgy kell birnia teremtő erővel más lények létrehozatalára. 3) Azon körülmény is a semmiből való teremtés mellett szól, hogy semmiféle más mód sem egyeztethető össze az Isten fogalmával – s elégséges a világ eredetének értelmezésére. Mert elvetve a teremtési elméletet, a világi anyagot vagy örök-létűnek kell tartani, vagy az isteni lényegből – kiömlés által – származottnak. Amde ha az anyag örök, úgy Istentől függetlenül létezik, sőt Istent korlátozza úgy, hogy az Isten nem lehetne végtelen és feltétlen lény, hanem csak a véges és feltétes lények sorában a fölény. Mi ellenkezik az Isten fogalmával. Továbbá ez esetben önkénytelenül felmerül a kérdés: mi módon jutott Isten a világ alakításáioz? Azon válasz, hogy az örök anyag passíve létezett, s az alakulás iránt eleve birt fogékonysággal – nem elégséges, miután ami létre nézve független, az nem lehet pusztán szenvedőleges állapotban. – Hogy pedig az anyag az isteni lényegből kiömlés által jött volna létre, e nézet már csak azért is helytelen, mert felteszi hogy az anyag Istenben létezett; hogy tehát az isteni lényeg anyagból és széliéből volt összetéve: mi szembetűnőien; téves felvevés.

Ellenvethetni: hogy a semmiből teremtés ellenkezik az észszel, mert semmiből semmi sem eredhet. De ez ellenvetés elveszti erejét – úgy mondanak a theisták – ha figyelembe vétetik, hogy ezen elv nem egyéb az okság elvénél s annyit jelent, hogy mindennek kell okkal birnia, hogy tehát semmiből, azaz ok nélkül semmi sem eredhet. Már akik a teremtést védelmezik, nem állítják, hogy a világ ok nélkül eredt, hanem hogy a teremtés előtt Istenen kívül semmi sem létezett, hogy tehát a világot Isten egyedül mindenható ereje által hozta létre. Avagy felhozhatni, hogy az örök és végtelen természetű elégséges a

világi rend létrehozatalára; csakhogy emez állítás merőben alaptalan és téves. Szellemi cselekvőségünk tanúsítja, hogy az anyagi erő a célokat és törvényeket kijelölő eszmei hatalom által vezéreltetik. Ha csak az ész gondolhat célt, szabhat törvényt és rendet; úgy a világi célszertiség, rend és törvényszerűség vak és kénytelen természet-erő kifolyása nem lehet. – Végül vannak, kik azt állítják, hogy a világ öröktől fogva teremtett (Origenes), mert – ugymondanak – az okságban anyag, erő és eszme elválaszthatlan egyesülnek; mert az Isten öröktől fogva bírt tehetséggel és akarattal a világ létrehozására, s mert az időbeli teremtés változást okozott volna Isten életében. Azonban e pontok sem erőltetik meg a fennebbi állítást, mert az erő, eszme és anyag elválaszthatlan egyesülése csak a véges lényeknél észlelhető, tehát a végtelen okságra nézve nem áll; mert könnyű belátni, hogy, ha Isten öröktől bírt is erővel a világ létrehozására, a világ mégis csak időben teremtethetett, miután mint Isten lényegétől különböző, nem lehet öröklétű; s mert nem áll hogy a teremtés változást okozott volna Isten életében, miután Isten mint legtökéletesebb lény amint nem vehet fel új tökélyt, úgy változást sem szenvedhet.

b) Isten azonban nemcsak teremtette a világot – mondja a theismus – hanem mindenható erejével állandóan fenn is tartja; ez isteni működés a világ irányában fentartásnak nevezetik, s nem egyéb mint azon viszony, melyhez képest a világ létének folytatására nézve is Istentől függ¹⁾.

Hogy az Isten csakugyan föntartója a világnak, ki-tűnik a következőkből: 1. A létezők egyesleg és összevéve

¹⁾ Némelyek e viszonyt folytatott teremtésnek is nevezik, de ez kevésbé szabatos kifejezés, mivel könnyen azon nézetre adhat okot, hogy az Isten minden lényt minden percben újra terem.

véges és feltétes lények, tehát olyanok, melyek csak esetékes léttel bírnak: bármédig létezhetnek, de bármikor is megsemmisíthetők. Létök ennél fogva isteni iöntartú erőttől feltétel nélkül léteznek. 2. Az Isten végtelen és feltétlen okság; szükségkép fel kell tehát venni, hogy tőle függetlenül semmi sem létezik; illetén létezés által Isten korlátozhatnák s így nem volna teljesen végtelen. Végre 3. Isten a véges és feltétes létezőknek szünteleni oka, nem lehet tehát időpont, melyben a világ Istentől nem függne.

Ellenvethetni ugyan, hogy ha az emberi mű fennáll anélkül, hogy szakadatlan fentartásra szorulna: annál kevésbé szorulhat az isteni mű illetén folytonos fentartásra Isten részéről. De erre nézve megjegyzendő, hogy a hasonlat teljesen rossz, miután emberi műnél kész anyag alkottatik, mely tehát nem függ a művésztől, míg az Isten a világot mind anyagra mind alakra nézve teremtette.

c) Harmadik isteni működés a világ irányában a világnak folytonos igazgatása vagy kormányzása vagyis azon viszony Isten és világ között, melyhez képest a világ minden változására, alakulására és eseményeire nézve függ Istentől. – Kétféle ilyenmű hatást kell megkülönböztetni: közvetlent és közvetettet. Amaz abban áll, hogy Isten közvetlen közreműködéssel eszközli a természeti létezők alakításait s hozza létre a természetéletet; míg az utóbbi oly nemű eszközlése a világfolyam változatainak, melyhez képest Isten eleve oly erőket, és törvényeket oltott a létezőkbe, mik által minden további közvetlen közreműködése nélkül is a legszebb összhangzatnak és rendnek kell előállnia (Deismus). – Könnyű kimutatni – mondja a theismus azt, hogy Isten közvetlenül is igazgatja a természeti életfolyamot.

1. A véges és feltétes létezés fogalmából következik, hogy az illetén létezőknek minden tekintetben teljes mérvben kell függniök Istentől leliál tevékenységük sem

képezhet kivételt, annál kevésbbé, mert épen ezáltal kell megvalósítaniok azon czélt, mely eléjük tűzve van. 2. A természet czélszerűsége, az uralkodó rend és törvényszerűség is Isten közvetlen igazgatását bizonyítja; mert csak mindentudó és mindenható ész lehet képes illetén összhangzat létrehozatalára. 3. Végül, ha Isten nem folya be szakadatlanul *közvetlenül* a természetfolyam vezetésébe: mint tevékenytelen, nyugvó lény állana előttünk - mi pedig ellenkezik az istenfogalommal.

Ellenvethetni: hogy az isteni közvetlen közreműködés lehetlenné teszi az akarati szabadságot. Erre nézve azonban megjegyezhetni, hogy az isten közreműködés a különböző cselekvések véghezvitelénél az akarati elhatározástól feltételeztetik. Tehát nem annyira az isteni közreműködés határozza el az akaratot, mint inkább megfordítva. Mire nézve azon állítás is téves, mely (a mondott alapon) Istent minden gonosznak kútfeje gyanánt tünteti fel. Az erkölcsi jó és erk. rász cselekvés a szabad akarat kifolyása s elhatározásunktól függ, ez pedig független minden külső befolyástól.

Végre felhozzák még, hogy a természetélet körében sok rendetlenség, hiány és fölösleg mutatkozik, mi egyáltalán nem egyeztethető meg a közvetlen isteni igazgatással. De ez ellenvetés is elveszti erejét, ha figyelembe vétetik, hogy véges és feltétes létezés (milyen a természeti lét is) hiány és fogyatkozás nélkül nem lehet s hogy sok dologházára Játszik czélszerűtlennek és *hiányosnak mert véges elménk nem képes* a világ egész szerkezetét felfogni: s ez által a rejtettebb vonatkozásokat felismerni.

93. §.

A pantheismus alaptétele: hogy csak Isten (vagyis a végtelen) létezik; minden egyéb létező – amennyiben különböző dolognak látszik – csak látszat-lény. mely csak annyiban bír realitással, amennyiben az isteni lényeknek részese. Az összes természeti létezők nem egyebek, mint módusok vagyis egyes individuálisait létalakok, melyekre az átatános substantia (Isten) szétkülönül; amelyek épen azért nem is önállóak, hanem csak a substantián és a substantia által léteznek; létezésökben kívülről határozvák meg, teljesen a külső kénytelenség hatalma alatt állanak; tehát véges, korlátolt lények. Köztök és a substantia közt azon viszony van, ami a natura naturans, és a natura naturata között; vagy mint az adtributumok és azok módosulása, a tengerhullám és a tenger vize között; a substantia a végtelen lét, a modusok ezen végtelen létezés egyes individuálisait létalakjai (jelenésmódjai). A substantia örök létrehozó-ok, a természeti létezők örök létrehozott következmények.

Emellett bizonyít: 1. hogy ha végtelen lényen kívül még más való lények is léteznének, ezek által a végtelen korlátozhatnák s így nem lehetne végtelen. A végtelen terjedékre és tartalomra nézve végtelen. Mivel terjedékre nézve ilyen, kell hogy minden lényt körében foglaljon, következöleg kívül semmi sem létezhetik; minden létező a végtelennek tagja. S mert tartalomra azaz tulajdonságaira nézve is végtelen, szükségkép legtökéletesebb, s így nem gondolható tulajdonság, mely kívül lehetne; minden létezőnek tulajdonsága csak egyugyanazon végtelen lénynek jelenésmódja. 2. Lényegében minden csak (így lehet (ἕν καὶ πᾶσι)), mert ha több lényeg léteznék, ezeknek

vagy egyenlőknek kellene lenniök, vagy különbözőknek; ámde az első esetben csak egy állagot és lényt fejeznek ki a második esetben pedig, mert egymás mellett anélkül meg nem állhatnak, hogy kölcsönösen ne korlátozzák egymást: mindegyikök csak véges lehet.

Ellenvethetni ugyan: hogy a pantheismus megsemmisíti a személyi önállóságot s akarati szabadságot, midőn szerinte minden lény – tehát az ember is – csak pusztá látszat, s nem egyéb mint az isteni lényeg múltó nyilvánulata; hogy lehetetlenné teszi az erkölcsiséget, midőn eltörli az akarati szabad elhatározást, ezáltal az erkölcsi beszámítást, megsemmisíti a jó és rossz közti különbséget; ellensége minden vallásnak, midőn ezek leglényegesebb feltételét, az isteni személyiséget s a lélek halhatatlanságát tagadja: de mindezen ellenvetésekre azt lehet válaszolni – mondja a pantheismus – hogy a logikai értelem szigorú következtetései ellenében nem tekinthető jogosult tényezőnek a hagyományos erkölcsi meggyőződés. Az erkölcsiség fennállhat a pantheismus mellett is, de nem az erkölcsi beszámításra fektetett, hanem az önmagára vonatkoztatott erkölcsiség; melyhez képest nem azért tesz az ember, mert fél a büntetéstől vagy jutalmat vár: hanem tesz magáért az erkölcsiségért!

d. Materialismus.

94. §.

A materialismus azon alapfeltevés nyomán, hogy az anyag örök és végtelen, valamint örök és végtelen az erő is, mint elválaszthatlan tulajdonsága az anyagnak, tagadja hogy Isten léteznék, s így az Isten és világ közti viszony fejtegetése helyett az örök természetnek (anyag és erő) természetes úton való kifejlődhetését feladata kimutatni.

Mindazon képzeletek – úgymond a materialismus

melyek a föld fejlődés történetében természetfeletti vagy csak megfejthetlen erők közvetlen működését is vélik szemlélni, a tudomány mai álláspontján már merőben helyteleneknek bizonyultak. A tudomány ma már ugyanazon mennyiségnyi bizonyossággal, melylyel az ég végtelen tereit kimerít, képes kimutatni, hogy a földi fejlődés keletkezését mindenütt csak a legegyszerűbb legtermészetesebb és sok esetben a legnagyobb tudományos biztonnággal felismerhető folyamatoknak köszöni; hogy a föld csupán oly erők által keletkezett, melyek megfelelő hatálylyal még ma is működnek rajta és soha sem volt az lényegesen erőszakosabb vagy egyáltalán más folyamatoknak alávétve .... a föld képződési folyamatának roppant és meglepő jellemet csakis azon megmérhetlen időtartam kölcsönöz, melyben az lefolyt (Burmeister). S csakis ez oknál fogva – mert azon lassú és helyi változásokat, melyeket millió és millió év hozott létre, ma már egy összképben látjuk egyesülve – nem tudunk megszábadulni a képzelettől, hogy itt közvetlen teremtői beavatkozásnak kellett történie.

Holott mindenütt csak természeti erők természeti hatásaival vagyunk körülveve. Fényesen bizonyítják ezt a földtani buvárlatokra alapított tudományok, midőn a környező természet s az afelett uralkodó erők ismeretére támaszkodva kimutatták, hogy a földfejlődés-történet egész folyamában mindig és mindenütt csak azon anyagok és erők szerepeltek, melyek bennünket még ma is környeznek. E tudományok egyetlen oly pontra sem akadtak, hol a tudományos vizsgálódásnak meg kellett volna állapodnia, hogy helyét ismeretlen erők beavatkozásának engedje át. A természeti viszonyok összevetéséből e látható hatások lehetőségét mindenütt be lehetett bizonyítani vágy legalább megközelíteni; mindenütt ugyanazon szabályra és anyagra találtak. A föld keletkezésének

történelmi kutatásai bebizonyították – úgymond Burmeister – hogy a múlt és jelen egészen egyenlő alapon nyugszanak; hogy a múlt hasonló módon bontakozott ki, mint ahogy a jelen továbbfejlődik, s hogy az erők, melyek a földön működtek, kezdettől fogva ugyanazok maradtak.

A felvilágosodott észnek nincs tehát szüksége – mond Büchner – azon hatalmas kézre, mely a föld belsőjének tüzszellemait rögtöni zendülésre korbácsolja föl; mely a tengereket árvízként zúdítja a földre és az egész alkotmányt mint puha anyagot gyúrja célja kívánta alakba. Mily különös, sőt kalandszerű képzelet csak beszélni is egy teremtő erőről, mely a földet lakosaival egyes átmeneti fokozatokon és roppant időközökön át vezette mindig fejlettebb alakokra, hogy azt a természet utoljára föllépő tagja, a legtökéletesebben szervezett állat, az ember számára alkalmas lakhelylyé képezze. Lehet-e szüksége ily erőlködésekre egy független és legteljesebb hatalommal felruházott erőnek, hogy célját valósítsa? ... Csak azon természeti nehézségek, melyekkel az anyag részeinek lassú és öntudatlan csoportosulása és alakjainak képződése jár, képesek a szerves és szervetlen világ keletkezés-történetének sajátságosságát megmagyarázni.

Ugyanezen eredményekre jut a csillagászat is. – Nem kételkedhetni, hogy az égitestek és naprendszerek egyes alakatlan gőztömegeből kifejlődött, saját tengelyök körül mozgó pontokból képződtek és sűrűsödtek lassankint gömbidomú tömör testekké. S mindezen égi testeknél mindenütt – amennyire csak elhatolhat a tudomány – ugyanazon törvénnyel, ugyanazon mechanikai renddel, ugyanazon számítás alá eső folyamatokkal találkozhatni; de sehol sem mutatkozik egy önkényes erő nyoma, mely az eget rendezte s az égitestek pályáját kijelelte volna.

Az egész eget átkutattam – mond Lalande a hírneves csillagász – és sehol sem találtam Isten nyomára. – Átalában minél tovább haladt a csillagászat az égi törvények és események ismeretében, annál inkább háttérbe szorította egy természetfeletti befolyás és közreműködés eszméjét és föltevését; annál könnyebben lett visszavezethető az égi testek keletkezése, csoportosulása és mozgása a legegyszerűbb, maga az anyag által lehetségesekké tett folyamatokra.

Természetesen lehetnek, kik a mozgás megindításánál nehézségekre akadnak, s ezt nem keresik magában az anyagban, hanem egy természetfeletti erőtlől származtatják, mely a világpépnek mintegy felkavarása által hozta volna mozgásba az anyagot (Büchner). De még e távolban sem tarthatja magát az egyéni teremtőerő. Az örök anyagnak örök mozgással is kell bírnia; mert feltétlen nyugalom ép oly kevésbé gondolható és létezhetik a természetben, mint a föltétlen semmi. Anyag nem létezhetik a tőle elválhatlan erők kölcsönös hatása nélkül; és az erők nem egyebek, mint az anyagi mozgás különböző nemei. Mire nézve az anyag mozgásának ép oly öröknek kell lennie, mint magának az anyagnak. – Miért vette fel az anyag bizonyos időben a mozgás ama bizonyos nemét; e kérdés egyelőre természetesen megfejthetlen, de a tudományos kutatás még nem érte végét és nem lehetetlen, hogy valamikor még az egyes égitestek első keletkezésének időpontján túl is képes lesz hatolni.

Valamint azt is ellenvethetni, hogy az egész mindenség szerkezetében észlelhető legnagyobb czélszerűség és rend épen nem fejthető meg egy személyes teremtőerő felvétele nélkül. Ez ellenvetést azonban merőben alaptalannak kell nyilvánítanunk; minthogy inkább a mindenség szerkezetében és az egyes égi testeknek egymás közti elrendezésében előforduló számos rendhagyás, véletlen és

célszerűtlenség még közvetlenül is kizárnak egy személyes és öntudatos teremőerőt. Ha csakugyan ily lény teremtette és rendezte be a mindenséget, joggal kérdezhetni: mire való ama roppant pusztaság és üres világtér, melyben csak itt-ott található egy-egy égitest? Miért nincsenek naprendszerünk egyéb bolygói is úgy berendezve, hogy szintén lakhatnának emberek? Mire valók az egyes égitestek szabálytalanságai és különfélesége nagyság- és távolságban? stb.

Végre vannak, kik a földnek a nap-, hold- és csillagokhoz való viszonyában az ég célszerű gondoskodását látják. De ezek nem gondolják meg, hogy fölcserélik az okot és okozatot, hogy a pályakör hajlásának változása vagy nem-léte szerint mi is vagy más szerkezettel – vagy épen nem léteznének.

Amit az elfogulatlan tudomány tény gyanánt mutat fel – végzi be a materialismus- hogy a világ örökkévaló, azt semmiféle hagyományos előítélet sem képes megdönteni! Avagy a vallási fogalmak, melyek az Istent mindenkor örök- és végtelennek hirdették, következményeikben elő'nnyel bírnának a tudomány nézetei felett? A föld és a világ örökkévalók – úgymond Burmeister – mert az anyag lényegéhez e kellék is szükséges. De nem változatlan; és épen azért mert változó alakban jelenik meg, végesnek és múlékonynak tartja a rövidlátó emberi ész, melynek a tudományos bu várlat még nem kölcsönzött világot.

Kérdés: mennyiben elégségesek ez ismertett rendszerek a fölvetett probléma megoldására?

95. §.

Nézetünk szerint teljes érvényű s tudományilag minden tekintetben megalapított és igazolt elméletül, melyben minden csak felmerülhető nehézség alapos és tu-

dományos megoldást nyerhetne: egyikük sem szolgálhat. Emez elméletek mindegyike egy kíséri el, más és más alapon fejtegetni az Isten és világ közti viszonyt; nagyobb vagy kisebb tudományos készültséggel és érvekkel értelmezni az összlet eredetét és kifejlődését s eszközölni tudományos meggyőződést.

Szoros értelemben vett tudást azonban egyikök sem alapít; mert mindegyiknél fordulnak elő nehézségek, melyeket az értelmi belátás világával, a tudomány mai álláspontján még nem lehet eloszlatni. Mire nézve a metaphysicának e kérdést illetőleg sem lehet más feladata, mint kijelelni amaz utat, melyen a kívánt megoldás elérhető – vagy legalább mindjobban megközelíthető leszen.

Hogy azonban ez ut az elfogulatlan természet-észlelés, s a geológiai kutatásokra az astronomiai és physikai észleletekre alapított következtetések útja – az ma már kétségtelen.

FÜGGELÉK.

A metaphysicai rendszerekről.

96. §.

Metaphysicai rendszerek alatt bizonyos alapgondolatra vonatkozó ismeretek szerves egészét értjük, a bölcselő ész kiserléteit, melyek által a természet- és szellemélet által nyújtott s különböző időben felmerült kérdéseket megoldani, s az egész mindenségről általában világos és tiszta ismeretet szerezni törekedett.

Az emberi szellem csak évezredekken át eszközölt fáradságos kutatás után emelkedhetett azon magaslatra, melyen jelenben a tudás terén áll. A tudomány, az uralkodó eszmék és elvek szorosán véve nem a jelenkor szü-

löttjei, hanem sok századok munkásságának eredményei. Egyáltalán nincs elmélet, nincs a köztudatban érvényre emelkedett szabály, melynek saját történeti fejlődése ne volna, sőt amelynek korábbi vizsgálódások eredményei ne szolgáltak volna keletkezési alapul. Minden kornak megvannak a maga eszméi, elvei, öntudata, tudományos és erkölcsi mozgalmái és törekvései: s mindezek kifejezései a philos. rendszerek.

Innen van, hogy jelentőségök is félreismerhetlen. Ha a tudomány nagy részben elődeinktől nyert szent örökség; ha minden kor tudományos vizsgálódásainak és kutatásainak eredménye a következő korok művelődésének és fejlődésének alapjául és magvával szolgál, melyet az újabb nemzedéknek, mint a múlt évi termés magvát, lelkébe mintegy átültetni kell, hogy új gyümölcsöket hozzon; ha végre a tudomány művelésében lehetetlen nélkül előbbre haladni, hogy az eddig kifejtett eredmények megismerése és feldolgozása által ne emelkedjünk az értelmiség és műveltség azon színvonalára, melyre magát az emberi szellem a múltban felküzdötte: úgy nem lehet kételkedni, hogy a philos. rendszerek, melyek mindegyike a maga korának titkát fejezi ki és tudatát tolmácsolja, miáltal az emberiség előtt a kifejlésnek és haladásnak új utjai nyílnak meg – nagymérvű jelentőséggel bírnak a tudomány és művelődés kifejlődésére.

Ellenvethetni, hogy évezredek óta fáradtak s fáradnak ma is a bölcsészek, hogy biztos és szilárd alapra helyezzenek valamely rendszert, de mindhiába; évezredek óta törekedett minden bölcsész rendszerének általános elismerést és érvényt szerezni, s e célhoz még sem jutott közelebb a bölcsészet egy léppel sem; sőt a philos. elvek közti ellentét és ellentmondás ma még mélyebb és erősebb – a rendszerek száma nagyobb és a véleménykülönbség sokkal élesebb mint valaha; mi kell hogy bi-

zalmatlanságot keltsen a bölcsészeti tudományok ellen. De minderre meg lehet jegyezni, hogy történeti haladás és fejlődés, melynek tükrői a philos. rendszerek, a folytonos tökéletesedés processusai, következőleg bennök a tökéletlenségnek is nagy szerepet kell játszania. Az emberi szellem egész világa szakadatlanul előrehaladó átalakulásokban él. Az emberiség, bármily örök törvények szerint működjék is az értelem, nem maradhat egy-ugyanazon állásponton és minőségben. Koronkint változnak céljai, cselekvésének mozgató indokai, törekvései, életnézete és szükségletei; kell tehát, hogy változzanak intézményei, öntudata, s ezek kifejezéséi a philos. rendszerek is. Épen mivel az emberi ismeret tárgya végtelen gazdag, mert nincsen oly eszme, olyan megismert igazság, mely akár az egyes egyén elméjében, akár az emberi köztudatban egyszerre, teljes mélyében és tisztaságában átértve és felismerve született volna meg, hanem az elme fáradságos munkájával, fokozatosan képződik ki; mivel az igazság végtelen és örök: lehetetlen azt a fejlődő észnek egyszerre egészen átlátni, lehetetlen egy tudományrendszerben minden oldalról teljesen kimenteni és tökéletes tisztaságában fel fogni. Ezért nem volt nem lesz s nem is lehet egyetlen oly tökéletes philos. rendszer sem, mely a többi előtte keletkezett vagy utána létrejött rendszereket szükségtelenné tette volna.

Viszont azonban nem volt egyetlen a kor értelmiségében érvényesült s a köztudatba átment bölcsészeti rendszer sem, mely merőben hamis és tiszta tévedés leendett; s melynek viszonylagos értéken kívül nem volt volna bizonyos absolut igazsága és értéke is. Az igazság nemcsak hogy ki nem zárja a fokozatos megismerést az értelem részéről és a sokféle elméletet; sőt egyedül az emberi tudat történeti ki feji őrlése, s az ezen alapon különböző szempontból alkotott rendszerei által eszközölhető csak a való-

ságnak mind több oldalról, mind teljesebben és mélyebben való megismerése. Ide járul, hogy az egyes philos. rendszerek még tökéletlenségeik és fogyatkozásai, sőt tévedéseik által is nagy szolgálatot tesznek az ismeretek ki-fejlődhetésének. Mert minden elv, minden felfogás helyes vagy helytelen volta leginkább akkor tűnik ki tisztán, ha minden belőle folyó következményein keresztül van fejtvé. Sokszor világosaknak és igazaknak látszó nézetek, megdönthetlenneknek hitt elméletek végeredményeikben képtelenségekre vezetnek, s így magukban – in se – is valótlanoknak bizonyulnak. Az egyes metaph. rendszerekben az emberi ismeretek legmélyebb és fontosabb kérdései, az emberi szellem- és természetélet által nyújtott legjelentékenyebb problémák vannak minden oldalról megvilágosítva, s végső következményeikig keresztül fejtvé. Már nem lehet kétségbe vonni, hogy kutatásainkban bizonyára sok időt és fáradságot megkimélünk, s a felmerült kérdések iránt is tisztább eligazodásra jutunk, ha tudjuk: mily eredményekre vezetett bizonyos kérdések megoldása tekintetéből felvett egy-egy eszme vagy nézet! Kitűnik egyszersmind nagy jelentősége az egyes philos. rendszereknek.

Épen ezért felette fontos is a tudományos fejlődés és művelődés szempontjából e rendszernek tüzetes tanulmányozása – felette káros előítéletes megvetésök, vagy felületes, minden komolyabb átgondolást nélkülöző, hiányos megítélésök. De csak magasabb álláspont képes azokat analysálni, teljesen felfogni és öntudatosan átérteni: e felfogás és átértés módjait kell tehát – kellő méltányolhatásuk szempontjától – a következőkben tüzetesebben fejtegetni.

97. §.

Mi sem szolgáltathat nagyobb és szembeötlőbb tévedésekre okot, mint az egyoldalú és téves felfogás, mely a philos. rendszert nem mint kifejtett szervezetet, tehát egy alapgondolat vagy elv alapján kiképzett szerves egészet nézi, de részeiben – melyeket az egészre viszonyítani vétkesen elmulaszt – itéli meg, s ez egyes kikapott és felületesen átvett tételekből, minden behatóbb eritica nélkül következet: isteniti vagy minden ízében kárhoztatja a kérdéses elmélet rosszul átértett eredményeit.

Azért a philos. felfogásnak teljesnek, tárgyszerűnek és formaszerűnek kell lenni, a) Teljes a felfogás, ha nemcsak a rendszer főbb részeit és tételeit, hanem azon mozzanatokot is tekintetbe veszi, melyek közelebbi megvilágításul szolgálnak a kérdéses elmélet átérthetésénél; a rendszer szellemét veszi át s emez alapon tekinti a kifejtett tantételeket. Csak ilyenén teljes felfogás eszközölheti a philos. rendszer kellő méltatását s szolgálhat alapjául az öntudatos átértésnek. b) A tárgy szerű felfogás az anyagot vagyis azon kérdéseket keresi fel, melyeket a bölcselő ész a rendszer egyes részletein keresztül feldolgozott; tehát először az alapgondolatot vagy elvét, a főtételt kutatja; aztán szorgalmasan összegyűjti mindazon mellékvonatkozásokat, lényeges és esetékes momentumokat, melyek az alapgondolatot közelebbről értelmezik és megvilágítják. Míg végre c) a f o r m a s z e r ű felfogása feldolgozás módjára ügyel, vagyis azon eljárásra, melyvel a bölcselő ész ismereteit szerves egészszé, azaz rendszerré szerkeszti össze. Az ész különféle utakon halad ismereteinek fejlesztésénél s a fel-felmerült, problémák megoldásánál; más és más alakba önti tantételeit, melyek némelyike rejtettebben, másika, világosabban és tisztábban szemlélteti az eszmét: a rendszer mindenoldalú

felfogásánál tehát e tekintetet sem lehet figyelmen kívül hagyni,

Második lényeges feltét a philos. rendszerek méltatására nézve a felfogott tartalom öntudatos átértés és e; mely abban áll, hogy a rendszer szellemébe hatoljunk s mindazon fejlődési stádiumokon keresztül törjünk, melyek a rendszert létrehozták. Az időfolytán keletkezett egyes bölcsészeti rendszerek nem csak egymásután vagy egymás mellett és esetlegesen jöttek létre; haneinegymásból és annyira szükségkép következtek, hogy egész a legújabb rendszerekig bensőleg szorosan összefüggő láncolatot képeznek: szükséges tehát a létrehozó momentumokra is figyelmet fordítani; ilyenek: a rendszer genesisé, viszonya az előző rendszerekhez, korszellem, uralkodó szokások és elvek, sőt a philosoph személyisége, jelleme s egyéb körülményei. E tekintetek nélkül lehetetlen a szabad átértés – lehetetlen a rendszer egész szervezetének tüzetes ismerete, s az ezen alapuló philos. critica.

A minden tekintetben teljes felfogás, s a rendszer öntudatos átértése tehát ama két lényeges tényező, melyek nélkül a philos. rendszerekről tájékoztató belátást és ismeretet szerezni, vagy azokat egész mérvben méltányolni, előnyeiket és tévedéseiket kijelelni lehetetlen. Csak ez azon eljárás, mely a helytelen és tévedésen alapuló gondolkodást megjavítja s a philosophia irányában méltató eljárásra int; midőn visszavezeti a kérdéses rendszert végső alapjára, kimutatja azon szoros összefüggést, mely az ezen rendszerekben fejtegetett eszmék között olyképen áll fenn, hogy minden magasabb fejlettségű eszme vagy elv egy korábbi vizsgálódás gyümölcse; meggyőzi az értelmet arról, hogy minden egyes philos. rendszer egy oly kísérlet, melyet avégett állított fel a bölcselő ész, hogy tisztuljanak az eszmék s nj igazságok fejlődjenek életre, – A teljes felfogás és öntudatos átértés az el-

íogalatlan pliiilos. eritica nélkülözhetlen feltételül, teszik. Lássuk már magukat a metaphysicai rendszereket főbb vonalaikban.

98. §.

A nevezetesebb philos. rendszerek, melyeken keresztül a bölcselő ész magát fejlődése mai fokára felküzdötte; a realismus és idealismus; ezek fejleményei a materialismus, pantheismus és spiritualismus; az empirismus és rationalismus; a criticismus és a dualismus.

1. Realismus.

99. §.

A realismus a bölcselő ész első kísérlete, megoldani a természet-élet, a nagy mindenség által nyújtott azon problémát: honnan e mindenség? Midőn az emberi értelem mindinkább és inkább megszabadult volna a képzelet mythicus felfogásától, s vizsgálódó gondolkodással kezdte tekinteni a létezőket, elsőben azon kérdést tűzte maga elé megfejtésül, hogy mi a világ, vagyis az öszslét Ősalapja, eredeti magva (*ἀρχή*) melyből az egyes dolgok előállanak? Es e kérdésre adott azon felelettel, hogy a létező dolgok közös létalapja az anyag valamely létezési-alakja (Thalesnél a víz, Anaximandernél az *ἀρχή* vagy *ἄπειρον*, Anaximenesnél az ather) lett a realismus megalapítva.

A realismus alaptétele eszerint, hogy a mindenség örök anyagból (reale) fejlődött ki. Mely alaptételt tudományosan először Thales állapította meg, midőn ő anyag gyanánt a vizet veszi fel, melynek különböző sűrűdése és ritkulása folytán jöttek létre a különböző dolgok keletkezett a folytonos átalakulás és változás. A létrejövés és változás proecessnsát azonban közelebről nem határoz-

za meg. Követői közül Anaximandernél az *ἀέρι* vagy *ἀπείριστος* az ős-való, alapja a végesség és változás minden határozottságának, melyből a benne lakozó örök mozgásnál fogva keletkeznek a létezők. Míg ismét Anaximenes az aethert vette fel létalapul s erre vezette vissza a létezőket. – Átalán az első görög philosophusok csaknem mindannyian ilyen realisták voltak, amennyiben egy őselvet (reale) vettek fel alapul a természeti létezés értelmezésére.

Újabbban e rendszer a materialismusba olvadt.

2. Idealismus.

100. §.

Az idealismus merő ellentéte a realismusnak. Mert míg emez szerint a mindenség létalapja valamely anyagi létező (reale); az idealismus alaptétele, hogy az eszmei (ideale) az eredeti létalap, ebből kell az összletet értelmezni.

Plató volt az első, ki e gondolatot tüzetesebben fejtegette és rendszerbe foglalta. Azon alapon, hogy a természetet körében minden szakadatlan létesülésben van (Heraclit és az eleaták), s így az egyes érzéki tárgyak nem közölhetik a dolgok valódi lényegét tisztán, hanem csak megzavartán; azon gondolatot alapítja meg, hogy jól meg kell különböztetni azt, ami mindig van és soha sem lesz, attól, ami folytonosan létesül, de való létre soha sem emelkedik: az ideákat mint való létezőket, az érzéki világtól, mely csak árny és látszat. Az ideák (*εἶδος, ἰδέα, μορφή*) a dolgok ősalapjai.

Kifejti azután, hogy az idea nem egyéb, mint az állandó és változatlan a változó jelenetekben, az általános az egyesben, az egy és magával egyenlő a lét sokféleségében és ellentétében, a *ἓν ἐπὶ πολλῶν*. Mint ilyenek a jelenetvi-

lágtól önálló substantiák, örök ösképek, melyek pusztán gondolkodás által szemlélhetők; *χωρισταί, ἄσπαστοι* a dolgok lététől független és különböző lények. Csak általok értelmezhető az egész mindenség – de mert az érzéki jelenetekben az idea soha sem jelenkezik tisztán, hanem megzavartán, s mintegy anyagi burokba rejtetten (mely tünetmény az ideákban nem bírhatja alapját): az ideákon kívül még egy más, sajátlagos principiumnak is kell lenni, mely az ideának épen ellenkezője, tehát míg emez realiter létező, ama realiter nem-létező; míg emez egységes változatlan lényeg, amaz feltétlen változás – az ideától különböző másnak (*ἑπαιρησι*). – Mit értett Platón ezen más alatt, melyet a Tirnausban mint minden létesülés alapját ír le; mely a. létesülés körfolyamában minden alak felvételére képes, de épen azért teljesen alakatlan és határozatlan, láthatlan lényeg = tér, határtalan stb. nehéz meghatározni.

Annyi bizonyos, hogy akármely feltevést vegyük is fel – következetes keresztül-vitel lehetetlen; mi főhiánya rendszerének.

Innentől csak az újabb korban, Fichte bölcsészetiében találjuk új életre keltve az idealismust. Fichte azon alapon, hogy sem az ismereti alak, sem az ismereti tartalom nincs mint adott eleve meghatározva, hanem a gondolkodó alany = Én működése folytán producáltatik és reflexió által lesz felfoghatóvá: kifejti, hogy a jelenetvilágot mint az absolut Én productumát kell tekinteni, s a képzeteket az érzéki létezőkről, mint az absolut Énnek az egyes Énben reproducált alakításait, úgy hogy valódi világ kívül nem létezik, hanem az Én teremti, tárgyasítja és helyezi magán kívül a jelenetvilág képzeit, nem pedig az Énen kívül talán valóban létező dolgok, melyeknek először az Énre hatniok kellene, hogy képzeteket hozhassanak létre.

Hogy az egyes Én a kívüle létezőknek gondolt dolgok képzetét már magában bírja, ez csak onnan van, mivel az egyes Én nem abszolút tevékeny Én, tehát szükségképp előáll a csalódás, mintha valóban léteznének tárgyak az Énen kívül. E csalódást az értelem, melynek sajátos funkciója a reflexió (innen reflexív értelem) ki sem kerülheti; csak a speculatív ész emelkedhetik túl e csalódáson, midőn megismeri, hogy az abszolút En hozta létre productív képzereje által a Nem-Ént, hogy benne mintegy tárgyat találjon, ellenhatást saját tevékenységének érvényesítésére. Midőn megismeri, hogy az Énnek, Énre és Nem-Énre való különülése az öntudatot megelőzőt cselekvény s hogy az egyéni öntudatos szellemnél a Rész-En (Theil-Ich), a másik részt a Nem-Ént mint természetet találja magán kívül, miért az Énnek ez eredeti alakításait is reális kultárgyaknak tartja, holott csak az Én productumai, melyeknek az egyéni – Énben szükségképp reproducáltniuk kell. – Láthatni, hogy Fichte rendszere a legtisztább subjectív idealismus.¹⁾

3. Materialismus.

101. §.

A materialismus az ókori görög realismus fejleménye. – A realismusnak azon alaptétele, hogy az anyag

¹⁾ Fichte ezen idealismusát később Schelling azonsági rendszerévé (Intentitats-system) alakította. Az alany- és tárgynak vagyis a szellemnek és természetnek a feltétlenül való teljes azonságát véve alap gondolatul értelmezte a létezőket. Az eredetileg teljesen különbözeti egység – mond Schelling – oszlik szét természetre és szellemre; tehát nem az En alkot mindent (mint Fichténél), hanem e kettő, a szellem és természet fölé emelkedett feltétlen absolutum mindennek létalapja L. Pauer: A philos. Tört. II. füzet 91-100 alap. – Hegel bölcselete Schelling identicismusának kritikai feldolgozása és továbbfejlesztése = abszolút idealismus vagy log. pantheismus.

valamely létalakja ősgyökere az egész mindenségnek, fejlesztetett rendszerré a materializmusban.

Első nyomaira az atomistáknál akadunk; kik egy értelemben az eleatákkal lehetetlennek tekintvén az abszolút eredést és enyészést, és beismervén Heraclitussal a folytonos változás valóságát (mint amely eltagadhatlanul jelentkezik a közértelem előtt); emez ellentétet úgy egyeztetik ki, hogy egyrészt örök elemeket (atomokat vagyis örök anyagot), másrészt meg emez elemek mellé még az örök űrt is (mely semmivel sem bír kevesebb realitással mint a meglevő) felveszik létalapul s ez alapon az egész mindenséget, a természet- és szelleméletet a határtalan űrben lebegő örök atomok szakadatlanul mozgásából származtatták. A szakadatlan mozgás szerintők anyyira a dolog természetében látszott gyökerezni, hogy e mozgás indokát, alapját közelebről nem is nyomozták (mert ami örök – ugymondanak – az másból ki nem magyarázható) hanem az atomok lényegében megalapított természetes eredménynek tekintették: az atomok súlya, nehézkedése, tehát az atomok lényeges t u l a j don-sága okai az örök mozgásnak. Mi kétségtelenül tisztán mechanicus vagy materialisticus felfogás.

Az atomisták után tüzetesebben Hobbes, Helvetius, La Mettrie, Holbach, s a System de la Nature cz. irat foglalkoztak e tannal. – La Mettrie szerint egy önálló szellemről még beszélni is képtelenség j m i n d e n anyag. Isten létében való hit ép oly alaptalan mintcél nélkiili s csakis az atheismus azon nézet, mely minden tekintetben kielégithet. Az emberi lélek sem egyéb mint üres név, melynek semmi értelme sincs, hacsak alatta az agynak azon része nem értetik, mely gondolkodik. Mert a legtapasztaltabb orvosok és természettudósok véleménye az, hogy az agynak épugy vannak gondolkodó idegszá-lai, mint a csontoknak mozgató izmai. Az ember csak fej-

lettebb agyszerkezet s nevelés folytán válik el az állattól, nem pedig az állati lélektől lényegileg különböző szelleme által, mely csak egy része a testnek, azzal együtt eleynészó – balhatatlanságról szó sem lehetvén.

Ezen minden rendszer és mélyebb megalapítás nélkül csak kimondott, de nem indokolt nézetek később a „System de la nature” cz. folyóiratban (1770 jelent meg Londonban anonym a már akkor meghalt Mirabeau neve alatt) lettek bővebben kifejtve és teljesebben megalapítva. Alapgondolatuk, hogy csak anyag és mozgás létezik; az anyag egyes, minőségileg különböző, kiterjedt és épen azért osztható elemekből áll; a mozgás pedig mint vonzás és taszítás jelenkezik. Mozcás által jönnek létre a különböző összeköttetések, és a dolgok egész különfélesége.

Minden tekintetben teljesebb kifejtést, és tudományosabb – tényekre és természetészleltre fektetett – megalapítást mindazáltal csak az újabb materialismusban találhatni. Emez irány kiváltképen Német- és Angolországban a természettudósok között fejlődött életre; s kifejlesztésén és megalapításánlegtöbbetfáradoztak: Feuerbach Lajos, Vogt Károly természettudományi és geol. műveikben; Moleschott: Kreislauf des Lebens; és Büchner Lajos: Kraft und Stoff, Natur und Geist című műveikben stb. Lássuk rendszeröket.

102. §.

Az alapgondolat, melyet az újabb materialismus tudományosan megalapítani és rendszeresen kifejteni törekszik, hogy általa a természet- és szellem élet körében minden csak felmerülhető kérdésre kielégítő, sőt tudományilag is igazolható választ tudjon adni, e tételben fejezhető ki: az örök anyag, s-a tőle elválhathui erő, mint tulajdonsága az anyagnak – mindennek Ősalapja.

Főbb tételeik a következők:

1. Az anyagról és erőről, a) Anyag és erő szét választhatlanul egyesülvék; nincs erő anyag nélkül és anyag erő nélkül. Önmagában az egyik époly kevésbé gondolható, mint a másik; külön mindkettő üres elvonás. Ha pl. nem léteznének anyagrészecskék, melyek villamos állapotba hozhatók, úgy villanosság sem léteznék, és az elvonás egyedüli segítségével a villamosságról soha legcsekélyebb ismeretünk vagy sejtelmünk sem lett volna. Az erők létéről nem adhatott más felvilágosítást, mint azon változások, melyeket az anyagon észreveszünk, és melyeket hasonlóságaik szerint bizonyos nevek alá foglalva e szóval: erők jelelünk. b) Az anyag halhatatlan, valamint ilyen az erő is, mint az anyag tulajdonsága. A mindenségben egy porszem sem veszhet el, egy sem jöhet létre, bármily kicsiny legyen is az. A dolgok szakadatlan átváltozása ugyanazon alapanyagok állandó és szakadatlan alakulása, melyek mennyisége és minősége ugyanaz marad. Mérleg segítségével már a legkülönbélebb és bonyolultabb utakon kísérek az anyagot s mindenütt ugyanazon mennyiségben tapasztalták azt valamely vegyületből kilépni, melybe belépett. Halál és nemzés, feloszlás és újjáalakulás mindenütt örökös láncolatban váltják fel egymást – de mindez csak anyagcsere; egyetlen anyagrészcseke sem képződhetik újonan, egyetlen más létező sem enyészhet el. – És ilyen elenyészhetlen és halhatatlan az erő is. Végtelen mennyiségben az anyag végtelen mennyiségéhez kötve, legbensőbb összeköttetésben ezzel és úgy mint ez, örök körfutásnak van alávetve s valamely alakból vagy testből úgy anazon mennyiségben lép ki, melyben abba belépett. Bárhol jelenkezzék erő, az forrására visszavezethető, azaz minden ily esetben kilehet mutatni, hogy az adott erőmennyiség más erőkből vagy erőhatásokból keletkezett közvetlenül vagy áttétel útján.

Számtalan példa van a természetben, melyek által kimutatható: hogy az erő sem nem teremthető, sem el nem pusztítható, c) Az anyag végtelen; azaz kezdet- és vég nélküli nemcsak időben, hanem térben is, véges szellemünknek idő- és térfogalmi rá nem alkalmazhatók. Keressük az anyag kiterjedését kicsinyben vagy nagyban – mind egy, sehol sem akadunk végére vagy utolsó alakjára. A górcső ép oly megmérhetlen világot tünteti fel a létezésnek a kis mindenségben, mint a távcső nagyban. A távolságok, melyeket az astronomok a világegyetemben kiszámítottak, oly minden mértéket túlhaladok, hogy értelmünk fel sem foghatja. Rosse lord óriási távcsöve oly csillagokat fedezett fel, melyek távolsága oly végtelen, hogy fényöknek több millió évig kellett lennie, inig földünkre érhetett. Egyáltalán: nem tudunk az anyagnak határt szabni sem kicsinyben, sem nagyban, épen azért végtelen nek kell azt tartanunk mindkét irányban és függetlennek a tér és idő korlátaitól.

2. A természet törvényei- és célszerűségéről. a) Azon törvények, melyek szerint a természet működik, s az anyag a legkülönfélébb szerves és szervetlen képződményeket létrehozva hat, öröktől valók és változatlanok. Nincs itt semmi kivétel, és nem képzelhető hatalom, mely e törvények alól kivonhatná magát. Több mint ezeréves tapasztalás szól ez igazság mellett melyről ma már legcsekélyebb kételyt sem támaszthatni. Ma már tudományilag bizonyos, hogy minden mi történt, történik, vagy történni fog, csak természetes utón történt, történik vagy fog történni, azaz oly módon, mely csak az öröktől fogva létező anyagok s az összekötött természeti erők törvényszerű összműködése és találkozása által tétéleztetik fel. b) A természet-törvények általánosak. A világ-egy etemről való ismereteink jelen állása szerint kétségtelennek kell tartani, hogy ugyanazon anyagok és

természettörvények, melyek folytán minden keletkezett, a melyek bennünket környeznek, képezik egyszersmind az egész mindenséget, s hogy azok mindenütt ugyanazon módon s épen oly szükségszerűleg működnek, mint közvetlen közelünkben. A nehézkedés törvényei az egész világtérben, ameddig csak a távcső hatol és számításunk terjed, ugyanazon változhatlanok. Még a legtávolabbi égitestek mozgása is ugyanazon törvények szerint történik, melyek szerint mozog földünkön bármely hajított test, esik a kő, leng az inga. A fény törvényei az egész világtérben egyenlők és ugyanazok, mint földünkön. És minden bolygónak ugyanazon fejlődésen kellett átmennie, mely által a föld mostani alakját nyeré stb. Mindezen tények szembevetőleg bizonyítják a természettörvények általánosságát az egész ismert világtérben, c) A természet czélszerűsége üres képzelet. A mai természetbúvárjat már teljesen túltette magát a czélszerűségi fogalmakon és meggyőződött, hogy a természetben számos czélszerűnek látszó elrendezés nem egyéb, mint külső természetviszonyok és életföltételek befolyásának következménye, hol nem szabad szem elől téveszteni, hogy évmilliókkal rendelkezett míg érvényesült. Hogy véges értelmünk mindenütt célokat vél látni, csak onnan van, hogy azon alakokat, melyek a fejlődés küzdelmein túl képesek voltak fenmaradni, tagolt sorozatban, egymást mind maguk közt, mind az őket körülvevő természeti erők irányában kölcsönösen föltételezve és határolva látjuk magunk előtt; s e szükségképes, természeti föltételek által előidézett rend most czélszerűnek és csinálnak tűnik föl előttünk. Midőn pedig behatóbb vizsgálódás után kétségtelen, hogy a természet nem kitűzött célok, hanem belső kénytelenség szerint működik, s hogy épen ez oknál fogva számos külső czélszerűtlenség és képtelenség okává kell lennie. Es valóban, ha a czélszerűtől szemponjtából vizsgáljuk a természetet, úgy

nemcsak számtalan czélszerűséget vagyunk képesek benne felfedezni, hanem a legszembetűnőbbben mutathatjuk ki, mily ferdeségek keletkeznek, ha külső véletlenek által a természet működésében zavartatik. A természet számos állítólagos czélt csak hosszú, fáradságos és tekervényes utón ér el – midőn nem tagadhatni, hogy mindezen célokat, hacsak ezek elérése forgott fenn – végtelenül könnyebben és egyszerűbben érhetne volna el. stb. Mindez arra mutat, hogy a természet önmagát alkotó és betöltő czél, hol minden öntudatlan és kénytelen ösztönnel történik.

3. Az állati lélekről. A physiologia legnagyobb tekintélyei ma már csaknem általánosan megegyeznek abban, hogy az emberi és állati lélek között nem minőségi, hanem csak mennyiségi különbség létezik. Az ember nem bír föltétlen elsőséggel az állat felett, szellemi fölénye csak viszonylagos. Egyetlen szellemi tehetség sem kizárólagos tulajdona az embernek, hanem csak e tehetségek nagyobb ereje és ozélszerűbb egyesülete alkotják felsőbbségét. Az állatok szintén éreznek – mondja a *System de la nature* – gondolkodnak, ítélnék és hasonlítanak, választanak és fontolnak, emlékező tehetséggel birnak, szeretetet és gyűlöletet tanúsítanak, s érzékeik gyakran finomabbak a mieinknél. Számtalan példát lehet idézni, hogy az állatok is birnak belátással, meggondolással és tapasztalás által okosabbak lesznek – Csak az emberi társadalom alsóbb rétegeibe kell tekintenünk s velők érintkezünk, hogy felfoghassuk, miként a szellemi fokozat az ember és állat között nincs megszakasztva. Burmeister a btasiliai ősembert egész lényében és minden tettében állatnak festi, minden magasabb szellemi élet nélkül; és Hope szerint (*Essay on the origine of man*) Borneo és Sumatra belsejének vadonjaiban és Polynesia szigetein egész csordákban csatangolnak vad embernek, kik felette hasonlítanak a páviánhoz és testi vagy szellemi felsőbbsé-

gök az oktan állatok felett alig vehető észre. Emlékezőtök csekély, képzelők még csekélyebb. Az éhségen kívül semmi sem zavarja őket szenvtelenségökben, és semmi más szellemi képesség sem fedezhető fel bennök, mint azon állati ravaszság, mely a majomnak különös tulajdona.

4. A velünk született eszmékről. A természetbölcészetnek ma már kétségbe nem vonható tétele az, hogy nincsenek velünk született eszmék. Az idealisták azon állítását, mely szerint a lélek ismeretekkel felruházva jön a testbe, ma már elvitázhatlanul megczáfolja az elfogulatlan vizsgálódás, midőn meggyőző arról, hogy minden amit tudunk, gondolunk és érzünk, csak szellemi fölelevenítése annak, mit a külvilágtól érzékeink utján magunkhoz fogadtunk, vagy előttünk már mások magukba fogadtak. Mindennapi tapasztalás, hogy az ember csak érzékei fokozatos és lassankinti fejlődésével és azon mérvben kezd szellemileg élni, amint amaz érzékek által a külvilággal bizonyos viszonyba lép; kétségtelen, hogy a szellemi fejlődés lépést tart az érzéki és gondolkodási szervek fejlődésével s a felfogott benyomások számával és jelentőségével. Emellett bizonyít a gyermeki léleknek a testi szervezet és tehetségek által folytonosan szükségkép feltételezett további fejlődése érzéki utón oktatás, nevelés, példa stb. által; úgy azon tapasztalás, hogy bizonyos érzéki szervek hiányában az ezen érzéki szervek körébe eső tárgyakról ismeretet nem szerezhetni. Mit tud a vak a világoosságról? a süket a hangokról? a süket-némák csak végtelen fáradsággal és hosszú időn keresztül nevelhetők az emberihez csak némileg is hasonló szellemi állapotra. – Általában: kutassuk keresztül bár összes ismereteinket fogalmainkat és eszméinket egyetlen sem fogunk találni, mely nem tapasztalati alapon és észrevétel előföltétele mellett származott volna. Miből kiviláglik, hogy semmi irányban bem létezik oly határozott és tudományosan megal-

pított tény, melyből velünk született eszmék létére lehetne következtetni; ellenkezőleg minden tapasztalás ellenük bizonyít.

(A világról, lélekről, Istenről stb. szóló tantételeket kellő helyeken ismertettük.)

4. Pantheismus.

103. §.

A pantheismus az idealismus egyik alakja. – Az idealismus alaptétele, hogy az eszmei lét (ideale) az eredeti őselv; a pantheismusé: hogy a tiszta lét vagyis a feltétlen és végtelen, az Isten: minden.

Az eleaták vették fel elsőként ez alapgondolatot; midőn teljesen elvonatkozva a dolgok léthatározmányaitól, az ezen elvonatkozásból fel maradt „tiszta lét” fogalmát emelték alapgondolattá. És pedig Xenophenes $\epsilon\upsilon\kappa\alpha\iota\ \pi\alpha\theta\epsilon\upsilon$ elvét az istenség egységének fogalmából származtatta; kora polytheismus ellen kimutatva, hogy az istenség az istenek és emberek fölött uralkodó legfőbb, legfőbb pedig csak egy lehet – és ezen egy minden dolog közös létalapja. Parmenides pedig már tovább haladt, amennyiben elvonatkozott a vallási képzeletektől s magának a változatlan meglevőnek fogalmából határozta meg ama gondolatot, kimutatva hogy minden önmagában csak egynek gondoltathatik-

Teljesebb kifejtést azonban csak az újkori bölcsészetben Spinoza rendszerében nyert emez alapgondolat; midőn Spinoza a Des Cartes-féle substantia-fogalom meghatározást (substantia az ami úgy létezik hogy létére nézve másra nem szorul) véve alapul kimondotta, hogy csak egyetlen substantia létezik: a végtelen, az Isten – s ez alaptételt rendszerbe foglalta. Főbb tételei a következők:

1. Anyag és szellem nem különböző és ellentett dolgok hanem u. n. adtributumok: a végtelen lényegét ki-

fejező határozmányok. ¹⁾ A végtelen, mint végső ok, minden okozatnak alapja; tehát tulajdonságokkal is okvetlen bír, melyek természetöknél fogva öröktől megalapítvák s amaz örök lényegtől elválhatnak: ez örök határozmányok az adtributumok; s ilyenek a gondolás és kiterjedés (szellem és anyag). Ha a végtelent (Istent) a gondolás adtributuma alatt képzeljük, mint szellem-, ha pedig a kiterjedés adtributuma – alatt fogjuk fel, mint végtelen anyag jelenkezik értelmünk előtt. A gondolás és kiterjedés tehát két olyan adtributum, melyek alatt az önmagában végtelen substantia az emberi értelem előtt jelenkezik.

2. Az egyes létezők nem önállók, hanem u. n. módusok; vagyis egyes individuálisait létalakok, melyekre az általános substantia, a végtelen lét szétkülönül. Mint ilyenek csak a végtelenben és általa léteznek, teljesen külső befolyások és hatalom alatt állanak, egyikök sem „res libera” hanem „res necessaria vei potius coacta”.

3. A természetélet tisztán mechanicus folyamatok összesége és eredménye – teleologismusról szó sem lehet. A természet egy örök ok-lánczolat, melyben minden egyes rész valamely külső oknak eredménye és egyéb dolgoktól – melyek szintén részei eme lánczolatnak – függ és van elhatározva. Az ember iscsak része az okság által összetartott láncznak; szabad akarata pusza képzelem, csalódás, nem ismert okokra épített következtetés. Az összes természeti dolgok egy lényeket fejeznek ki, csakhogy mindegyik bizonyos és meghatározott módon (certo ac determinato modo); a kiterjedés modusai a testek, a gondolkodásé: a lelkek. – Minden dolog lélek és test egyszersmind; mindegyikben bár különféle fokozatban megvan a lélek, de azért egymástól teljesen függetlenül működnek, s a szellemvilágban minden csak gondolás, az anyagiban csak kiter-

¹⁾ Per adtributum intelligo id quod intellectus de substantia percipit, tamquam eiusdom essentiam constituens. Eth. I. pag. 35.

jedés által nyer értelmezést; kölcsönhatásról szó sem lehet.

4. A szabadakarat, erkölcsi jó és rossz eszméire nézve, következetesen kifejtett alapelveihez, megtagadja a szabad elhatározás lehetőségét. Ha az ember csak modus, lánczszem az örök oklánczolatban, úgy szabadságról szó sem lehet; nem ismerjük a látszó elhatározást eszközlő indokokat, azért képzeljük, hogy birunk önelhatározással (determinismus). A jó és rossz erkölcsi fogalmai sem birnak való, feltétlen érvénynyel, hanem csak relativ fogalmak; semmi sem rossz önmagában, hanem csak a viszonyokhoz képest. Mi alkotunk magunknak egy általános fogalmat a jó és rosszról, jönak tartván ami ránk nézve hasznos, az ellenkezőt pedig rossznak.

(A pantheismus egyéb tételeiről már fenébb volt szó.)

5. Spiritualismus.

104. §.

A spiritualismus merő ellentéte a pantheismusnak. Mert míg a pantheismus szerint minden egy, e rendszer tehát egyetlen substantiát vesz fel; a spiritualismus azon tételt törekszik megalapítani, hogy végtelen sok substantia létezik, melyek mint egyszerű erők végső alapjai az összes természeti létezésnek. Főképviseelője Leibnitz.

Nevezetesebb tételei ezek:

1. Azon alapon, hogy, mivel összetett lények vannak, egyszerű elemeknek is kell lenniök, melyekre mint alapokra végelemzésben az összetett lények visszavezethitők legyenek; a természeti létezés kimagyarázhatása tekintéből végtelen sok egyszerű substantiát kell felvenni. – E substantiák lényegökben szükségkép tevékeny erők, mert csak mint ilyenek szolgálhatnak a természetélet ösz-

szes jeleneteinek értelmezhetésére alkalmas lételvekül, továbbá nem egy, de végtelen sok ilyen substantiának kell léteznie, mert csak ily alapon magyarázható ki az egyes lények által véghez vitetni tapasztalt sajátos tevékenység; végre a substantiák mindegyikének egyes individuális erőnek kell lennie, mert, mivel minden tevékenység egy meghatározott cselekvés, úgy e tevékenység alanya is csak egy meghatározott egyed (individuum) lehet, és pedig minden mástól teljesen különböző, természeténél fogva sajátosan meghatározott individuum vagyis monas, mely eredeti tehetséggel bír magát individuális tevékenységre indítani; anyagtalan és oszthatlan egyed (unitas reelles veritables). Ezen anyagtalan és végtelen nagyszámú erők vagy monasok mindennek lételvei. S emez anyagtalan erőkből kell az anyagi létezést, ezen minden természeti kölcsönhatást kizáró monasokból az összetett dolgokat ki-magyarázni.

2. Az anyag a monasokba eleve beoltott vis resistendi eredménye. Minden monasnak van áthatlansági ereje (materia prima) melynek kifolyása a kiterjedés, vagyis az, hogy a monasok mint testi dolgok jelenkeznek (materia secunda). Az anyag nem egyéb mint phaenomenon bene fundatum. – A természetélet a monadokba eleve beoltott perceptio és appetitus kifolyása. Minden monas bír eredetileg perceptióval és perceptio után törekvéssel (appetitus); a perceptionak fokozatai vannak, mely fokozatok illetőleg homályosabb vagy tisztább perceptio szerint a létezők is külön osztályokba sorozhatók. A létezés legalsó fokán azon monadok állanak, melyek leghomályosabb perceptióval bírnak: ez a szervetlen természet, hol a képzetek egymást neutralizálják s így öntudat nem jöhet létre. Felsőbb osztályt azon monasok képeznek, melyeknél a perceptio már mint szervező életelv lép fel: ez a szerves természet. Még magasabb létoszlályt, az érzés- és emlékezésre

emelkedett monasok képeznek; legmagasabb életfokon pedig az öntudatos perceptióval bíró monasok állanak: ilyen az emberi lélek is.

(Az ismeret eredetére és természetére vonatkozó tételket a rationalismus ismertetésénél fogjuk előadni).

6. Empirismus.

105. §.

Az empirismus az ismeretek eredetére és természetére vonatkozó kérdést tűzi ki fejtegetésül. Alap-problémája: mi módon jut az ember ismereteinek birtokába? s az erre vonatkozó felelet, mely egyszersmind alaptétele az empiris musnak: hogy ismereteink egyedüli kútforrása a tapasztalás.

Aristoteles volt az első, ki e gondolatot tüzetesebben fejtegette. A tudás eredetét és természetét nyomozva kimutatta, hogy a tudás a dolgok lényegére az általános tulajdonságokra és okokra vonatkozik; csakhog y mivel az általános csak az egyesből, a lényeges a jelenetből, az ok az okozatból ismerhető meg: az egyes tapasztalati úton nyert ismeretének meg kell előznie az általános tudományos megismerhetését. Tehát a tudásra emelkedés csak fokozatosan az egyesből az általánoshoz való emelkedés által lehetséges. Azért minden ismeretnél első az észre-
 vés, mely tartalmú az egyesr bírja, de mivel az egyesben az általános is benfoglaltatik, erre is vonatkozik. Ez észre-
 vésből alakul egy általános kép, mely többszörös felfo-
 gás után tapasztalássá s végre tudássá válik.

Teljesebben (az újabb korban) Locke alapítottá meg ez alapgondolatot; midő n „kísérlet az emberi értelemről” (Essay concerning humán understanding) ez. munkájában kifejté: l-ör hog y nincsenek velünk születet eszmék; ha-

nem 2-or minden ismeretünk kizárólag a tapasztalásból származik.

1. Nincsenek velünk született eszmék. Mert – úgy mond Locke – az ezen eszmék védelmére oly fennen emlegett érv: hogy vannak olyan alaptételek, melyek egyetemesen és általában igazaknak tartatnak – tehát mint ilyenek a lélek eredeti veleszületett birtokai: egyáltalán alaptalan és érvénytelen felvevés; miután ki lehet mutatni, hogy ilyen egyetemileg és általános érvényes tételek nincsenek. Nem léteznek általános elméleti tételek; mert vegyük fel bár a legközönségesebb és világosabb tételleket, milyenek pl. hogy ami van az van; lehetetlen, hogy egyugyanazon dolog legyen és ne legyen egyszersmind stb., még ezen tételek is ismeretlenek mindazok előtt, kik képzettséggel nem bírnak. Mi pedig nem lenne lehetséges, ha e tételek eredeti birtokai a léleknek, miután az szembetűnő képtelenség, hogy olyan ismeretek, melyekről semmi tudatunk sincsen, a lélekbe eredetileg be legyenek oltva. – Ugyanez áll a gyakorlati (erkölcsi, jogi) tételéről is. Egyetlen olyan erkölcsi elv vagy szabály sem létezik, mely általában, tehát minden népnél, minden időben egyformán érvényesnek tartatott volna. Ellenkezőleg: úgy az egyesek mint egész népek gyakorlati tételei és erkölcsi szabályai egymástól különbözőknek, sőt ellentettnek mutathatók ki. Mi szintén arra mutat, hogy emez erkölcsi szabályok sem eredetileg belénk oltott törvények, hanem tapasztalás folytán keletkeztek. A lélek egy tiszta lap, melyre a tapasztalás írja fel betűit.

2. Minden ismeretünk tapasztalás folytán ered; ez azon iorrás, melyből eszméinket kizárólag menthetjük, A tapasztalás pedig kétféle: külső és belső (sensatio és reflexió), amint a külső észrevehető dolgokat, vagy lelkünk belső működéseit bírja tárgyul. Az érzékek csak azt közlik a lélekkel, ami az úgynevezett érzéki külső állapotok

képzeteit hozza létre; azon képzeteket, melyek nem külső tárgytól származnak, pl. észreévés, gondolkodás, kétség stb. a lélek saját funkciója folytán hozza létre. És csak e két forrásból menthetjük képzeinket, melyek egyszerűek vagy összetettek. Egyszerűek azok, melyek vagy a külső vagy a belső érzék alapján keletkeznek, s melyeket a lélek önmagából nem meríthet, meg sem változtathat, hanem csak felfog amint jelenkeznek, ilyenek a szín, hang, szag stb. képzetei (melyek egy érzéki szerv alapján keletkeznek); a mozgás, kiterjedés képzetei (melyek több érzék által erednek); az erő képzete (mely reflexió vagy reflexió és külbehatás folytán támad).

Összetett eszmék pedig azok, melyek az egyszerűekből különféle értelmi működés alapján, milyenek a) több képzetnek összekötése; b) a képzetek összehasonlítása és ellentévése; c) elvonás által keletkeznek. – Összes ismereteink emez eszmék combinatioja – ezeken túl nem terjedhetnek. Ismerés csak ott és addig lehetséges, ahol és meddig képzeinknek összekötését és megegyezését beláthatjuk, tehát amíg a szemlélet, okoskodás, érzés a képzetek összekötését és viszonyát megengedi, Mire nézve háromféle ismeretfajt kell megkülönböztetni: közvetlen ismerést (intuitív), mely szemlélés folytán; bizonyítót (demonstratív), mely lehozás által; és érzékit (sensitiv) mely érzéki behatás alapján ered.

7. Rationalismus.

106. §.

A rationalismus az empirismus sarkalatos ellentétele. Míg az empirismus azon gondolatot állapítja meg, hogy nincsenek világra hozott eszmék (idéés irmées, ideae innatae), hanem összes ismereteink a tapasztaláson alapulnak s

tapasztalásból fakadnak; a racionalizmus ez alaptétellel épen ellenkezőleg azt vitatja, hogy a lélek ismeretekkel felruházva jön a testbe, melyekre csak úgy kell visszaemlékeznie. Alapgondolata tehát, hogy vannak velünk született eszmék, s ismereteink nem származtathatók a tapasztalásból, hanem az észből.

Első, Plató mondotta ki e gondolatot; a lelket isteni eredetűnek tekintvén, mely a., testtel való összeköttetése előtt is létezett (praexistencia); nemcsak azt tanította róla hogy tudattal bír azon állapotokról, melyekkel a praexistentialis életben birt, hanem hogy az igazság és tudás gyökere is benne van, és nekünk csak öntudatra kell hozni amaz igazságokat.

Az újabb korban Des Cartes eleveníté fel e tant, midőn a lelki élet képzeteit veszi kutatás alá s oda nyilatkozik, hogy képzeteink vagy velünk születtek, vagy önkényileg képeztettek vagy a kultárgyaktól származtak, milyenek pl. érzéki képzeteink. Kimutatja egyszersmind hogy az Istenezme szükségkép velünk született eszme, miután az említett módok egyike által sem juthattunk annak birtokába, hanem csak magától az Istentől oltathatott lelkünkbe.

Teljesebb kifejtéssel azonban Leibnitznél találkozunk. Leibnitz „Új kísérlet az emberi értelemről” (Nouveau essais sur l'entendement) című, Locke ellen intézett művében taglalja e kérdést. Kétségbe vonja (Locke ellenében), hogy nem lennének velünk született eszmék, s hogy minden ismeretünk a belső vagy külső tapasztalásban bírja gyökerét. Ha helyesen észlelte volna Locke – úgymond Leibnitz – a szükséges és egyetemes, s azon igazságok közti különbséget, melyek inductio folytán keletkeznek; lehetetlen lett volna be nem látnia, hogy a szükséges igazságok csak mint a lélekbe beoltott p r i n c í p i u m o k értelmezhetők, az érzékek csak azt

közölhetvén, ami történik, nem pedig aminek szükségkép történnie kell.

Az általános fogalmak eredetöket tekintve nem vezethetők le a tapasztalásból; közvetlenül Istentől sem származhatnak, külbehátás folytán sem keletkezhettek: tehát csakis a lélekből fejlődhetnek, a lélekben bírhatják létök gyökerét. Mi azonban nem úgy értendő, mintha a lélek eredetileg, teljesen kifejletten bírná emez általános fogalmakat vagy eszméket és alaptételeket; ezek csak potentialiter azaz virtualiter, hatványilag vannak a lélekben. Valamint egy márványlap erei bizonyos alakot jelezhetnek, s így ez alak mintegy veleszületett a márvánnyal, halfeldolgozást, a felesleges részek eltávolítását igényli is: ép így oltvák a lélekbe bizonyos eszmék és igazságok. Tehát nem úgy mintha valóban és állandóan, öntudatilagbírnánk bizonyos alaptételeket, hanem hogy ezeket fejleszteni kell, hogy öntudatra jöhessenek. Ezen eszmék csak implicite vannak a lélekben, s mint ilyenek kifejlesztést szükségeinek, sőt követelnek.

Leibnitz kísérletet is tett egyes fogalmakkal: mi módon vezettethetnek le a tapasztalásból, s azon eredményre jutott, hogy ezen (Loeke-féle) deductio minden csak nem kimerítő és kielégítő.

8. Criticismus.

107. §.

A eriticismus az empirismus és rationalismus egyesítése és fejleménye. Midőn az empirismus azt vitatta, hogy ismereteink kizárólagos kútforrása a tapasztalás; a rationalismus pedig ezzel ellentétben a világra hozott eszmék mellett küzdött: Kant (a eriticismus megalapítója) az ismerőtehetséget vette bírálat alá s kimutatta, hogy a két ellentétes nézet összeegyeztetése által lehet csak biztos eredményre jutni – a criticismus által.

A criticismus első alapkövét azáltal tette le Kunt, hogy a dogm. thoriát az ismerőtehetségről megczáfolta, és az érzék s értelem közti éles különbséget elődeitől eltérőleg értelmezte. Eddigélé két nézet uralkodott: az egyik (empirismus) csak az érzéket, a másik (rationalismus) csak az értelmet mondotta igaz ismerőtehetségnek; Kant mindkét nézetet tévesnek tartva, e meg nem alapított feltevések helyett a beható észbírálatot tűzi feladatul, alapul három kérdés fejtegetését véve fel: mi az ismeret? van-e ismeret? és miként lehet az ismeret?

Az elsőre nézve azután kimutatja, hogy az ismeret ítélet, és pedig mivel az analyticai ítélet nem bővíti az ismeretkört, hanem csak felvilágosítja: *synthetisch* ítélet; sőt mivel az esetékes ismeret sajátlag nem is valódi ismeret, tehát oly *synthetisch* ítélet, mely az általánosság és szükségképeség jellegét viseli: azaz *synthetisch a priori* ítélet. – A második kérdésre nézve: léteznek-e *synthetisch a priori* ítéletek? a tényleg fennálló tudományzakokkal tesz kísérletet s kimutatja, hogy egyes tudományok, milyenek a *mathematica*, *physica* és *metaphysica* csakugyan tartalmazzanak *synthetisch a priori* ítéleteket. S így csakis a harmadik kérdés megoldása van hátra: mint lehetséges az ismeret? (*Wie sind synthetische Urtheile a priori möglich?*) Erre nézve főtételei a következők:

Az ismeretek tényezői úgymond Kant – az érzék és értelem; az érzék az anyagot szolgáltatja, melyet az értelemnek feldolgoznia kell.¹⁾ Kérdés: melyek az ismeretek feltételei az érzék, s melyek az értelem részéről? Kant szerint az ismeretek feltételei az érzék részéről: a tér és idő, mert ismereteink tárgyát csak érzéki dolgok,

*) Érzék nélkül – úgymond Kant, – nincs tárgy, értelem nélkül nem gondolthatik a tárgy. A gondolatok tartalom nélkül üresek, a szemléletek fogalom nélkül vakok. Kant *Elementarlehre*

vagyis tér- és időben jelenkezők képezhetik; az értelem részéről: az értelem tiszta fogalmai az úgynevezett kategóriák, mert valódi ismeret, csak azáltal jöhet létre, ha képzeleteink összekötése szükségképes, mi csak kategóriák által eszközölhető. Innen a végeredmény: hogy csak az érzék alá eső dolgokról lehet általános és szükségképes ismeretet szerezni; ahonnan azután egyszerűen következik, hogy teljes lehetetlen ismerettel birni oly tárgyról, melyek nem esnek érzéki észrebevés alá, melyeket szemléletünk és képzetünk kizár. A jelenetek forrása az érzékiség, ami nem érzéki az meg sem ismerhető.

Ezen alapon fejti ki azután gyakorlati tételeit. Először azt mutatja ki, hogy él bennünk egy feltétlenül uralkodó erkölcstörvény (categoricus imperativus), melynek belsők szózata szerint engedelmeskedni kell, anélkül hogy az érzéki indokokat eleve számbavennők. Azután magát az erkölcsi főelvet határozza meg: úgy cselekedjél, hogy akaratom egyéni szabálya egyetemes törvényhozás elvéül szolgálhasson; nála az erkölcsi főelv. Míg végre az erk. akarat indokára nézve oda nyilatkozik, hogy az erkölcsi cselekvés indoka csak az erkölcs-törvény, a törvény iránti tisztelet-érzet lehet.

Isten létere s a lélek halhatatlansága-és szabadságára vonatkozólag azt állítja, hogy e tételek nem képezhetnek elméleti tudást, hanem csak hitet alapítanak. Isten léte, a lélek halhatatlansága és szabadsága – észkövetelmények.

9. Dualismus.

108. §.

A dualismus az anyagi és szellemi létezés közti éles ellentétet véve alapul értelmezi a természet- és szellemélet jeleneit. Alap gondolata, hogy anyag és szellem sarkala-

tosan ellentett dolgok, mindkettő különös és önálló létkört képez, s egyiket, sem lehet a másikból származtatni.

Már az ókori görög bölcsészeknél feltaláljuk e gondolat nyomait. És pedig Anaxagoras volt az első, ki felismer-
te és kimondotta az anyag s a tudatos ész – sajátlag a természet és szellem közötti különbséget – miáltal a tudományban a dualismus megkezdője lön. Anaxagoras bölcséletében e dualisticus irány félreismerhetlen, ha figyelembe vétetik, hogy ő a természeti létezés értelmezésére csakugyan két lételvet vett fel: örök anyagot, s emellé szintén örök, de szellemi természetű tudatosan működő *νοῦς*-t.

És innentúl szakadatlanul végig húzódik emez irány az egész bölcsészeten. Eltekintve a monisticus rendszerektől (materialismus, idealismus, pantheismus) melyek a lét-egységet védelmezték – általán a dualisticus elmélettel találkozunk. Hyen alapon állította fel rendszerét Aristoteles; emez alapon értelmezték a felmerülő kérdéseket a scholasticusok, Des Cartes s az újabb u. n. magasabb dualismus pártolói.

Főbb tételeik ezek:

1. Az egész mindenséget két létkörre kell felosztani: anyagi és szellemi létkörre. Az anyag kiterjedt, összetett, részekre osztható stb., a szellem egyszerű, részekre oszthatlan tiszta erő. Mindkettő felett áll, mint végső okság az Isten, mint öntudatos szellemi legfőbb lény, ki teremtő erejével hozta létre az anyagot és a véges szellemet – tehát az egész mindenséget; és eszközli annak fentartását, úgy hogy a természetben mindenütt a legnagyobb összhangzat, rend és czélszerűség uralg.

2. A természeti létezés különféle alakjai, az itt észlelhető fokozatos fejlődés nem természetes okok szükségképes eredményei, hanem a teremtő szervezőerő közvetlen akaratának kifolyásai. A szervetlen és szerves termé-

szét közti éles különbség – a szerves természetben egy egészen önálló és külön lételevet feltételez, mely vezeti a természeti erőket saját céljai szerint. A szerves természet különböző fajai sem természetes úton keletkeztek, hanem eredetileg teremtés által jöttek létre. – Általában a természet és Isten közti viszony fejtegetésével e rendszer minden pontban a theisticus elméletet emeli érvényre.

3. Az ember test- és lélekből álló egységes egész. A lélek tiszta szellem, mely meg nem fejthető módon van összekötve a testtel, mégis wgy, hogy a test enyészete rá nézve semmi befolyással sincsen. Mint a testtől lényegileg különbö ő és független élelev, melynek természetéhez tartozik a gondolkodás s egyáltalán a szellemi működés - el nem enyészhetik, hanem halhatatlan. Szabad akaratánál fogva, melyhez képest önelhatározással tesz, erkölcsi lényt képez. – E tekintetben a spiritualismus tételeihez csatlakozik.

Általában: az egyes kérdések fejtegetése a dualismusban a theismus, spiritualisams és creatinnismus ismertett elméletei szerint eszközöltetik.

TARTALOM.

Előismeretek. A philosophia és mathematica összehasonlítása. A philos. ismeretek nehézségei. Módszere. Progressiv és regressiv – synthetici és apalytici módszerek. 1-6 §.....	5
A metaphysica fogalma és lényege. A tudományok subjective és objektive véve. A met. tárgya; az ismeret-forrás és ismerésmód. Az észismeretek sajátága. A mathematica és methaphysica mint észtudományok. Különbözésük. A metaph. meghatározása. Felosztása. 6-9 §.....	10
Általános Rész vagy Ontológia	–
Az ontológia értelmezése. Feladata. A categoriák. Aristoteles, Kant a categoriákról. Sajátos álláspont. A categoriák levezetése, y-12 §.	14
1. A lét-fogalom. A lét értelmezése. Nemei. Nyilvámzlata. Eredet. Átalakulás. Enyészet. 12- 15 §.....	19
2. A meghatározottság categoriája. Levezetése. Minőségi és mennyiségi meghatározottság. Jegyek. A mérték és szám. Elvek. 15-18 §.	21
3. A lényeg fogalma. A lényeg és jelenet. Viszonyuk. 18 §.....	26
4. A substantia fogalma. Főjellege. Nemei. Elvek 19 §	28
5. Az okság fogalma. Levezetése. Kellékei. Nemei. Jelentősége. Elvek. 20-23 §.....	31
6. A kölcsönhatás fogalma. Levezetése. Jelentősége Elvei 23 §.	32
7. A czélszerűség fogalma. Származtatása. Nemei. Cél és eszköz. Elvek, 24-26 §.....	34
A tér- és időről. Mi a tér és idő. Alapja. Tér- és időboli jelenet. Fogalom határozások. 26-29 §	34

KÜLÖNÖS KÉSZ.

Első Szakasz.

Cosmologia vagy, „Metaph. természettan

A cosmologia feladata. 29 §.....	39
1. A természeti létezés eredetéről. Rendszerek. Dualismus. Materialismus.	

v. Naturalismus. Pantheismus. Creatianismus. Jellemzősök place elmélete. 30-33 §	39
2. A természeti létezők összeköttetése. Oksági és czélszerűségi viszony. Fatalisták és easuisták. Természettörvények. Fenntartás, fejlődés, folytonosság, takarékoság törvényei. 33-36 §	47
3. A természet-élet alakjairól. Szervetlen és szerves természet. A szervetlen természet tulajdonságai és erői. Mibenléte. Dynamismus. Morpho- logismus. Atomismus. A szerves természet mibenléte. A szervetlen és szerves természet megkülönböztető jegyei, A szervező élelvelv lé- nyege. Vitalisták. A phys. theoria. Jellemzősök. A szerves termé- szet különféle alakjai. A különböző életműködések. A tenyésző és állati életműködések. A szerves természet eredete. Hogyan jöttek létre a szerves élő lények. Materialismus. Teremtési-elmélet. Faj- keletkezés. Mat. átalakulási theoria. Teremtési elmélet. Darwinis- mus. A szerves lények változékonysága és alkalmazkodási képes- sége. Öröklékenység. Az előnyösebbnek természetes kiválása a lét- ért való küzdés útján. Nehézségek. Ellenvetések. 36-60 §.	52

Második Szakasz.

Psychologia vagy Methaph. lélektan.

A lélektan feladata. 60 §	93
1. A lélek természete vagy mibenléte. Materialismus. Spiritualismus. Meg- jegyzések 61-65 §	94
2. A lélek szabadsága. Determinismus. Indeterminismus. Megjegyzések 65-69 §	106
3. A test és lélek összeköttetése. A kifejlődési elmélet. Leibnitz elmélete. A természetes egymásra-hatás elmélete. Az alkalmi okok felvétele. Megjegyzések 69-75 §	114
4. A lélek eredete vagy származása. A generatianismus. Creatianismus. A természetes kifejlődési elmélet. Megjegyzések. 75-77 §.	119
5. A lélek halhatatlansága A halhatatlanság mibenléte. Különböző rend- szerek. Materialismus. Burmeister. Vogt. Az ellenvetések taglalása. Spiritualismus. Főbb tételei és érvei. Megjegyzések. 77-81 §.	130

Harmadik Szakasz.

Theologia vagy Metaph. istentan.

A theologia feladata. 81 §	
1. Isten lényege vagy mibenléte. Különféle nézetek: theismus, pantheis- mus és naturalismus. 82 §	139
2. Istenezsme eredete. Különféle nézetek. Revelationalismus. Rationalis- mus. Mysticismus. Idealismus. Az istenezsme történeti kifejlődése 83-85 §	141
3. Isten léte. Különféle nézetek. Theismus és különböző irányai. Érvek Is- ten léte mellett. Megjegyzések. Atheismus. Főbb tételei. Megjegy- zések. 85-90 §	146

4. Isten és világ közti viszony. Nevezetesebb rendszerek. Dualizmus Anaxagoras. AriBtotos. Thoismus. Toromtás. Pontartás. Kormányzás. Ellenvetések. Pantheismus. Főbb érvei. Ellenvetések. Matorialismus. Főbb tételei. Ellenvetések. Megjegyzés. 90-96 §. 154

Függelék.

- A metaphysicai rendszerekről. E rendszerek elmélete. Méltatása. Felfoghatásuk kellékei. Nevezetesebb rendszerek. Realismus. Történeti kifejlődése. Tétélei. Idealismus. Tört. kifejlődése. Tétélei. Materialismus. Történeti kifejlődése. Főbb tételei. Pantheismus. Történeti kifejlődése. Főbb gondolatai. Spiritualismus. Tört. kifejlődése. Tétélei. Empirismus, Kifejlődése. Főbb tételei. Rationalismus. Kifejlődése. Gondolatai. Criticismus. Történeti indokai és kifejlődése. Tétélei. Dualismus. Történeti kifejlődése. Nevezetesebb tétélei. 96-109 §. 167